

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

SIMONYI ZSIGMOND.

Ára 75 kr.

BUDAPEST, 1893.

TARTALOM.

A gyermek nyelvének fejlődése. II. <i>Balassa József</i>	129
Mondattani búvárlatok. III.—V. <i>Zolnai Gyula</i>	145
A mód- és időalakok. (Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanához.) <i>Budenz József</i>	178
Az indogermán hangtan mai állásáról. II. <i>Petz Gedeon</i>	191

Ismertetések.

Thomsen Vilmos nyomozásai a finn nyelvtörténet terén. II. <i>Setälä Emil</i> 198	
A déli lapp nyelv hangjairól. (Wiklund értekezése). <i>Halász Ignác</i> 206	
A nyelvhelyesség (Noreen és Johannson értekezése). <i>Sebestyén Károly</i> 215	
Kísérletező phonetika (Krzywicky, Wendeler, Ph. Wagner és Rousselot munkái). <i>Balassa József</i>	221
Finn és magyar csillagnevek (Petrelius és Kálmány Lajos értekezései). <i>Jankó János dr.</i>	224
Elvonás általi szóképzés (Stowasser: Das Verbum LARE). <i>Zolnai Gyula</i>	227
A Besztercezi Szójegyzék (Finály kiadása). <i>Simonyi Zsigmond</i> és <i>Kalmár Elek</i>	230
A dentalis spiransról az osztjákban (Anderson Miklóstól)	220

Kisebb közlések.

Francia kormányrendelet a helyesírás ügyében... ..	236
A «töves» declinációról. <i>Kalmár Elek</i>	240
Olasz szavainkhoz. <i>Simonyi Zsigmond</i>	144, 177, 190
«Ósi dicsőségünk.» <i>S. Zs.</i>	197

Kérelem : Kérjük a nyelvészeti munkák, s különösen programm-értekezések szerzőit, sziveskedjenek ismertetés végett munkájuknak egy-egy példányát beküldeni a szerkesztőnek : Budapest, IX., Lónyay-utca 13A.

A gyermek nyelvének fejlődése.

II.

Az eddigiekben igyekeztem lehetőleg pontosan és hiven vázolni azt a módot, a mint egy állandóan megfigyelt gyermek beszéde fejlődött születésétől negyedfél éves koráig, vagyis addig az időpontig, a midőn nyelve, legalább a legfontosabbakban, a felnőttével egyezik. Ekkor azonban még nem ér véget a gyermek nyelvtanulása. Láttuk, hogy kiejtése tökéletlen, szókincese korlátolt, az egyes szavak jelentése nem egyezik mindig a köznyelvben használt jelentéssel s a nyelvtani alakok használata is ingadozó. Ezen a koron túl a nyelvtanulás már lassan halad ugyan, de mindig ugyanazon az úton, mint az első időben.

Hogy a gyermek beszélni kezdjen, ahhoz a következő négy feltétel szükséges: 1. hallja mások beszédét; 2. értelmet fűz a hallott hangokhoz; 3. akarja gondolatát hangokkal közölni; 4. képes legyen maga is az illető hangokat létrehozni. Tehát ép halló és beszélő szervek, valamint a hallott hangok megértésére fogékony agy, mely a benne ébredő gondolatokat is hangok segítségével igyekszik kifejezni, nélkülözhetetlen feltételei a beszédnek. E tehetség lassanként, hosszú időn át fejlődik ki a gyermekben, s az egyes képességek ébredése szerint, a gyermeki nyelv fejlődésében három nagyobb korszakot különböztethetünk meg.

Első korszak. Hall és képez hangokat, de nem fűz jelentést sem a hallott, sem a kiejtett hanghoz. A mások ajkáról hallott hang csak oly hatással van rá, mint egy síp, csengetyű vagy bármely más tárgy hangja; az ő hangjai sem valamely gondolat kifejezésére szolgálnak, hanem csak hangképző szerveinek folytonos mozgatása által keletkeznek.

Második korszak. Megérti a hallott hangot, de ő maga

még nem képes gondolatait hangok segítségével fejezni ki. Összeköti az ismert tárgy vagy cselekvés fogalmát a kiejtett hangsoporttal, de ő maga nem tudja ugyanazt a hangsoportot képezni s gondolatainak kifejezésére felhasználni.

Harmadik korszak. Gondolatait egyes hangok vagy hangsoportok segítségével közli; tehát a kiejtett hangsoporthoz bizonyos állandó jelentést fűz. Ekkor mondhatjuk csak, hogy a gyermek beszélni kezd.

A nyelv fejlődésének e három korszaka különböző ideig tart az egyes gyermekeknél; a testileg és szellemileg ép gyermek előbb lép át egy-egy új korszakba, mint az olyan, a kit betegség vagy fejletlenség hátráltat. De még a minden tekintetben egészséges gyermekeknél is jelentékeny különbség lehet az egyes korszakok megkezdése között. Fiam, kinek nyelvtanulását ép most részletesen tárgyaltam, elég korán kezdett beszélni, ellenben Preyer fia, mint ő maga is mondja (i. m. 313. l.), csak későn. Fiam a 11. hónapban kezdte megérteni a hallott hangot, míg Preyeré a 13.-ban lépett csak a fejlődésnek e korszakába; a harmadik korszakot az én fiam a 13—14. hónapban Preyeré csak a 20—22. hónapban kezdte meg. Több gyermek fejlődésének pontos megfigyelése volna szükséges ahhoz, hogy e korszakok megkezdésének átlagos időpontját megállapíthassuk.

Midőn a gyermek abba a korszakba lép, hogy a képzett hangsoporthoz bizonyos állandó értelmet fűz, beszélni kezd; ekkor azonban még nagyon hosszú útat kell tennie, a míg ő is azt a nyelvet beszéli, melyet környezetétől hall. A nyelvészre nézve a gyermeknek ez a nyelvtanulása a legérdekesebb. Hogyan jut a gyermek a megfelelő szókincs birtokába s hogyan tudja szavait anyanyelvének törvényei szerint mondatokká alkotni?

Minden nyelv tanulása alkalmával hármas nehézséget kell leküzdenünk: 1. meg kell tanulnunk az illető nyelv kiejtését; 2. kellő szókészlet birtokába kell jutnunk s helyesen kell felfognunk az egyes szavak jelentését; 3. meg kell ismernünk azt a módot, a mint az illető nyelv az egyes szavakat beszéd közben összefűzi, hogy belőlük mondatokat alakítson. A gyermeknek is a kiejtés, a jelentéstan és a mondatalkotás hármas nehézségével kell megküzdenie, hogy anyanyelvének birtokába jusson.

1. Kiejtés.

Az egyes hangok képzése jóval előbb kezdődik, mint midőn a gyermek jelentést kezd fűzni hozzájuk. A sírás, melylyel világra jöttét jelenti, már hangképzéssel jár, s életének második-harmadik hónapjában akkor is hallat már egyes hangokat, ha nyugodtan fekszik bölcsőjében. A hangok képzése a gyermek fejlődésével mind gyakoribbá válik s egyúttal szaporodnak az egyes hangok is, melyeket gögicsélése közben használ, úgy hogy mire a beszé-
lés korszaka megkezdődik, a hangoknak egy jó részét tudja már helyesen képezni és kellő alkalommal használni.

A kiejtés tekintetében a legfőbb kérdés az volna, hogy mily sorrendben tanulja meg a gyermek az egyes hangok képzését, és hogy mivel pótolja azokat, a melyeket még kiejteni nem tud. Egyik kérdésre sem lehet oly feleletet adnunk, mely minden gyermek nyelvének fejlődésére egyformán illenék. Schultze azt állítja, «hogy az egyes hangok a gyermek szájában oly sorrendben jönnek létre, mely sorrend a physiologiailag legkevesebb megerőltetéssel járó hangokkal kezdődik s lassanként megy át a physiologiailag legnagyobb megerőltetéssel járó hangokhoz.» (Die Sprache des Kindes 27. l.). Preyer a mindennapi tapasztalat alapján mutatja ki e «törvényt» tarthatatlanságát, s ellene bizonyít már maga az is, hogy majd minden gyermek más sorrendben tanulja meg az egyes hangok képzését s más hangokkal pótolja a még nem képezhetőket.

Minden gyermek először csak magánhangzókat hallat; leggyakoribb az *a*, *e*, de ezeket sem képezi a szájnak egy bizonyos állandó alakjával, hanem nyitva tartja száját, a míg rezegteti a hangszalagokat, s a mint nyelvét majd hátrahúzza, majd előretolja, keletkezik az *a*-nak vagy *e*-nek különböző árnyalata. E mellett, a mint a szájüreg részei véletlenül valamely más magánhangzó képzésének megfelelő helyzetbe jutnak, hallhatunk a gyermek ajkáról egy-egy más magánhangzót is; azonban hosszú ideig az *a* és *e* a gyermek nyelvének uralkodó magánhangzója. E mellett korán szokott jelentkezni a *h* is, ha a lehellet kibocsátása közben nem zárja egészen össze a hangszalagokat.

A mássalhangzók képzésére kezdetben szintén csak a véletlen van befolyással; ha t. i. a hangszalagok rezgése közben a szájüreg véletlenül egy mássalhangzó helyzetébe jut, halljuk az illető

mássalhangzót. Ez az oka, hogy a gyermek első mássalhangzóí zöngések. Preyer a 43. napon hallotta az első mássalhangzót és pedig az *m*-t, a 10. héten én is több zöngés mássalhangzót jegyezhettem fel (*m*, *b*, *d*); a következő hetekben hallottam már néha *g*, *l*-t is, a negyedik hónapban pedig a zöngé nélküli explosivák közül is képezte a *p*, *t*-t és gyakori volt a labialis, lingualis és uvularis *r* is. Ezentúl mind több és több új hangot képez, de nem utánzás által tanulja meg őket, hanem önkénytelenül képezi a beszélő szerveknek különböző mozgása által. S nem is mondhatjuk, hogy kezdetben csak a könnyebb hangokat képezi a gyermek, hisz hallat olyanokat is, melyekre nem is lesz szüksége, sőt a melyeket később csak némi nehézséggel tudna képezni. Láttuk fentebb, mily korán ejtette fiam a különböző *r* hangokat, a bilabialis *w*-t s a dentilabialis *p*-t. Egy másik gyermek ajkáról a 6. hónapban hallottam a dentilabialis *b*-t. A *k*, *g*-t szokták a legnehezebb mássalhangzóknak tartani a gyermek nyelvében, pedig a *g*-t már a 4. hónapban, a *k*-t az 5.-ben hallottam, s Preyer is feljegyezhetette mindkettőt már az 5. hónapban.

A következő táblázatban összeállítottam az egyes mássalhangzókat oly sorrendben, a mint a megfigyelt gyermek ajkáról egymásután feljegyezhettem őket. Ezeket a hangokat a jelzett időben rendszeren és gyakran képezte, de lehetséges, hogy egyes esetekben már előbb is képezte egyiket vagy másikat.

1—2. hónap.	<i>á</i> , <i>é</i> , <i>oá</i> .	
3.	"	<i>b</i> , <i>d</i> , <i>h</i> .
4.	"	<i>m</i> , <i>l</i> , <i>g</i> ; <i>p</i> , <i>t</i> , <i>r</i> , <i>ρ</i> , <i>ŕ</i> .
5—6.	"	<i>j</i> , <i>k</i> , <i>n</i> .
7.	"	<i>á</i> , <i>é</i> , <i>é</i> .
8.	"	<i>e</i> .
10.	"	<i>gy</i> , <i>cz</i> .
14.	"	<i>π</i> .
15.	"	<i>sz</i> .
16.	"	<i>í</i> , <i>ű</i> ; <i>o</i> , <i>ó</i> .
17.	"	<i>ny</i> , <i>z</i> .
18.	"	<i>ty</i> .
	"	<i>u</i> , <i>ú</i> .
	"	<i>s</i> (postalveolaris).
	"	<i>ö</i> .

Attól a kortól kezdve, midőn a gyermek a hallott hangokhoz jelentést kezd fűzni, nagy változás történik e hangok képzésében. Eddig csak önkénytelenül képezte az egyes hangokat; most már szándékosan akarja utánozni a felnőttektől hallott hangot. Az ed-

digi gyakorlat nagy segítségére van ebben, de gyakran cserben hagyja tudománya. Hallja a hangot, a mit ő maga képez, s hallja másnak a szavát is, melyet utánozni akar, gyakran el is találja a helyeset, de sok esetben nem sikerül utánzása.

Midőn fiam jelentést kezdett fűzni az egyes hangokhoz, már tudta képezni a magyar nyelvnek majdnem minden hangját, csak egy-két magánhangzó s a palatalis mássalhangzók képzését tanulta meg később; utánzása kezdetben mégis tökéletlen volt. A nehézséget először is az okozza, hogy hallása nem tudja egymástól pontosan megkülönböztetni a rokon hangokat. A gyermek a magánhangzókat mindig tisztábban hallja és jobban is utánozza, mint a mássalhangzókat; minden gyermeknél tapasztalhatjuk, hogy ha egy először hallott szót akar utánozni, a magánhangzókat rendszeren eltalálja, míg a mássalhangzók tekintetében gyakrabban téved. Így láttuk fentebb, hogy a 13. hónapban ezt *pápá* így utánozta *tátá*, noha jól tudta képezni amazt a kapcsolatot is; a 15. hónapban pedig *Ottó* helyett azt mondotta *okkó*, noha a *t-t* gyakran ejti. Sőt még később, harmadik-negyedik évében sem találja el mindig az először hallott mássalhangzót. Ennek oka abban rejlik, hogy az összes hangok közül a magánhangzókban legnagyobb a hang erőssége, tehát legtisztábban s legmesszebbre hallhatók. Ha pl. messziről hallunk egy szót, a magánhangzókat tisztán megértjük, ellenben a mássalhangzók felismerésében gyakran tévedünk.

A tökéletlen utánzást másrészt az okozza, hogy egyes hangokat nem tud képezni a gyermek. A magánhangzók közül legkönnyebben képezi minden gyermek az *á, e, é, ë, í, i-t*; némi, de könnyen leküzdhető nehézséggel jár az *a, o, ó, u, ú* képzése. Majdnem minden gyermeknél azt tapasztaljuk, hogy legkésőbb tudja az *ő, ű-t* hiven utánozni. Fiamnál is az *ű-t* a 15. az *ő-t* a 16. hónapban hallottam először, de még ekkor is ritka volt s rendszeren *í-t*, illetőleg *é-t* ejtett helyette. Gyakoribb eset, hogy a gyermekek az *ő, ű* helyett, néha hosszabb ideig is, *ó, ú-t* ejtenek.

A mássalhangzók közül majdnem minden gyermeknél először a labialisok és dentalisok s ezek közül is első sorban az explosivák és nasalisok (*b, p, m, d, t, n*) hallhatók. A *k, g* képzése némely gyermeknek oly nehézséget okoz, hogy évek hosszú során át sem tudja leküzdeni. Fiam, mint láttuk, korán tudta képezni mind a két hangot, mégis igen gyakran ejtett *k* helyett *t-t* s csak

két éves kora után használta a *k*-t következetesen. A *h*-t is könnyen képezi minden gyermek már az első napokban, beszéd közben mégis igen gyakran elhagyja, főleg szó elején.

A spirans hangok képzése néha szintén nehézséggel jár; *v* helyet *b*-t, *f* helyett *p*-t ejt a legtöbb gyermek, s ejtett az enyém is két éves koráig. Az *sz* szó elején szintén csak későn jelentkezett nála, addig különböző mássalhangzókat ejtett helyette: *tája* (szája), *pép* (szép), *babad* (szabad), *mëme* (szeme); — az *s*, *zs*-t is egy ideig más, szokottabb mássalhangzóval helyettesítette: *pappa* (sapka), *mëmi* (semmi), *hétáni* (sétálni), *leb* (zseb) stb. Leghosszabb ideig tartó nehézséget a palatalis hangok ejtése okozott; a *ty*, *gy*, *ny* határozottan különbözik ugyan az *ö* ejtésében *t*, *d*, *n*-től, azonban a rendes palatalis ejtésnél valamivel előrébb képezi; az *s*, *zs*, *cs*, *ds* pedig még negyedfél éves korában is alig különböznek az *sz*, *z*, *cz*, *dz*-től.

Az *r* is egyik legritkább hangja a gyermeknyelvnek; a legtöbb gyermek *j*-t vagy *l*-t ejt helyette, sőt némelyiknél az *l* helyett *j* hangzik. Ha ejti is az *r*-t egyik másik gyermek, rendszeren uvularis *r*-t használ. Az *l*, *r* és *j* használata általában ingadozó a gyermekek nyelvében; fiam még a *j* helyett is gyakran *l*-t használt, egy másik gyermek pedig két éves korában is az *l*, *r*, *j* helyett egyaránt *n*-t ejtett.

A hallott szavak tökéletlen utánzásának gyakori oka az is, hogy a gyermek azt a hangot sem használhatja bármely kapcsolatban, a melyet már tud képezni. S ebben a tekintetben a legnagyobb változatosságot tapasztalhatjuk a gyermekek nyelvében. A gyermek kezdetben rendszeren csak egy szótagot utánoz s ez az egy szótagú beszéd egyik másik gyermeknél néha hosszabb ideig is tart. Az én fiam is *tessék* helyett csak ennyit mondott *te* s csak a 15. hónapban mondta két szótaggal *tesë*. Ő korán kezdette meg a kétszótagú szavak képzését, azonban egy ideig *ö* is csak két egyforma szótagot ejtett egymás után (*tátá*, *pápá*, *bábá*), vagy pedig olyan kapcsolatot, midőn két egyforma magáuhangzó között egy mássalhangzó áll (*ágyá*, *ányá*); de már a 15. hónapban ejtett két különböző szótagot is egymás után. A háromtagú szavak ejtése csak néhány hó múlva, a 17—18. hónapban kezdődött, habár előbb is ejtett néha három egyforma szótagot egymás után (*mámmámmá*, *páppáppá*). Egy más nehézséget egyes szókezdő mássalhangzók

okoztak. Kezdetben szó elején a mássalhangzók közül csak explosiva vagy *m*, néha *l*, *n* állhatott; a spirans hangokat még a 2. év vége felé is vagy elhagyta (*étáni* e h. sétálni) vagy explosivát ejtett helyettük (*bize* e h. viz, *páj* e h. fáj). E mellett nagy hatással volt kiejtésére az assimilatio; a szó elején álló mássalhangzó gyakran alkalmazkodott a második szótag kezdő mássalhangzójához, még olyankor is, midőn ki tudta ejteni az illető kezdő mássalhangzót. Ilyenek: *tettő* (kettő), *tatula* (skatula), *tántondá* (katona); — *tukó*, *kukó* (czukor), *kaliczka* (talicska); — *pompó* (kompót), *pámpa* (lámpa), *pumpi* (krumpli), *pábé* (kávét), *papocs* (kapocs), *papok* (kapok), *pép* (kép, szép), *pufa* (gyufa); — *babad* (szabad), *bobába* (szobába), *babda* (labda); — *méme* (szeme), *mémi* (semmi); *nóna* (konyha). Néha hangátvetés segítségével jutott az inkább kedvelt explosiva a szó elejére: *bála* (lába), *tyuka* (kutya). Szó elején kettős mássalhangzót sem tűr meg a gyermek nyelve; fiam még negyedfél éves korában is elhagyja az egyiket.

A szó végét még tökéletlenebbül utánozza a gyermek; egyrészt mert nem is figyel rá eléggé, másrészt pedig, mivel egy vagy két szótag képzése úgylégs eléggé megerőlteti beszélő szerveit. Egy ideig a hallott szónak csak első tagját, azután ismét egy ideig csak a két első tagot utánozza, s csakis bizonyos idő múlva terjed ki figyelme és utánzó képessége az egész szóra. Fiam e mellett egy ideig a legtöbb szót magánhangzóval végezte s csak akkor kezdte megszokni a mássalhangzót is szó végén, mikor ragokat kezdett használni.

2. Szókincs és a szavak jelentése.

Az első szavakra, melyeket a gyermek megért s a melyeket kiejt, mi tanítjuk. A szülő alig várja, hogy gyermekénél észre vegye az emberi értelemnek e csalhatatlan jelét, s tanítja egy-egy tárgy nevére jóval azon idő előtt, a midőn agya fogékonynya vált a hangképek és a látott tárgyak közt a kapcsolat létesítésére és megőrzésére. A szülőknek ez érthető és könnyen megbocsátható hiúsága az oka, hogy sohasem várhatjuk meg a gyermeknél azt a kort, a midőn szándékos tanítás nélkül, önkényt érti és utánozza a hallott hangot. De nem hiszem, hogy a környezetnek ez oktató befolyása jelentékenyen siettetheti e fejlődést, s hogy ez által a szokottnál

jóval előbb nyilatkoznék a gyermek beszélő képessége; türelemmel kell megvárunk azt az időt, a míg a gyermek agya képessé válik erre a működésre. A tanítás csak annyiban lehet rá gyorsító hatással, hogy több szót tanul meg rövidebb idő alatt.

Az első szavak, melyeket a gyermek megtanul az apa, anya s legközelebbi környezetének neve; ezután egyes testrészek (orr, szem, száj stb.) és játékszerek nevei következnek, majd kiterjed tanulása egyes cselekvések elvégzésére is (add ide, tedd le stb.) s megismeri a körülötte levő tárgyakat (asztal, lámpa stb.). A gyermek szókinése kezdetben nem is terjedhet ki egyébre, mint konkrét dolgokra s általa elvégezhető cselekvésekre. A szülőknek gyakori rossz szokása, hogy minél több szóra akarják tanítani a gyermeket, nem törődve azzal, vajjon érti-e vagy nem; pedig az ilyen meg nem értett szó csak terheli emlékezetét, a nélkül hogy fejlesztené értelmét.

A mint a beszélni kezdő gyermek ily módon egy bizonyos szókincsnek birtokába jutott, csakhamar észreveszszük, hogy sok oly szót is használ, melyre mi nem tanítottuk. Minden anya csodálkozva és örömmel veszi észre, hogy gyermeke minden nap egy-egy új szóval lepi meg; szókinése észrevétlenül és gyorsan bővül, pedig a szándékos tanítás napról napra ritkább lesz. Hogyan tanulja ezeket a szavakat? Mihelyt a gyermek érteni kezd egyes szavakat s észreveszi, hogy a felnőttek beszéde bizonyos értelmet fejez ki, folytonos figyelemmel kíséri ezt a beszédet, elles belőle szavakat, melyeket aztán utánozni akar. Ezen az úton gyarapodik legjobban a gyermek szókinése; kiragadja a felnőttek beszédéből azt a szavat, a mire szüksége van s felhasználja a maga kezdetleges beszédében. Csakhogy az utánzás, különösen kezdetben, nem mindig sikerül, s azt hiszem minden anya észrevette már és csodálkozott rajta, hogy gyermeke mond valamit, a mit még ő sem ért meg. Ilyenkor mindig utánozni akar egy hallott szót, de utánzása annyira tökéletlen, hogy mi rá se ismerünk. A környezete azt hiszi ilyenkor, hogy a gyermek maga csinálta a szót; felkapja, használja s így születik a legtöbb gyermekszó, mely ritkán terjed az illető család körén túl.

Minél több szót ért és használ a gyermek, annál többnek ismeretére vágyódik; s most már azzal sem elégszik meg, a mit alkalmilag összegyűjthet a felnőttek beszédéből; az ismeretlen

tárgy felkelti kíváncsiságát s tudni akarja nevét. A két éves gyermek már folyton zaklatja környezetét az ő állandó kérdésével: mi ez? s így akarja folyton bővíteni szókincsét. Az anyanyelv szókincsének e folytonos gyarapítása messze túlterjed a gyermekkor első évein.

Látjuk tehát, hogy fejlődése közben háromféle módon gyarapodik a gyermek szókincese. Kezdetben mi tanítjuk egyes szavakra s szándékosan létesítjük tudatában a kapcsolatot a tárgy vagy a cselekvés és neve között; azután a gyermek maga lesi el egyes tárgyak és cselekvések nevét a felnőttek beszédéből; végül maga keresi az ismeretlen tárgy nevét s kérdi meg a felnőttektől.

Néha a gyermek maga is csinál egy-egy szavat, e csinálmányai azonban mindig már hallott szavakon alapulnak. Majd egy ismert főnévből csinál igét, vagy igéből, melleknévből főnevet, majd pedig egy különös összetétel keletkezik az ő ajkán. Így képezte fiam e szavakat: *csíjkuszotam* a. m. úgy futottam, mint a cizkuszló; a *puczol* igéből készült a *puczó*, a *hüvös* melléknévből a *hüv* szó (*hagy gyüllön be egy hüv*); *déluta*, *vacsorauta* ezekből: *délután*, *vacsoraután*; így készült az *összekenyér* szó is (l. fentebb). Preyer fia is csinált ilyen szavakat: *messen* a. m. vágni (*mit dem messer schneiden*), *schiffern* a. m. hajózni, a *schiff* szóból (v. ö. *rudern*). Azonban minden alap nélkül, egész önkényt soha sem csinál a gyermek új szót; még a hangutánzó állatneveket (*bú*, *mé* stb.) sem ő maga csinálja, hanem a felnőttektől tanulja. Ha hallunk is egyszermásszor olyan szót a gyermek ajkáról, melynek eredetéről nem tudunk számot adni, ez sem igen lehet egyéb, mint valamely hallott szónak tökéletlen utánzása vagy szeszélyes elváltoztatása.

A szavaknak alakját még csak könnyen megtanulja a gyermek, de hogy ismerkedik meg a jelentésükkel? Az első szavak, melyeket megért, konkrét tárgyak nevei; látja a tárgyat s hallja az illető szót, melyek mindjárt úgy fog fel, mint az illető tárgy nevét. Az első igék, melyeket kiejt, csakis arra valók, hogy egy-egy cselekvését kísérik, pl. azt mondja *á á*, midőn áll, *é, é*, ha valaki elmege, *tátá* vagy *pápá*, ha bucsúzik stb. Rövid idő múlva megérti az olyan szavakat is melyekkel mi szólítjuk fel bizonyos cselekvések elvégzésére.

Így minden kiejtett szóhoz bizonyos értelmet fűz, csakhogy ez értelem nem fedheti mindjárt azt a jelentést, melylyel az illető

szó a felnőttek nyelvében bír. A legelső főneveket valószínűleg tulajdonnévként fogja fel a gyermek; legalább azt hamar megtanulja, hogy a körülötte levő személyek mindenikének más-más neve van. Csakhogy e hitét hamar megzavarja az a tapasztalat, hogy több tárgyat ugyanazon névvel jelölnek előtte, s megtanulja, hogy a szó, melyet ismer, minden egyes hasonló tárgynak a neve, sőt most már néha a tulajdonnevet is köznévként tekinti. Épígy a cselekvések nevei is, az igék, minden hasonló cselekvés jelölésére szolgálnak. S ekkor már nagy nehézség előtt áll a gyermek: meddig terjed az a hasonlóság, a mely megengedi, hogy több tárgyat vagy cselekvést ugyanazon névvel jelöljön? S ebben a tekintetben tán még többet téved, mint midőn az egyes szavak alakját kell utánoznia. Nem ismerve a határt, a meddig egy-egy szó jelentését kiterjesztheti, túlmegy rajta s használja olyankor is, a midőn a felnőttek már más szót használnának. A gyermeki nyelvnek e tévedését egy állandó törvény vezeti, az analogia törvénye; a szót, melyet bizonyos esetekben használt, kiterjeszti több hasonló esetre, tehát a fogalom, melyet a szóhoz köt, mindig nagyobb terjedelmű, mint a felnőttek nyelvében; ha pedig új dolgot lát s nevét nem tudja, oda sorozza a hozzá leginkább hasonló fogalmak közé s ennek már ismert nevével jelöli. A gyermek lelkében az a felfogás uralkodik, hogy most is az történik, a mi már egyszer történt, s ez a hit vezeti egész gondolkozását. Egy izben fiamnak száalka ment az ujjába s bekötötték; egy hét múlva látja, hogy az én ujjam be van kötve s így szól: *aptyánok páj ujjja, bele-mént száalko* (száalka). Máskor felhőket látott az ég alján s így magyarázta meg e jelenséget: *ott mén a bonat, füstöl*. A legtöbb gyermek a csillagot, a holdat lámpásnak nézi s meg is kérdi, ki gyújtja meg.

Ugyanez a felfogás vezeti a gyermeket a használt szavak jelentésének megértésében. Az első kocsisnak, a kit fiam ismert, Mihály volt a neve, azóta minden kocsist *mihál*-nak hí, bár ismeri a kocsis szót is (*ezén a kocsin nincs mihál; de sok mihál van ott!*). A vattát ismerte már 16 hónapos korában s midőn egy kis pelyhet talált, ezt is e szóval hozta: *bättä*. Sz.-Fehérvárott az egyedüli folyóvíz a csatorna (közönségesen *kanális*), s midőn elutaztunk onnan, akármily folyót, patakot vagy más vizet látott, azt mondotta rá: *kanális*. A fa levelét is *bijágnak* (virág) hívja, s a tej, ha dél-

után iszsza is, az ő nyelvén *réggeli*. Igen érdekes a szavak jelentésének alakulására nézve, hogyan magyarázta meg negyedfél éves korában a különbséget a ló és csikó között, a nélkül, hogy erre valaki felszólította vagy figyelmeztette volna: a csikó hátul megy a kocsinál, a ló elöl.

Még könnyebb az ingadozás s tágabb tere van az analogia hatásának, ha az ige jelentését kell megértenie. A *csingilingiz* szót a csengetyű rázása alkalmával hallotta, s midőn hajón utazva a zászló lebegését látta, erre is azt mondotta: *csingilingiz*, tehát e szóhoz csupán a lebegő mozgás jelentését fűzte. Egy fa skatulyán dobolva, azt mondotta: *tombitalok*, tehát az ő nyelvén e szó általában valamiféle hang létrehozását jelentette. E két szót *ragadni* és *ragasztani* használja, ha bármi módon történő megerősítésről van szó, pl. *ragaszsa oda magosra*, mondotta, midőn azt akarta, hogy akaszszam fel a kabátját; ezt a szót használja akkor is, ha azt akarja, hogy spárgát kössek a kocsijára, sőt szerinte a keze is oda van ragasztva a testéhez. Midőn kinyilott az ablak, azt mondotta: *kiózdott az ablak*, midőn pedig azt akarta, hogy kössem össze a spárgáját, így szólott: *ódza be!* Tudja, hogy a lámpát, gyertyát el kell fűjni, s midőn eloltottam, azt mondotta: *fülla vissza*. A *levetkőzni* ige mintájára használta ezt is: *fövetkőzni*.

E néhány példa eléggé bizonyítja, hogy a gyermek maga alkotja meg magának a használt szavak jelentését, és pedig úgy, hogy elvon számára valami jelentést a felnőttek beszédéből s után kiterjeszti több hasonló esetre; e működésében mindig az analogia vezet. Az egyes szavak jelentése azonban nem különbözhetik nagyon attól az értelemtől, melylyel az illető szó a felnőttek nyelvében bír, mivel a gyermek folyton érintkezik velük s részint figyelmeztetik tévedésére, részint maga lesi el többszöri hallás után a szó helyes értelmét.

3. Mondatok alkotása.

Mihelyt beszélni kezd a gyermek, a kiejtett hangokkal egy-egy egész gondolatot akar kifejezni, tehát mondatot mond. Az igaz, hogy az első mondatok nem nagyobbak egy szótagnál, de ő ezzel akar kifejezni annyit, a mennyinek kifejezésére mi a szavaknak egész csoportját használjuk. Ha pl. lovát leejti s azt mondja *é,*

evvel azt akarja kifejezni: *a ló leesett*; ugyanezt mondja akkor is, ha anyja kimegy a szobából, ez az *é* most azt jelenti: *anyika kiment*. E szóval *appá* azt akarja kifejezni: *vegyenek fel engem*. Tehát a gyermeknek első értelmes hangja már egész mondat, s ép ezért felesleges azon vitatkozni, vajjon az első szavak, melyeket a gyermek használ, főnevek-e vagy igék; akár főnév, akár ige az illető szó a felnőttek nyelvében, a gyermek ajkán mindig egész mondat. Azonban értelmi fejlődésének nagyon hosszú utat kell megtennie, a míg oda jut, hogy ő is a szavaknak olyan összefüzésével fejezi ki gondolatait, mint a felnőttek.

A mint a szavak alakját és jelentését többszöri tévedésen okulva, maga tanulja meg a gyermek, épúgy a maga tapasztalata alapján szokik ahhoz is, hogy a szavakon olyan változásokat hajtson végre, a melyek alkalmasak arra, hogy kifejezzék az egyes fogalmak közötti viszonyokat. Kezdetben felfogásának és beszélő szervezetének tökéletlensége lehetetlenné teszi ezt; nem tud felfogni, emlékezetében megőrizni s alkalom adtán kiejteni többet, mint egy, majd két szótagot, vagy még később egy-egy egész szavát. E szó majd egy tárgy vagy személy neve, tehát főnév, majd pedig cselekvés neve, tehát ige; sőt használhat egy-egy határozó szót is egész mondat értelmében, pl. *bele* a. m. tegye bele, *immá* (hamar) a. m. adja ide vagy hozza ide hamar, *mé* (még) a. m. adjanak még. Minden egyes szónak a gyermek nyelvében különböző értelme lehet; szókinése korlátolt, azért kénytelen különféle gondolatot ugyanazon szóval fejezni ki. Ha pl. azt mondja *czicza*, ez a szó jelentheti: ott a czicza, hol a czicza, gyere ide czicza, fogja meg a cziczát stb.

A mint szókinése gyarapodik s gondolatait határozottabban akarja kifejezni, két szóból alkot egy mondatot, és pedig úgy, hogy egymás után ejti az illető két szót. Az első két szóból álló mondat, melyet fiamtól hallottam, ez volt: *czita telé* (Vicza tejet); ez még csak annyiban különbözik előbbi mondataitól, hogy megnevezi a személyt, a kivel gondolatát közölni akarja. Tökéletesebb már az ilyen mondata *nyissá ajtó*, melyben két külön szó jelöli az állitmányt és a tárgyat; az alany és állitmány két szó ebben: *étöjte* (eltörte) *aczita*. Négy szóból áll e mondata: *tati nincs emént nóná* (konyha). A mint látjuk, e mondatokban minden viszonyítás

nélkül fűzi egymáshoz a szavakat, s csak később kezd ragos alakokat használni.

Erre is a folytonos megfigyelés tanítja; hallja, hogy a felnőttek ugyanazt a szót más és más alakban használják, de kezdetben még nem tudja megérteni ez alakok jelentését. A szavaknak ragos alakja először a hozzá intézett kérdésekben tűnik fel előtte s a feleletben utánozza is ez alakokat, a nélkül, hogy értené jelentésüket. Majd fel is fog egy-egy ragos alakot, úgy mint egy bizonyos viszony állandó kifejezőjét; most már szándékosan utánozza az illető alakot, de maga még nem fűzi önkényt a ragot a használandó szóhoz. Ha már megszokta bizonyos ragos alakok használatát, maga is hozzá fűzi e ragot bármely szóhoz s felhasználja a megjelölendő viszony kifejezésére. Az első ragok, melyeket fiam tudatosan használt, a tárgy ragja s a *-hoz* rag volt; rövid idő múlva már a *-nek* ragot is használta, majd a *-be* és *-ra* ragot. Az igéket kezdetben csak az egyes szám 3. személyű alakjában használta, úgy a mint legtöbbször hallja. Először a múlt időt fejezte ki a megfelelő raggal (*ütek, begyütt*), később jelölte csak meg az első személyt s úgy haladt aztán lassanként a többi viszony kifejezésében.

A ragok használata tekintetében ugyanolyan két nehézséggel kell küzdenie, mint midőn az egyes szavakat tanulja. Meg kell ismerkednie a ragos alakoknak képzése és használata módjával, vagyis a ragoknak alakjával és jelentésével. A míg csak utánozza a ragos alakokat, nem okoz ez semmi nehézséget; de csakhamar ő maga önkényt fűzi a már ismert ragot egyik vagy másik szóhoz; természetes, hogy az így keletkezett szó gyakran nem egyezik a felnőttek nyelvében használt alakokkal. A gyermeket e működésében szintén az analogia törvénye vezérli; azt hiszi, hogy a mint az egyik szónál használta a ragos alakot, úgy kell képeznie a többi szón is; vagy pedig, ha ismeri valamely szónak egy ragos alakját, azt hiszi, hogy épúgy járul hozzá a többi rag is. A külső és belső analogiának e törvényei magyarázzák meg a gyermeknyelvnek minden egyes eltérő alakját. A gyermeki ész ellensége minden kivételesnek, s az ő nyelve ép ezért alig is ismer kivételeket.

Fiam nyelvének fentebbi leírása elég példáját adja e jelenségnek. A külső analogia hatását látjuk abban, hogy a *-vel* rag *v-je*

minden szó mellett megmarad (*késvé, botvá*), vagy abban, midőn erre: nem a tied, így felelt: *de a tujem*; a *mögész*i mintájára mon-dotta *mögész*i; a *szakít, hasít, piszkít* stb. igék mintájára képezte ezeket: *márticcsa be, elrontította, elkormította* stb. A *sénkisé* szónak végére teszi a ragot, mint minden más szónál: *sénkisé*t, *sénkisé*-nek. — Viszont a belső analogia magyarázza meg az ilyen igealakokat: *gőzölögött* (v. ö. *gőzölög*), *mind elesettek* (v. ö. *elesett*), *látotta, látottam* (v. ö. *látott*), *étt* (v. ö. *ettem*), *előlík a tűz* (v. ö. *el-olt*), *jó lettem* (v. ö. *jó leszek*), *fekszeni* (v. ö. *fekszik*), *haragszot-tam* (v. ö. *haragszik*). A feltétes mód jelenének ily alakja *annak vóna* szintén a múlt idő mintájára keletkezett: *adtak volna*.

Nehézséget okoz a szótó alakja is a ragok előtt; a különböző tövégi magánhangzó, a tö teljesebb és rövidebb alakja, ellentétben állanak a gyermeknek egyformaságra törekvő hajlamával. A meny-nyire lehet, utánozza a felnőttektől hallott alakokat, de midőn maga fűzi a ragot vagy képzőt a szóhoz, rendszeren az alanyi alak-hoz csatolja (*lót, hózik, kúk* e. h. kövek); a tö végső hangzója majdnem mindig *o, é* (*vízét, útot, húsot* stb.). Gyakori tapasztalat s az egyes szavak különböző alakjainak minél többször is-métlődő hallása hozza lassanként közelebb a gyermek nyelvét ebben a tekintetben is a felnőttekéhez.

A ragok és képzők jelentését ép úgy kell megtanulnia a gyermeknek, mint az egyes szavakét. Itt egyáltalán nem lehet szó tudatos tanításról, mert hisz a 2—3 éves gyermeknek csak nem magyarázzuk meg egy-egy rag vagy képző használatát! Az egyszer megfigyelt jelentés általánosítása vezeti őt ebben a tekintetben is; látja, hogy a tárgyat *-t* raggal jelöljük, s ezt a hangot használja, valahányszor ugyanezt a viszonyt kell kifejeznie. Természetes, hogy kezdetben ebben a tekintetben is téved, mivel nincs tisztá-ban egyik vagy másik rag jelentésének terjedelmével. Így cserél-heti fel pl. az egyes helyjelölő ragokat: *be* és *re*, *hoz* és *nál*; vagy pedig akkor is használja az egyik vagy másik ragot, midőn az illető functio kifejezésére a nyelv már más eszközt használ; így pl. *fiam a maga* többes számát így képezte: *magák*, s ezét *kié* így *kiék* (e. h. *kiéi*). Ebben a tekintetben érdekes, hogyan használta két esetben az ige első személyű ragját. Egy ízben azt mondtam neki: *mutasd meg anyikádnak, milyen szép czeruzád van*; s *ő e* szavakkal futott oda: *ni anyika! mije szép czeruzád vagyok!* tehát

csakis az állítmányhoz fűzte az első személy ragját. Egy más alkalommal dajkája kérdezte tőle: még nem kész? s ő így felelt: *még nem készek*; tehát igének tartotta a *kész* szót s úgy fűzte hozzá a személyragot.

A beszélő gyermek hosszú ideig csakis egyszerű mondatokat használ; nincs sok mondani valója s egy-egy közlendő gondolata elfér egy kis mondat keretében. Első összetett mondatai sem egyebek, mint két egymás mellé sorozott egyszerű mondat. Az igazi összetettek közül először az okadó mondatokat használja, midőn vagy tőle kéri számon valamely tettének okát, vagy pedig ő veszi észre, hogy egyik esemény a másiknak oka.

Látjuk most már az utat, melyen a beszélni kezdő gyermek halad, hogy megismerje anyanyelvének szerkezetét. Beszéde már első gagyogásától kezdve mondat, azonban több fokon kell keresztül haladnia, a míg az ő mondatai olyanokká válnak, mint a mieink. Kezdetben mondatai egy szótagból vagy egy szóból állanak, azután két vagy három szót fűz egymás mellé minden külső viszonyítás nélkül, majd ragokkal fűzi össze az egyes szavakat, míg végre összetett mondatokat is használ beszéd közben. A mondatalkotásnak e fokai különböző ideig tartanak egyes gyermekeknél, de mindegyiknek át kell mennie minden egyes fokon. Fiam, mint már láttuk, 13 hónapos korában kezdett beszélni, akkor mondatai egy szótagból, majd a következő hónapban már két szótagból állottak, a 15. hónapban egyes mondatai már több szóból is állottak. Ragos alakokat csak a 20., összetett mondatot pedig csak a 27. hónapban kezdett használni.

Végül még az egyes beszédrészek használatáról is kell röviden szólnom. Láttuk, hogy a gyermek első mondatai egy-egy szóból állanak, s hogy e szók részint főnevek, részint igék, sőt használ mellékneveket és határozó szókat is. A többi beszédrészt csak később kezdi használni. Kezdetben nem használ névmásokat, hanem nevéen nevez mindenkit, még önmagát is. Két éves korában kezdte használni előbb a harmadik személyű (maga), majd rövid idő múlva az első személyű névmást. A számnevek használatát akadályozza az, hogy a gyermek csak hosszú idő múlva tudja felfogni a tárgyak mennyiségét, kezdetben csak egy és sok között tesz különbséget. Fiam a 22. hónapban már értette a két számnév jelentését, mert midőn két narancsot kapott, így szólt: *tettő ban*. A többi

számnevet már nehezen tanulja s negyedfél éves korában is csak egytől négyig érti a számokat. A névelőt is csak későn kezdte használni; először a 23. hónapban jegyeztem fel, de még ekkor sem használta következetesen. A kötőszók használata egyidejű az összetett mondatok használatával.

Most már megfelellhetünk arra a kérdésre, hogy hogyan tanulja meg a gyermek anyanyelvét. Midőn testi szervezete eléggé fejlett, hogy a hallott hangokat úgy fogja fel, mint bizonyos fogalmak jeleit, folytonosan megfigyeli és utánozni akarja a felnőttek beszédét. Utánzása kezdetben tökéletlen, mert nem tudja pontosan képezni az egyes hangokat, nem ismeri a szavak jelentését és összefüzésük módját. Az utánzás mellett nagyon segíti a nyelv megtanulásában élénk fantáziája, melyet az analogia törvénye vezérel. Az egyes megfigyelt esetek általánosítása azonban ismét újabb tért nyit a tévedéseknek; olyan jelentésben használ egyes szavakat vagy ragokat, melyet a felnőttek nyelve nem ismer, vagy olyan alakot ad egyik vagy másik szónak, a mely nem egyezik a szokásos nyelvhasználattal. A tökéletlen utánzáson a halló és beszélő szervek finomodása és folyton fejlődő fegyelmzettsége segít, az analogia okozta tévedéseket pedig a felnőttek beszédének folytonos megfigyelése és utánzása szünteti meg. Természetes azonban, hogy ez az utánzás sohasem lehet tökéletes és az egyes hangok képzésében, a szavak jelentésének felfogásában és a nyelv szerkezetének használatában mindig marad annyi különbség a felnőttek és a gyermek nyelve között, a mi nem gátolja ugyan a kölcsönös megértést, de utat nyit a nyelv észrevétlen, lassú változásának.

BALASSA JÓZSEF.

Olasz szavainkhoz. *Bitó-fa*, 1. ,azon czölöp, melyhez a mészárosok a vágómarhát kötik; Baranyában így nevezik a határfát, határjelölő oszlopot is' CzF. 2. pellengér: ol. *bitta* «stück holz, pfahl; wohl vom altn. *biti* querbalken, engl. *bit*; vgl. in den Erfurter glossen: *bitus* lignum, quo vinciti flagellantur» Diez. A *bitus*-ból azt következtethetjük, hogy az olaszban **bitto* alakja is lehetett.

Boklyó, bokolyó, bakló rojt, bojt: ol. *boccolo* (*bocciolo, bozzolo*) knopf, knospe; l. Nyr. XVII. 219.

SIMONYI ZSIGMOND.

Mondattani bűvárlatok.

III.

Mondatok jelzőül, kiegészítőül, határozóul, állítmányul, általában mondatrészül, szó gyanánt használva. Határozó- és kötőszókká kövült mondatok. Mondatok továbbragozása és képzése.

Előbbi fejezetünkben egyes mondatrészeket egygyé-
olvasással, egy szóvá tömörülésével foglalkoztunk. A mondat-
életnek e tüneményéről nyílik legalkalmasabb átmenet amaz
érdekes nyelvi jelenség tárgyalására, miként válnak egész
mondatok mondatrészekké, mondatok — szavakká.

Ha valami, e jelenség legvilágosabb, legszembetűnőbb bizony-
sága amaz igazságnak, hogy a szófejlődés kiindulója a mondatban
keresendő.

Miként amott bizonyos együttjáró mondattelemekeket
egységge tömörülni láttunk: akként tapasztaljuk, hogy egész
mondatok is hajlandók ilyen egységge összeforrni. Tapasztaljuk,
hogy mondatok egységes jelzői lesznek valamely mondat-
résznek; hogy mondatokból pusztá kiegészítő válik; hogy
mondatok egyszerű határozói elemmé minősülnek; monda-
tokból pusztá formális elemek, kötőszók keletkeznek, s hogy
általában egységes szókká zsugorodnak, melyeket, mint
bárminő névszót, tetszés szerinti mondatrészül használhatunk,
ragozhatunk, sőt képzővel is továbbképezhetünk.

Mint hogy itt mindig mondatokról beszélünk s példáinkban
többször egyes szavakat fogunk mégis mondatként tekinteni, előre
kell bocsátanunk, hogy a mondat fogalmától nem kívánhatjuk meg
azt az iskolás formaságot, hogy okvetetlenül külön kitett alanyból
és állítmányból álljon, szóval úgynevezett 'teljes mondatot' alkot-
son. A nyelv, mint az emberi gondolatközlés fő eszköze, mindig

teljes gondolatokat, teljes kijelentéseket juttat kifejezésre. Akkor is, midőn a gondolat az ártikulált hangoknak csupán csak akkora complexumában jelenik is meg, a mit egy szónak tekint a nyelvelmélet, akkor is teljes gondolatnak, teljes ítéletnek vagy szemléletnek, ennél fogva teljes mondatnak tekintendő. Az, a mit a nyelv elemzői 'hiányos mondatnak' neveztek el, csak annyiban hiányos, a mennyiben forma szerint nem juttatja külön kifejezésre azt a két logikai elemet, melyeket a nyelvfejlődés mai fokán mint alanyt és állítmányt rendszerint külön szoktunk megjelenve látni. Hogy azonban az ily mondat is teljes gondolatnak a megnyilatkozása s a maga helyén ugyanazt a teljes gondolatot ébreszti föl a hallgatónak, a velünk értekezőnek képzetében, az alig szorúl bizonyításra. A mondat, ha egy szóra terjed is, sohasem hiányos. Hogy megfelel-e ama formális követelményeknek, melyeket a logika, vagy mondjuk, a syntaxis tudománya utólag, a nyelvfejlődés tökéletesebb fokán, tőle megszokott kívánni, az voltaképpen mellékes dolog. Láttuk s további vizsgálódásunk folyamán is látni fogjuk még, hogy ama szigorú formalismus, melybe a beszéd elemzése, a mondattan sülyedni hajlandó, sok esetben amúgy is cserben hagy bennünket; ennél fogva ott, hol a nyelvbéli jelenségek történeti fejlődését vizsgáljuk, nem korlátozhatjuk magunkat a mondatnak sem merev, formális fölfogásától.

Így tekintve a mondatot, az imént vázolt menetben, átlérhetünk tüneményünknek részletes tárgyalására.

1) Mindenekelőtt igen gyakran tapasztalhatjuk, hogy a nyelvszokás szerint egész mondatokat vetni jelzőül valamely szó elő. A példáknak akkora bőviben vagyunk — főkép, mivel Simonyi e jelenséget, más szempontból és fölfogással, «Névszókül használt igealakok» címén (Nyr. VII. 434—444) már tárgyalta — hogy föladatunk inkább csak az adatoknak mondattani szempont szerint való csoportosítására szorítható.

a) Mondatnemek szerint tekintve, legközönségesebben az egyszerű jelentő mondatoknak találkozunk ilyen használatával. Ilyenek Simonyi adatai között:

találom felelet; találom próba; gondolom-formán; iszom-kárász; türömolaj; türömfű; hallombeszéd; be nem szeretem gyerek vagy; nem szeretem napok; gondolom forma, gondolom dolog, gondolom okok stb. (Faludinál sűrűn található kifejezésmód); többsincs nadrág; türölaj;

fájvirág; reszket farkú; Ebbkérdi csárda. Ilyenekül idézhetjük még a következőket: «*Nem-szeretem* szemmel nézi, Ifjat mint irigy elüzi» (Balassi Bálint egyik versében, l. Beöthy: Irodalomtört. I. 265); *nem-ismérem-fű, elfelejtem-olaj* (Nyr. XVII. 566); «az egész *végehosszanincs* vitában» (Nyr. XXI. 118).

Ez adatok valamennyijében *ig és mondatot* találunk jelzőül használva.¹⁾ Azonban nem kevésbé érdekes, midőn *igétlen mondatot* látunk hasonló használatban. Részünkről nem tudunk alkalmasabb magyarázatát a következő mondatok jelzői kifejezéseinek:

«*Eb a hite* kölykei! vesszeje vár és börtöne kész Ali úrnak» (Arany «Szondi két apródja»), e helyett: ,eb hitű'; «már többször talákoztunk egy ítéletmondással, a mely pusztá, s az *is alaptalan*»²⁾ sejtelennek a fogánása» (írja Szarvas, Nyr. XIV. 193); «a nap megosztya magát magos élőfákkal és *fejek* [am. fejük] *alig kilátszó* kis fűszálakkal» (egy 1833-iki szinlapról, Nemzet V. 205. esti l. tez.); *felemás* cipő (ebből a mondatból: ,a fele más').

Ide tartoznak voltaképen az összes melléknévi igenes összetételek, melyeket Simonyi (Nyr. IV. 437) más, analogikus úton igyekszik magyarázni; pedig, nézetünk szerint, mégis Arendtnek van igaza, ki az efféle jelzői kifejezéseket egész mondatok formáján tagolja. Ilyenek (Simonyi példái az idézett helyen): *agya-fürt*; *keze-megaszott* ember; *végehossza-nem-szakadó*; *honjavesztett* nép, stb. stb.³⁾

Az ily természetű példák közül is némelyek, a melyekben t. i. intranszitiv vagy reflexiv igéktől származott befejezett cselekvésű igenév szerepel, voltaképen szintén *ig és mondatokat* mutatnak jelzői használatban. Teszem az olyan példákban, mint

¹⁾ Simonyi, idézett értekezésében, tárgyához képest csakis ezekkel foglalkozott.

²⁾ Lehetetlen e jelzői kifejezésben az *is* kötőszótól kísért mutató névmásnak szerepét másként megállapítani, mint ha az *alaptalan* szó alanyának tekintjük. E mondat pedig: *az is alaptalan*, elég gyakran fordul elő kicsinylő megjegyzésként (pl. egy nézetet koczkaztatott, *az is alaptalan* stb.), úgy hogy egész természetesen vetheti az író jelzőül valamely főnév elé.

³⁾ Az efféléket most már Simonyi is hajlandó valóságos mondatokból származtatni (l. «A magyar nyelv» II. 97, 98). — [Arendt magyarázata, úgy látszik, Révaitól származik; legalább az Antiquitates kézírata II. részében így van: «*feje vétegett sz. János: caput ejus amputatum est s. Joannes, s. Joannes cujus caput amp. est.*» S. Zs.]

a *keze-megaszott ember*, a *keze megszott* jelző valóságos ígés mondatnak is tekinthető, melyben nem igenévvel, hanem múlt idejű igealakokkal volna dolgunk. Így áll határozottan a dolog e példákban: «*eb adott kőke*» (Nyr. IX. 332); «a szavazás az orsz. képviselőválasztásnál *érvényes volt* listák szerint fog folyni» (Nemzet, VI. 205). És így kell magyaráznunk a többször fejtegetett *isten-adta*-féle jelzői kifejezéseket is. Ezekre nézve is Arendtnek kell igazat adnunk, ki e kifejezést: *egy isten-adta szív* ekként magyarázza: „unum (deus dedit id) cor“ (Zeitschr. für Völkerpsych. und Sprachw. III. 220); vagyis az *isten-adta*-féle kifejezések nomen verbaléjában nem az *-at -et* képzős deverbális főnevek rövidült alakját (*adta*, ebből: *adata*) kell keresnünk Simonyival (vö. Nyr. IV. 440), hanem nem egyebek azok, mint valóságos tárgyias ragozású 3. személyű múlt alakok, melyek teljes mondatok állítmányaiként szerepelnek, alanyuk lévén ama névszó, a mellyel kapcsolatban állnak s a melyet Simonyi — nézetünk szerint kevés valószínűséggel — birtokos jelzőjüknek tekint. Még az a körülmény is, hogy a régibb nyelvből oly kevés hasonló adatot találunk, szintén csak mellettünk szól; hisz az *-at -et* képzős deverbális névszónk hasonló rövidülése különben már a régiségben is közönséges (vö. *napkelte, volta, holta* stb. stb.), míg egész mondatoknak jelzőül való alkalmazása inkább tekintendő újabb-szerű nyelvbeli tüneménynek.

A tárgyalt jelenségekkel kapcsolatban érthetők lesznek az olyan kifejezések is, melyekben egyéb idejű tárgyias igealakokat látunk jelzőként használva, mint: «én nem vagyok fia a *te-mondád* molnárnak»; «ti pedig ezer hízkeléssel s *ti-tudjátok* mesteriséggel ostromoljátok»; «a *magok-mondják* jóságokra ösztönöznek»; «szerkesztett szavaink az *éppen most tárgyalók* viszonyon alapulnak» (Simonyi példái, Nyr. VII. 443). Ezeket Simonyi hamis analogia szülőtteinek tartja s szerinte helyesen csak a befejezett cselekvés alakjával állhatnak meg.

Hajlandók vagyunk hasonlóképen mondatos eredetet tulajdonítani még a következő jelzői kifejezéseknek is:

«Csak azok a *lőcslába* görbeorrok ne lebzselnének itten» (Budap. Hirl. V. 210., Tóth B. tárczája), ebből: „lőcs a lába“; «Széchy Éva, a gyöngé, *csupa-szív* asszony» (Pesti Napló, XXXVII. 136., Várad Antal tárczája); «a fenkölt szellemű lelkész, *csupa-szív* embert szerette és becsülte mindenki» (Nemzet, IV. 105); «nem várja be azokat a *jó mag*

Kozákokat» (Mikes: TLev. 431); «fönjárt a világ csodája toronyban» (Föv. Lapok, XXVI. 955); «éjen mula, sémiső (am. semmi se) embörre de ki hógatna» (Drávamellék, Nyr. XIII. 234); «a *semmise* zsidó» (egy személy Rákosi Jenő «A ripacsos Pista dolmánya» cz. népszinművében).

E példák jelzői, az első helyen idézett *löcslaba* kivételével, voltaképen állítmányúl szoktak szerepelni (pl. ,ez az ember *csupa szív*‘ stb.), s állítmányi használatukból csaptak át a jelzőül való alkalmazásba; az állítmány azonban maga is mintegy mondat lévén, az efféle jelzői kifejezéseket is előbbi példáink mellé sorolhatjuk.

b) Gyakorinak mondható a fölszólító mondatoknak jelzőül való használata is.

Ilyenek: *nebántsvirág*; «*tér-meg uccza*» (azaz: *térj-meg* u.); *Térgymég* Kati, gúnynev, (Simonyi példái a névszókül használt igealakok közt, Nyr. VII. 435); továbbá: «(ez évekre) úgy emlékezünk vissza, mint valami *istenneadj* gonoszra» (Egyetértés, XXI. 213. vezikk); «ha esztendőre egy kis jó termés üt be, vagy valami *neadjisten**) országos csapás nem látogat el hozzánk, nem lesz panaszra okunk» (uo. XIX. 48. vez.); «a rossz czimborák léha szokásaiba esett bele; kezdte a *heverd-el* hétfőkön» (Föv. Lapok XXV. 457); ígétlen fölszólító mondat a jelző e kifejezésekben: «*hü-belé* módon»; «*nosza-rajta* formán» (l. Simonyinál, Nyr. V. 444); «*hü bele Balázs* módjára».

c) Óhajító mondatok is előfordúlnak jelzővé süllyedve. Ilyenek: «*egybe elnyelhetném* formálag»; «a *doktorhatnám* borbélylegény» (Simonyi példái, Nyr. VII. 438); «*úrhatnám* szolga stb.

d) Kérdő mondat ritkábban szerepel jelzőül. Ilyen van mégis a következő érdekes példában: «helyébe egy *hol hol nem vette magát* ,szemviz‘ meg ,semviz‘ kerül szóba» (Nemzet, III. 97. tetz.). S ide való ez a valóságos önálló melléknévvé vált kifejezés: *mihaszna*, azaz: ,mi haszna?‘ ,mi (a) haszna?‘.

e) Mindezeknél érdekesebb, hogy még összetett mondatokat is képes a nyelvszokás valamely szó elé jelzőül vetni. Legtöbbnyire ugyan iker kifejezések e jelzők, de hisz értelmük szerint voltaképen ezek is összetett mondatok.

Ilyenek jelentő mondatokkal: *eszem-izsom* ember, *eszem-izsom* boldogság (l. Nyr. VII. 440); «válságos *török-szakad* politika által segíteni ezen sem lehetne» (Nemzet VI. 153. mell., Arany László beszédé-

*) Vö. «*Ne adj isten*, hogy nálunk egy előkelő embert a világ valahol nyilvánosan énekelni lásson» (Föv. Lapok, XXV. 1113. l. tetz.).

ben); «az iskolák török-szakad laicisálása» (uo. VI. 137. vez.); «folytat-se hárs, se hal politikájukat» (uo. VI. 146. vez.); fölszólitó mondatokkal: *hánd-el vezsd-el* módra; *rugd-föl hadd-ott* módra; *tedd ide tedd oda* legény (l. Nyr., VII. 436); «*tessék-lássék* módon» (Föv. Lapok XVI. 697). Legérdekesebb a következő példa, melyben tulajdonkép három mondat szerepel jelzőül: «*tedd-ki-hadd-hüljön* legény» (Simonyi, Nyr. VII. 436), a mennyiben a *hadd* szó voltaképen egész mondat, tehát ama jelzői kifejezés tulajdonkép annyi mint: ,tedd ki, hagyd, (hogy) hüljön!'

f) Külön kell tárgyalnunk az olyan jelzőszerűen használt mondatokat, melyek a kérdő névmások elé szoktak járulni s voltaképen főmondatai az ilyen névmásokkal kezdődő mondatoknak vagy mondatrészeteknek. Az ily kifejezésekben tehát a kérdő névmások tulajdonkép az eléjük vetett jelzőszerű mondatoknak tárgyaiul tekintendők. Ilyenek az efféle közönséges szólások, mint: ,mondtam már *nem tudom* hányadszor', azaz: (*nem tudom, hány*)-*adszor*; ,a *nem tudom* hányadik'; ,találtam valami *isten tudja* miféle szerszámot'. Ilyenek:

«Atyám most valamely Erdélyben nyomtatott könyvet láta meg, melyet *nem tudom* mely ház gyermekei fordítgattak» (Kazinczy: Pály. emlék. I. könyv, 7. fej.); «egyszer csak elénk toppan az a félbolond *nem tudom én* kicsoda» (Jókai: Elátk. csal. III. 89); «az embernek kedve kerekednék leugorni a szánkából, futkosni a frís hóban, meghemperegni benne, vagy *mit tudom én* miféle bolondságokat elkövetni» (Vértesi Arnold novellájában, Föv. Lapok XXV. 1325); «a Wiener Tagblatt támadást intéz e, *magunk se tudjuk hamarjában*, hogyan létesült kiállítás ellen» (Budap. Hirlap XII. 268); «a sakált, antilopét, bölényt, tigris, hiénát, s *mit én tudom még* *hog*y micsoda vadakat, tömött állapotban hozzák haza» (uo. XI. 164).

Mint az utóbbi két példában látjuk, meglehetősen hosszúra nyúló főmondat is kerülhet a kérdő névmások elé, sőt az utolsó példában a syntaktikus viszony világos kifejezője, a *hog*y kötöszó is megtalálható. E sajtárszerű jelenséget, főmondat értékű kifejezéseknek kérdő névmások elé vetését a rendkívül gyakori függő kérdéses mondatfűzésekből magyarázhatjuk. Közönséges függő kérdésmód ugyanis: ,*nem tudom, mit akarsz*' ,*isten tudja, kiről* beszéltél' ,*mit tudom én, mit gondolsz*' stb. Az efféle kérdőmondatok gyakorisága következtében a *nem tudom, isten tudja, mit tudom én* stb. féle főmondatok úgyszólván egygyé forrtak már a kérdő névmásokkal, úgy hogy olyankor is eléjük vethetjük, mikor van már más főmon-

dat beszédünkben s mikor alkalmazásuk ennél fogva sajátosságos mondataalakulást idéz elő.¹⁾

2) A jelzőül való alkalmazásnál már nagyobb fokú önállóságot jelent, midőn állítmányi kiegészítőül használunk valamely mondatot. Innen már csak egy lépés, s az állítmányül való alkalmazásnál vagyunk. E fokon aztán valóságos önálló szóként kezd a mondat viselkedni. Egész mondatból magyarázandó például ez az állítmányi kiegészítő: «*élég ah hozzá, enyím tied* lettek» (népmesében, Nyr. I. 276), azaz: egybekeltek; itt az *enyím tied* nem vonatkoztatható az elbeszélőre, hanem e szólásban kell magyarázatát keresnünk: «te az *enyém*, én a *tied*». Aranynak e mondatában pedig: «*Mi haszna még a gyors nyilak!*» («Keveháza» 17. vsz.) a főtebb már tárgyalt *mi haszna?* kérdőmondat valóságos állítmányül szerepel s csakis így érthető, hogy többes számú alany mellett (*nyilak*) áll az egyes számú *haszna* alak.²⁾

3) Szintén önálló a mondat megjelenése, midőn határozó mondatrésztül alkalmazzuk. E szerepükből azután valóságos határozószókká merevedtek némely mondatos kifejezéseink. Egész mondatból magyarázandók például a következő mondatok határozói: «igen fennyen ezt ő néki király meghagyá, és *szem-szembe* ezt ő néki megparancsolá» (RMK. II. 253); «mint szokás, törvényben az gyermekek ülnek, egymással játékban *szem-szembe* perelnek» (uo. 306), azaz: «szem a szemben», egymás szemébe nézve. Ilyen eredetűek az efféle összetételes határozói kifejezéseink, mint: *időtelve*, *időmulva*, *lélekszakadv»,* *szivszorongva* (vö. osztják *sem-vanmann* szemlátomást, tulajdonkép am.

¹⁾ Az oláh nyelvben már egységes határozatlan névmássá forrt ez a kifejezőmód. A «valami, valamiféle» jelentésű *nescine* névmást ugyanis ebből magyarázzák: *nescio quānam* (l. Cihac: Dictionnaire d'étymologie dacoromane. Eléments latins. 55. l. *cine* a.). A *fi-cine*, *fi-care* (akárki, bárki) s több ilyen határozatlan névmásban is az előtag szintén mondat: «legyen-ki», «legyen-mi» stb., s a magyar *akárki* és *valaki*-nek előrészében is voltaképpen igék lappanganak. Az itt tárgyalt sajátáshoz némileg hasonló az ilyen, névszó elé vetett főmondatszerű közbevetés, mint: «Kovády előkelő (*mondjuk, hogy*) hivatalnok a szalmaözvegység szabad napjait élte» (Főv. Lapok XXVII. 257. l. *tez.*)

²⁾ Közönségesen így mondanók: «*mi (a) haszna* a gyors nyilaknak», vagy: «*mi hasznuk (van)* a gyors nyilaknak».

„szem-látván“, l. Simonyi: A magy. nyelv, II. 99). Így kell minden valószínűség szerint a következő határozói kifejezést is magyaráznunk: «adna meg *minden ok vetetlen* az zölöt» (LevT. I. 28), azaz: „minden ok vetetlen lévén“, minden kibuvó, minden mentség vetése nélkül.

Vannak olyan határozói kifejezéseink is, melyekben egy határozói mutató névmás s egy hiányos relativ mondat megállapodott határozó szólássá egyesültek, vagy midőn egyéb hiányos alakú mellékmondat vált pusztá határozói mondatrészszé. Az előbbinek példái:

«Már ezek az okok *a mennyire-annyira* elmúltak» (Vitk. II. 70); «hát isten neki, legyen nálunk is [rendjeladományozás] *addig a meddig* a hivalkodók és gyengék számára» (Egyetértés, XIX. 182. vcz.); «a ki-merült képzelem fogyatkozásait külső cziczomák segélyeszközeivel igyekszik *ugy a hogy* pótolni» (uo. XXI. 83, Vajda János tezája); «a társadalom úgy szét van darabolva, hogy szerfölött nehéz csak *ugy a hogy is* egy körbe vonni» (Főv. Lapok, XXVII. 127. l. tez.).

Az utóbbi esetre példa: «a természetes szűrésre alapított rendszert nem tartom olyannak, mely a víz mennyiségét *hacsak megközelítőleg is* megállapítani s hosszabb időre bizonyítani volna képes» (Pesti Hirl. VIII. 75).

Azonban gyakran észlelhető az a jelenség is, hogy valóságos főmondatok válnak idővel pusztá határozói elemmé vagy kötőszóvá. Némely ilyen fejlődésre hajlandó főmondaton talán még érzi is olykor nyelvérzékünk az előkelőbb hivatást s eszmélkedőbb írók igyekeznek is nekik írásjellel vagy különírással adni meg a mellőzött tiszteletet; de általában tapasztaljuk, mennyire sietnek az ily mondatok tekintélyben lesülyedni s hogy úgy mondjuk, pusztá alakú elemmé zsugorodni. Egyikük pláne, a szintén egész főmondatot tevő *hiszem* szó egyetlen hanggá, pusztá sz-szé kopott ajkainkon! (Vö. Nyr. XVIII. 20.)

a) Pusztá állítmányból, igéből álló főmondatok voltak eredetileg az *ám, talán, hiszen* vagy *hisz*, sőt 'sz határozók, melyek a *talán* kivételével kötőszóul is használhatók. Az *ám* kötőszó tudvalevőleg ebből az igealakból keletkezett: **ádom*, azaz *adom*, s azt jelentette: „megengedem“ (l. Simonyi: Kötőszók, I. 222). A *hisz*, *hiszen* régiségünkben még rendesen eredeti *hiszem* (azaz: „credo“) alakjával fordul elő, pl. «hallod *hiszem* mit mond a mestered» (NySzót.), azaz: *hiszen* hallod, mit mond stb. A *talán* pedig, me-

lyet régebben rendszerint *talám*-nak ejtettek, nem egyéb, mint a *találom* igealaknak az összevonása (vö. Simonyi, Nyr. VII. 444). Hasonló eredete lehet valószínűleg a *biz*, *bizon* szócskának is, melyet a népnyelv több helyen *bizom*-nak ejt s könnyen magyarázható a *bizik* ige első személyű alakjából. A fejlődésnek ugyanez útján vannak a *teszem*, *lehet*, *meglehet* mondatok is. Az elsőt már vesszővel se szoktuk elkülöníteni a mondat többi részétől, mikor egyszerűen „például” értelemmel alkalmazzuk, pl. „ha *teszem* azt mondanám”, e h. „ha például azt mondanám” stb. Eredetileg, a mint még mondjuk is, *teszem* azt (vagyis mintegy „fölteszem azt”) volt e főmondatnak az alakja. A *lehet*, *meglehet*-re példák: «Péter dühös volt. *Lehet* [így, vessző nélkül] a bor tette» (Gozsdu: *Tantalus* 29), azaz: talán, valószínűleg, alkalmasint a bor tette; «melyet [fordítást] most itt, 75-ik évemben a magyar irodalom oltárán, *meglehet* utolsó még hozhatott áldozatom gyanánt szeretett hazámnak s nemzetemnek hódolattal be is nyujtok» (Fábián G. *Lucretius*-ford. elősz. XXI.).¹⁾ Így van használva a *hihető* (credibile est) kifejezés is a következő példában: «annyi lenne, mint prejudikálni a jövőnek, mely *hihető*»²⁾ oly kiváló írók egész sorával fogja még gazdagítani az irodalmat, kiknek ...» (Nemzet, IV. 295). A *tudom*-ot is kezdjük már-már hasonlóképp adverbiummá koptatni, pl.: «zsvány bírátok is, *tudom*, azt a perczet megátkozza, melyben a világra termett» (Tompa «Huszárkaland»). A *hadd* szóban meg nem is érzünk már egyebet, mint pusztá határozói (akár indulatszói) elemet, úgy hogy az eredeti kifejezésmódtól (*hadd igyam*, *hadd lássam*, azaz: „hadd, hogy igyam”, „hadd, hogy lássam”) eltérőleg ma már jelentő módú alakot is használunk mellette, s nem csupán egyes 2. személyhez szóló fölszólításokban alkalmazzuk, pl. *hadd iszom* belőle; «menjenek már a pokolba, *hadd aluszom!*» (Jókai: Debr. lunát. 138), tulajdonkép e h. *hagyjanak*, hogy *aludjam* stb.

b) Két, sőt több szóból álló mondat is válhatik ily módon

¹⁾ Ezekhez egészen hasonló a francziában valóságos adverbiummá vált *peut-être* (azaz: „potest esse”) szó, a mely egyszerűen „talán”-t jelent. [Vö. a finnben *ken ties* vagy *kuka tiesi v. tiennee* stb. szó sz. „ki tudná” = talán. Más effélékről l. Genetz: *Suomen Partikkelimuodot* 2. l. — *S. Zs.*]

²⁾ Tulajdonkép előtte is, utána is vesszőre volna szükség.

puszta adverbialis elemmé. Legközönségesebb példái e tüneménynek az *úgy látszik* és *mi haszna* kifejezések. Mindkettőt — az utóbbit csaknem kivétel nélkül — egybe is írjuk. Pedig a mondat, melyben szerény adverbiumként viselkednek, amannak határozó, emennek föltételes mondat viszonyában van eredetileg alárendelve. Pl. *ti úgy látszik csak tréfáltok* eredetileg azt teszi: *úgy látszik, (hogy) ti csak tréfáltok*. Vörösmartynak e helye pedig: «nem mondom, hogy szeretlek, *mi haszna* mondanám» («Idához»), a mely ma már csak annyit jelent mint *hasztalan mondanám*, voltaképen ekként elemződik: *mi haszna* (volna, ha) mondanám. (Vö. a *mihaszna* kifejezésnek főntebb tárgyalt jelzői használatával.) Mondatos eredete van az *úgy-e* kérdő szónak is, melyet e mondatból kell ellipsis útján magyaráznunk: *úgy van-e*; úgy hogy pl. «*úgy-e igaz?*» ebből keletkezett: *úgy (van)-e, (hogy) igaz* (vö. Szómagyarázatok, 16).¹⁾ Csakis e fejlődési tünemény segítségével vagyunk képesek megmagyarázni ezt az időhatározói kifejezőmódot is: *négy napja* halt meg; *öt éve* költözött ide; «ez az intézet *több mint egy éve* teljesen készen áll» (Fővárosi Lapok XXVII. 16. 1.), stb. Föltűnő ugyanis a kifejezőmódnak nominatívusi alakja, különösen mert így is mondhatjuk: *négy nappal ezelőtt, öt évvel ezelőtt* stb. Azonban ez időhatározóink voltaképen elliptikus főmondatok, s eredetileg így beszélünk, sőt még beszélünk is: *négy napja (annak), hogy meghalt*, *hogy ide költözött, annak már öt éve* stb. E kifejezőmódból előbb a mutató névmás, majd a kötőszó eltűnt s aztán a személyragos és számnévi jelzőtől kísért *éve, napja, esztendeje* időnevekkal mint közönséges határozószókkal bánt el tovább a nyelv, s a mondat eredeti szórendjén is változtatásokat tett.²⁾

e) Tulajdonképi kötőszavaink közül ezek vezethetők vissza egész főmondatot tevő kifejezésekre: *tudniillik* (s a régi *tudnimert, tudniamint*), *jóllehet, azaz* s a tájdivatos *hais*. A *tudni-*

¹⁾ A nép nyelvérzéke előtt aztán már annyira egységessé vált az *úgy-e*, hogy pl. Nagybányán *ugyi-nak* ejtik, elemeinek minden sejtése nélkül; Székesfehérvárt pedig általánosabb értelmű kérdőszó lett belőle, melyet minden kérdés végére oda függesztenek, akkor is, mikor nem lehet puszta igenlő feleletet várni, pl. «*hugyan üsz, úgy-e?*» e helyett: *hogyan ülsz*, stb.

²⁾ Eredetileg *négy napja, hogy meghalt*, s aztán *négy napja halt meg* (vö. *nem rég halt meg*, stb.).

illik (azaz: *tudni illik*) világos mondatalak, a melylyel a magyarázott kifejezés voltaképen tárgyi mondat viszonyában áll, a mint hogy e viszonyt olykor kifejezve is találjuk, pl. «*tudniillik, hogy* a szomszédban kenyeret sütöttek» (Jókai: Debr. lunátikus, 88).¹⁾ Az elavúlt *tudnimert, tudniamint* kötőszókból a második elem úgy látszik egyenesen az eredeti fő- és mellékmondat kapcsolatának a kifejezője; *tudnimert, tudniamint* ugyanis ekként magyarázhatók: *tudni* (illik v. kell), *miért*, *tudnia* (illik v. kell), *mint* (vö. Simonyi: Kötőszók I. 262). A *jöllehet* szintén főmondata voltaképen a vele kezdődő megengedő kifejezésnek, a mint a régebben, sőt olykor ma is mellette található *hogy* kötőszó el is árulja, pl.: «*yöllehet hoj* sok ystenth mondonc: de maga az okosagh elenke vgy agga: *hogy* chyak egy ysten vagyon» (DebrC. 493); «*jo leheth hogy* azthys igen akarnam, *hogy*» stb. (LevTár, I. 87); sőt ma is olvashatjuk: «az orosz kormány is a berlini szerződés épségben tartása mellett van, *jöllehet hogy* ezt a szerződést Oroszországban nem valami nagyon szeretik» (Nemzet, VI. 241; vö. még Simonyi: Kötőszók, I. 240). A magyarázó *azaz* szintén közönséges még eredeti *hogy*-jával (eredetileg: *az az, hogy...*) s mint Simonyi kimutatta, ez esetben a magyarázatos kifejezés valóságos állítmányi mellékmondata a főmondat értékű kötőszónak (l. Kötőszók, I. 265). A tájdivatos *hais, bárís* olyan elliptikus főmondatokból magyarázódnak, mint a főtebb tárgyalt *úgy-e* kérdő szó (l. bővebben: Szómagyarázatok, 15—17).

Végre valóságos összetett mondatok is összezsugorodhatnak puszta határozószóvá. Valóságos adverbiummá kezd ugyanis válni a *törík szakad* kifejezés, a mely *akár* vagy *ha* kötőszós választó mondatpárból keletkezett.²⁾ Az ily kifejezésekben, mint: «*törík-szakad, meg kell lenni*» (Nagy Szótár) a tárgyalt synonym igepár voltaképen azt jelenti, okvetetlenül. A következő példában írásjel se választja el a mondatról, a melyben határozóként szerepel: «*azt hitték, hogy itt törík-szakad valamit tenni kell*» (Nemzet, III. 32. esti l.). Ilyen szerepre juthat a

¹⁾ L. még több példát Simonyi: Kötőszók I. 263.

²⁾ Az eredeti fölfogást tükrözi még némileg ez a példa: «a mibe kezd, annak — *törjék-szakadjon bár* — sikerülni kell minden körülmények között» (Nemzet, VI. 119).

«*kell, nem kell*» (azaz: ,ha kell, ha nem kell') összetett mondat is, a mint e példa mutatja: «a nyelv művelésén valaki azt érti, hogy *kell, nem kell*, vegyünk fel nyelvünkbe mindenféle idegenszerűséget» (írja Finály, Adalékok a rokonért. szók értelmezéséhez, 7. l.). Sőt arra is van példánk, hogy fő- és mellékmondatból álló összetett mondat kövült pusztá, elhomályosodott adverbium-félévé. Ezzel az eredettel a *hagyj in* szó dicsekedhetik. Régen még megtaláljuk eredeti, két szóból álló alakját: *hadd járjon*, a mi tulajdonképp azt teszi: ,hadd, (hogy) járjon', azaz: ,hadd legyen' ,megjárja' (vö. Simonyi: A magy. nyelv, II. 193).

4) Legutolsó foka a mondatok tárgyalt fejlődésének, midőn nem csupán ,ad hoc' vesznek föl ilyen vagy olyan mondatrész szerepet, hanem valóságos szóvá, szótóvé kövülnek, melyet raggal, sőt képzővel is tovább alakíthatunk. E tüneményre már Simonyi számos példát gyűjtött össze «Névszókül használt igealakok» cz. értekezésében (Nyr. VII.), azért csak néhány érdekesebb ragozott és továbbképzett mondatban akarjuk e fejlődést bemutatni.

Tovább ragozott mondatok például a következők: «kicsoda a' ki az ő *Halgas megét* meg nem mászoroztatná?» (Mad: Evang. 400); «ugy-e rég nem látta azt az izét, azt a ,*hogy is hívjákat*', a kit mi most keresünk» (Kemény: Rajongók, IV. 93); «nem kéne, a mit adhatnak, habár megkapnám azt egy ,*isten-jó-nap'*-ért» (Petőfi: Coriolanusford. III. fv. 3. szín); «*felemáson* húzta fel csizmáját» (Gyulai: Vázl. és kép. II. 258); «a fiatal embert sem szólították többé bácsinak, hanem *hallja magá-nak*» (Herczeg Ferencz, Budap. Hirl. XII. 256. tez.) stb.¹⁾

Tovább képzett mondatok pl.: *véddfélke* (ebből ,vedd fel!') rövid újjas (Nyr. VIII. 188); «négy szemközt csak *hallja-magázta* Miskát» (Herczeg Fer., Budap. Hirl. XII. 272. tez.); «szídtam, *akasztó-fáralóztam* azt a hórihorgast» (Jókai: Elátk. csal. III. 90); *mennydörgő* hang, *mennydörgős* ménkő, a *mennydörgő* mondatból, a mely valóragos összetett szóvá tömörödött, stb.²⁾

E jelenséghez számíthatjuk voltaképen összes személyragos igealakjainkat is, melyekben, mint a *mennydörgő*-ben szintén alany és állítmány forrt egy alakká. Igealak-

¹⁾ Vö. latin *Quodvultdeus* (azaz: ,quod vult deus') császárkori cogno-
men, melyet rendszeren ragozhattak: *Quodvultdeo*, *Quodvultdeum* stb.

²⁾ Vö. a finnben *jäähyväiset* ,búcsúvétel', e mondatból: *jää hyvästi*
isten veled (tulajdonképp: ,maradj jól!').

jainkban alanyúl a személyes névmások szolgáltak, melyek az állítmány után foglaltak helyet, de mint legközönségesebb, leg-állandóbb mondatrész-kapcsolatok, ez állítmányok és alanyok már ősidők óta pusztá állítmánynyá, egységes szóalakká zsugorodtak s alanyaik különbözőése alapján a személyragok rendszerét hozták létre.

IV.

A mondatrészek eredeti szerepének megváltozása. A szók átcsapása más szónembe.

Láttuk a mondatélet ama tüneményét, mely különálló elemekből szóegységeket, mondatrészekből, sőt mondatokból szavakat létesít. Vizsgáljuk most azt a nem kevésbé érdekes s némely pontokban az eddig tárgyaltakkal is kapcsolatos jelenséget, miként viseli a szó kiszabott szerepét a mondattagok összjátékában, jobban mondva — mert erre a tapasztalatra fogunk jutni — miként térnek el szavaink eredeti mondatbeli hivatásuktól s öltének magukra új szerepet, a melyre pályájuk külső viszonyai őket mintegy kényszerítnei látszanak. Míg amott a mondatélet tenyészto melege új szólényeket teremtett, itt csupán a létezők rendeltetése változik meg háztartásuk kiszabott körében. A mondatélet itt nem alakot, — új szerepet, új jelentést teremt csupán, azonban nem azzal az értelemmel, a melylyel a szók tartalmi jelentésváltozását fogjuk föl. Megmarad a tartalmi, ha tetszik, anyagi jelentés, de megváltozik a viszony a többi mondattagok iránt s így néha egészen más szónembe, más kategóriába csap át a szó. Az előbbi tüneményt mondatbeli szerepváltozásnak, az utóbbit a tulajdonképi jelentésváltozástól megkülönböztetöleg kategóriaváltozásnak nevezhetjük.

Nyelvtanítással foglalkozók előtt nem lehet ismeretlen az a nehézség, melyet némely mondatrészek tulajdonképi értékének megállapításánál tapasztalhatunk. Bizonyára többünkkel megesett már az a, nem mondom fönnakadás, de legalább is tétovázás — mikor ilyes mondatok elemeit kellett megállapítani, mint pl. *mind ott voltak*, *mindnyájan eltávoztak* — hogy vajjon a *mind* vagy *mindnyájan* szók igazában miféle mondatrésznek tekintendők. Nem is említem, hogy Arany Családi körének kezdő mondatában:

„*este van, este van*“, százunk közül egy ha eszmél arra, hogy *este* voltaképen nem tekinthető alanyoknak.

E nehézség, e habozás a mondatélet ama tüneményében leli magyarázatát, a melyet épen tárgyalni akarunk. Nyelvtudatunk előtt két fölfogásmód képe lebeg: egyik a múlté, másik a jelené vagy legalább jövőé. Minél jobban ismerjük a múltét, a kérdéses mondatok régebbi fölfogásmódját, annál erősebben zárkozzhatunk el attól a benyomástól, melyet e mondatok a mai nyelvérzékre általában gyakorolnak. Innen van, hogy az *este van* mondatot már csak nyelvtörténeti ismerettel nyilváníthatjuk alany nélküli kifejezésnek.

Vannak tehát oly szavaink és alakjaink, melyek régebbi mondatbeli használatukhoz képest teljesen szerepet cseréltek, de talán még nagyobb a számuk ama mondatrész-alakoknak, melyeknek értéke ingadozást, átmenetet mutat. Azzal az örök fejlődéssel találkozunk a mondattagok kiszabottnak látszó szerepkörében is, a mely a természeti s lelki tünemények egész összességén uralkodik. E szerep ép oly kevésé állandó, ép oly kevésé változhatatlan, mint a nyelvnek anyagi mivolta, mint szavaink tartalmi jelentése.

Lássuk, minő változásokat lehet kimutatnunk a mondatrészek rendeltetésében, minő szóalakok jutottak ily módon újabb jelentéshez s minő szók csaptak át ez okból teljesen más szókategóriába. E vizsgálódásunk rá fog vezetni az okokra is, a melyekben e jelenségek magyarázata keresendő.

1) Főntebb már tárgyaltuk azt az érdekes esetet, hogy mondat alanyából minden külső, alaki változás nélkül határozó keletkezhetik. A *négy éve, három napja, öt hónapja*-féle időhatározói kifejezések ezek, melyeken semmi viszonyjel nincs, nem is volt, s mégis határozói szerepet öltöttek magukra. Láttuk, hogy voltaképen mondatösszevonódás következtében, ellipsis útján jutottak e szerepükhöz. Határozóvá lett nominativusaink tulajdonképp főmondatok maradványai, oly főmondatoké, a melyeknek e nominativusok voltak az alanyaik s ragtalan alakjukat megváltozott szerepükben, a mondatösszevonódás után is megtartották.*)

*) Más természetűek s azért nem is számíthatók ide azok az esetek, mikor hangbeli fogyatkozás következtében váltak némely határozói alakok

2. Arra is van, mint láttuk, több adatunk, hogy állítmánya ből idővel határozó válik. Azonban az előbbi fejezetben tárgyalt ilyen eredetű határozók mind külön mondatból kerültek át abba a mondatba, a melynek ma határozóiként szerepelnek. Ha tehát csupán egyazon mondat tagjainak szerepváltozását akarjuk ezúttal figyelembe venni, az ilyen példákat — valamint voltaképen az előbbi pont alatt tárgyaltat is — ki kellene rekeszteniünk vizsgálatunk köréből. Elég lesz itt tehát egyszerűen hivatkozni rájuk s egy olyan — bár magában álló — esetnek térni át bemutatására, melyben egy eredetileg állítmányul szereplő mondatrész ugyanazon mondatban határozó szerepét vette föl magára. Ez eset a *valjon, vajjon* kérdőszón esett meg. Nézetünk szerint nem egyéb e szó, mint a *van* igének elavult fölszólító alakja (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egy. Phil. Közl. XV. 1061), a melyből Simonyi a *vagy, vaj* kötőszót származtatja (Kötőszók, I. 120).¹⁾ E kérdő *valjon*-nak „num, utrum” jelentését régi latinus kérdezőmódkunktól kell magyaráznunk, mely Erdélyben még ma is használatos, pl.: kihez *legyen* szerencsém? stb. Régebben, mikor a *van* igének szabályos *val-jon* fölszólító alakja még használatban volt, ezt használták az efféle kérdezőmódban is, a mint hogy különben is gyakori alkalmazásban kellett lennie, mert, mint Simonyi nagy valószínűséggel bizonyítja (id. h.), a *vagy* kötőszó eredete is belőle indult ki. A következő két frappans példa legjobban megvilágítja, hogyan használhatták őseink a *valjon* (azaz: „legyen, sit”) igealakot függő alakú kérdéseikben s miként válhatott az eme használat alapján idővel pusztá kérdőszóvá. Illyés István Prédikációiban²⁾ (Nagyszombat, 1725) olvassuk: «Mi lehet ellen-

látszólag nominativussá. Ilyenek: *másnap, vasárnap, holnap* stb. Ezek régente *-n* ragos alakokkal voltak használatban. Itt tehát nem lett voltaképen alanyból határozó, hanem csak virtualiter szerepelnek ragvesztett, alanyszerű szóalakok határozói minőségben. Ugyanezt kell mondanunk egyéb ragvesztett s ama nominativusként tekinthető alakokról is, minők pl. a régi genitivust s a személyragos accusativust pótló álnominativusok: *isten*' háza; *kalapon*' szememre vágom, stb.

¹⁾ Magát a kérdő *valjon*-t nem tudja e „legyen” jelentésből kimagyarázni, s azért egyéb föltevéshez folyamodik (l. uo. 121).

²⁾ E sok érdekes nyelvi anyagot tartalmazó munka nincs a Nyelvtörténeti Szótárban fölhasználva.

kezőb dolog mint az, hogy közülők némellyek eszesek, némellyek pedig esztelenek? 'S hát immár *honnét vallyon* [azaz: ,honnét legyen, honnét van'] ez az ellenkező különbség ő közöttök?» (56. l.). Érdekes e mondatra maga az író közvetlen felelete is: «*Onnét vallyon, mert*» stb. Hasonló ehhez egy másik helye: «O bizony felette nagy gonosság a' szent Váras Fejedelmiben! szidalmas törvénytelenység, nyilvánosságos rút hamisság a' Jerusalemi Magistatusban! 's *honnét vallyon* ez ő benne [vagyis: honnan van ez ő bennük], avagy-is micsoda gyökből származott az igaz ítéletnek el-fordítása közöttök? azt immár vizsgáljuk» (143. l.). Mindkét példa azonban úgy is érthető, ha a *vallyon*-t nem állítmánynak, hanem mai jelentése szerint kérdőszónak tekintjük, s akkor e két állítmánytalan mondat azt jelentette volna már Illyés nyelvéreke előtt is, a mit mai fölfogással olvasunk ki belőlük: *vajjon* honnan ez a különbség ő közöttük? *vajjon* honnan ez ő bennük? De épen e kettős értelem, ez az átmenetre alkalmas mondatforma adja meg nekünk a keresett magyarázatot. Ugyanis valószínűleg oly mondatokban tűnt föl először pusztá kérdőszónak az eredetileg ,*legyen*'-t jelentő *valjon* alak, a melyeket magyaros kérdészmód szerint rendszeren ige nélkül szoktunk mondani: *honnán* e különbség közöttük? *honnán* ez ő bennük? Ilyen ígélen kérdés nyelvünkben — a hol minden névszó, úgynevezett copula nélkül is, lehet állítmány — oly fölötte sok van, hogy maga is teljesen megmagyarázná a *valjon*-nak valóságos kérdőszóvá történt változását. Azonban múltra vonatkozó igés kérdések is alkalmasak lehettek ilyen átmenetre. A múltnak latinus függő alakja ma is: *irtam legyen, irtál legyen* stb. Ezt régebben, mikor a *valjon* fölszólító alak még ki nem halt, szintén így mondhatták: *irtam valjon* scripserim, *irtál valjon* scripseris stb. Később aztán a *valjon* ezekben is pusztá kérdőelemként tűnt föl nyelvéreke előtt. Oka pedig e nyelvérekecsalódásnak épen az idegenszerű, latinus igehasználásban keresendő; magyaros gondolkodás az előbb tárgyalt kérdésekben ígére, az utóbbiakban a *van* ígének fölszólító alakjára nem szorúlván, a különben is avulósodó *valjon*-t könnyen vehették kérdőszó számába. A mi a szórendi változást illeti (régen: *honnét valjon*, s ma inkább: *vajjon honnét*; régen: *irt valjon*, s ma: *vajjon irt*), ez alig okozhat nehézséget. Meg kell jegyeznünk, hogy régen máskülönb is a kérdett mondatrés

után foglalt helyet a *vajjon* szócska, pl. épen Illyésnél: «*mit jelent vallyon itt az olaj?*» (56). Hogy pedig idővel a kértett elemnek eléje került, azt kérdőszói természetűe már maga eléggé megmagyarázza, a mennyiben a kérdőszócskák mindig a kérdés elejére szoktak helyezkedni.

A kategóriaváltozást tehát — mert ez esetben a szó valósággal új szófajjává, igéből határozó-, illetőleg kérdőszóvá változott — e kategóriaváltozást a mondatbeli észjárás megváltozásával, illetőleg az igealak elhomályosulásával fogjuk magyarázni.

3) E jelenségnek pendantja némileg az, hogy az állítmányúul gyakran szereplő *szabad* melléknév állítmánynyá, illetőleg igealakká vált azon esetekben is, midőn eredetileg állítmányi kiegészítőül szokott állani; vagyis hogy a *szabad volna, szabad legyen, szabad volt* állítmányi kifejezések helyett *szabadna, szabadjon, szabadott* ál-igealakok fejlődtek ki (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egy. Phil. Közl. XV. 1062). E jelenséget az analogia hatásából kell magyaráznunk, mely állítmányúul használt névszót valóságos igét illető elbánásban részesített.

4) Gyakoribb, több példában mutatkozó tünetemény az, hogy appositívók az értelmezett mondatrész, nevezetesen az alany és tárgy szerepét egészen magukra látszanak vállalni, úgy hogy közönséges mondatelemzésben valóságos alanynak és tárgynak minősítjük őket. Alanynak tekintjük pl. a *magam* névmást az efféle mondatokban, mint: *magam is azt mondom, magam voltam ott*; pedig voltaképen csak nyomatékosító appositívó a tulajdonképi alanynak, a személyes névmásnak, melyet aztán már el is hagyunk előlük. Ilyen látszólagos alany van az efféle mondatokban is, mint: *meghalt szegény* (e h. *meghalt, a szegény!* vagy: *meghalt, szegény!*); *szegény nem tudott mit csinálni* stb. (Ezekben az appositívó bizonyos sajnálkozó fölkiáltás színét viseli magán.) Ép így válik valóságos tárgygyá az appositívó efféle mondatokban, mint: «továbbá *magamat* is megtámad [e h. *engemet*, vagyis: *engemet magamat*], hogy a dijra nézve szintén alkuszom» (Föv. Lapok. XXVII. 394. tet.); «esküvőre viszik *a szegényt*» («Esik a hó, szalad a szán» kezdetű dalban) e h. *babámat, a szegényt*, stb.

Hasonló módon az appositívó bármely értelmezettjének —

jelzőnek is, határozónak is — átveheti a szerepét; minthogy azonban ezzel tulajdonkép nem lép föltűnőleg új működéskörbe, ez eseteket nem is szükséges szerepváltozásnak tekintenünk. A szerepátvétel oka mindezeknél az ellipsisben keresendő.

5. Legkülönbözőbb szerepváltozásokon mehetnek át a különben is legtömegesebben szereplő határozók. Úgyszólván mindenféle mondatrész válhatik belőlük. Köztük találjuk a legrenegátabb szóalakokat, a mennyiben némely határozó alakjaink és szavaink a nyelvtörténet folyamán egészen elhagyták eredeti rendeltetésüket, illetőleg egészen új szófajjává változtak át.

a) Határozóból valóságos alany lett nyelvézékünk előtt a már idézett ilyen mondatokban, mint: *„este van”*, *„reggel van”*, a melyek voltaképen alanytalan kifejezések, az *este* (ebből: *est-vel*, *est-tel*, azaz: *napesettel*) és *reggel* (ebből; *reg-vel*) pedig csupán időhatározók. Ilyen még, ha pl. azt mondom: *„éjjél tájt lehetett, mikor oda értünk”*; vagy: *„tudni akarod, hány órakort legyen”* (l. Budenz-Album, 66). Számos ilyen határozószót aztán már valóságos főnévül is használunk, a mikor természetesen mindenféle mondatrész szerepében fölléphetnek (vö. Simonyi: Önállósított határozók, Budenz-Album). Alanyként kezd viselkedni a *részemről*, *részedről* stb. határozó, mely annyira elvesztette már nyelvézékünk előtt eredeti jelentőségét, hogy pusztán alanyi személyes névmásnak tekinthető; pl. *„részemről nem bánom”* csak azt teszi, mint: *„én nem bánom”*; *„részéről* egyszerűen a Lechner-féle tervet fogadná el» (Nemzet, VI. 170. mell.) annyi mint: *„ő maga a L. t. f. e.”* stb. Már rég idő óta alany benyomását teszik még nyelvbúvárainkra is az *-an -en* végű számnévi határozók. Molnár Albert azt jegyzi meg róluk, hogy nominativus gyanánt vannak olykor használva, pl. *„sokan járnak az széles úton: multi ambulans per latam viam”*; *„kevesen mennek be az szoros kapun: pauci intrant per angustam portam»* (CorpGramm. 261). Újabb nyelvészeink közül is például Hunfalvy tagadta az *-an -en* ragos számnéveknek igehatározói voltát (l. Nyr. III. 259). Joannovics szintén azt tartotta, hogy *„nyelvézékünk mit sem törődik ez adverbialis alakkal, hanem mindig csak nominativusi értelmet tulajdonít neki»* (uo. 345). *„Midőn például ezt hallom vagy olvasom: sokan — így folytatja — ez a közvetetlen hatásnál fogva, a*

melyet én rám gyakorol, előttem nem annyi, mint: *multitudine*, hanem a. m. *multi*; mintha azt hallanám vagy olvasnám: *sokak*. *Mindnyájan* ott voltak. Itt a *mindnyájan* az én nyelvérzékemnek csak olyan névszó, mint a *mindnyájuk* ebben: *Mindnyájuk* ott volt.» Hogy e határozóalakok alany látszatát ölthették magukra, annak a magyarázatát helyesen csakis abban kereshetjük, hogy szerfölött gyakran fordultak elő oly mondatokban, melyekben az alany külön nem volt kifejezve; tehát mint az előbbi pontban tárgyalt szerepváltozások, ez is elliptikus eredetre vezetendő vissza.¹⁾

A finn nyelvben tudvalevőleg az eredetileg határozói értékű partitivus ma rendes határozatlan nominativusúl szerepel s a francia partitivus is ugyanilyen rendeltetést kapott (vö. Simonyi: *Határozók*, I. 222. és 82. l.)

b) *Határozóból tárgygyá* lettek s aztán nagyobb vilá-gosság kedvéért az accusativus rendes alakját is fölvtették, mint tudjuk, a *bennünket*, *benneteket* névmások (l. Szómagyarázatok, 1—11). A *mind* a mai nyelvhasználat szerint határozónak tekint-hető²⁾; azonban némely mondatokban szintén kezd tárgyként föltünni, oly mondatokban t. i. a melyekben a tulajdonképeni mondat tárgy, mint magától érthető, el van hallgatva. Ha pl. azt mondom: ,nem maradt semmi az ételből, *mind* megette', a *mind* szót, mely voltaképen ,omnino'-t, ,penitus'-t jelentő határozó, akár tárgynak is tekinthetjük, sőt a népnyelv már a tárgyragot is hozzá függesztgeti: ,*mindet* megette' (vö. Simonyi: *Magyar név-ragozás*, 84; és Szinyei: *Rendszeres nyelvtan*⁴, 171. §.). A finn és francia partitivusnak tárgyúl való használata szintén ide való jelenség. Érdekes még megemlítenünk az oláh nyelvnek az accu-sativusát, melynek kétféle alakja van. Egyik a latin accusativus ivadékának tekinthető; másikat, a *pe* vagy *pre* praepositíósat, maga az oláh nyelv fejtette ki, láthatólag határozói alakból, a mennyi-ben ez a *pe* v. *pre* szócska a latin *per*-nek a mása⁴⁾ s azt teszi:

¹⁾ Vö. Simonyi beható fejtegetését az *-an -en* ragos számnevekről (*Határozók*, I. 208. s köv. ll.), melyben e szerepváltozás magyarázatára nézve fölfogásunktól némileg eltérő eredményhez jut.

²⁾ Régen jelzőül, melléknévként is használták (l. NySzót.).

³⁾ L. Cihac: *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. *Éléments latins*. És Diez: *Etym. Wörterb.*⁵ 655, francia *par* alatt.

-n, -ra -re, -ba -be. Egyébiránt magát az indogermán accusativust is lativusi jelentéstű határozóra iparkodnak visszavezetni.¹⁾

c) Igen könnyen válhatik határozóból jelző s ily módon határozószóból vagy határozóalakból melléknév. A határozót ugyanis általában legkönnyebb jelzői alkalmazásra vinni át (vö. Simonyi fejtegetését az „önállósított határozók” keletkezéséről, Budenz-Album 50). Míg a nyelv a határozók adverbialis természetét erősebben érzi, rendszeren a *való* igei melléknév közbetételével hidalja át a jelzői használatra való átmenetet. Így tapasztaljuk ezt különösen a régi nyelvben. Később ez igenév elhagyásával maga a puszta határozó marad jelzőül s valóságos jelzővé válik. Mellőzve a jelzőül használható és jelzőként gyakran is szereplő határozók idézését (l. példákat Simonyi idézett cikkében), csak azokat a szókat és alakokat soroljuk föl, melyek ily úton teljesen melléknévekké változtak. Szavaink közül a *rokon* és *őszinte* régen szemmeláthatólag határozószók voltak. Amazt pl. „*prope*” jelentéssel ilyenformán használták: „*rokon az arat*» am. közel van, a latin eredeti szerint „*adest messis*” (MünchC.). Nagyon közönséges a *közel* synonymummal kapcsolatban való használata is: „*rokon közel* lenni a halalhoz» (TelC.) stb. (l. NySzót.) Talán végzetében is (-n) helyhatározórag lappang. Ma pedig a *rokon* csupán melléknéviileg használható. Az *őszinte*, melyet régen nagyon gyakran még két szónak is írtak s *ön-szinte* alakkal is előkerült, úgyszólván csakis határozóként volt járatos régibb nyelvemlékeinkben. Jelzőül használva nem maradhatott el mellőle a melléknévvé minősítő *való* szócska, pl. «a szollásnak igaz *őszinte való* módja» stb. (l. NySzót.). Elemeire nézve világosan az *ő*, illetőleg *ön* névmásnak és a *szinte* adverbiumnak összetételéből keletkezett, a mint még írásmódja is elárúlja (pl. «*ő szinte való* szerzes» NySzót.)²⁾ Hasonlókép áll a dolog valószínűleg a *-talan -telen* végű fosztó melléknévekkal is. Ezeknek is határozóknak kellett lenniük régi nyelvünkben; legalább másként meg nem érthetjük jelzői használatukban a *való*-nak sűrű szereplését (pl. *hirtelen való* veszedelem,

¹⁾ Vö. pl. a latinban ezt a helyhatározói használatát: *Romam veni; legati Athenas missi sunt* stb.

²⁾ Vö. ezzel az érdekes népnyelvi analog kifejezéssel: *magunk színt: köztünk*; pl. *magunk színt legyen mondva* (Nyr. VIII. 568).

stb. l. NySzót.); sőt még ma is minden további rag nélkül használjuk őket határozóul, pl. *hirtelen* ott termett, stb. A képző végzete (-n), vogul mása (-tal), továbbá a *meztél-láb* jelzős összetételben mutatkozó -n nélküli alak, mind arra vallanak, hogy a magyar -*talán -telen* képző voltaképen határozói alak s csak idővel nyert melléknévi jelentőséget (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egyet. Phil. Közl. XV. 1059). A tárgyalatokhoz hasonló módon, bár nem teljes kizárólagossággal változtattak szerepet a *jelen* és *messze* határozószók is, melyeket ma adverbiumul és melléknévül egyként használhatunk (pl. *jelen van*, és: *jelen korszak*, *jelen alkalom*; *messze terjed*, és: *messze földön*, *messze vidékről* stb.)

Ide való az a számos nyelv történetében kimutatható szerepváltozás is, melynél fogva bizonyos határozó alakokból és szerkezetekből birtokos eset, genitívus keletkezik. Így találjuk pl. a francziában az eredethatározó *de*, az angolban a latin és német *ab*-nak (vö. *abreisen* stb.) megfelelő *of* viszonzószót rendes genitívusi szerepléssel. Az indogermán genitívus is bizonyára helyhatározói eredetű; erre mutat az a körülmény, hogy már a legrégebb időkől kezdve ablatívusi értelemmel is szerepelhet (vö. Brugmann: Griech. Grammatik,² 181. 183. §.). A mi genitívusi -*nek* ragunk pedig valósággal határozói eredetű, s a mi érdekesebb, latívusi értékű viszonzószóból keletkezett (vö. *neki* megy a *falnak*; *délnek* megy stb.).

A határozói alakoknak melléknévvé változását némelykor az állítmány mellett való alkalmazás is elősegítette, a mikor tudniillik állítmányi névszóként tűnven föl, a *analogia* útján a melléznevekhez hasonló elbánásban kezdhettek részesülni. Így magyarázódik pl. a *közel* határozónak melléknévi használata Balásfinak eme mondatában: «a mennyivel távul vagyon Pázmány ti töletek, annyival távulabb vagyon ti nálatoknál a Hogyaságtól [török 'hodsaság'], és ti annyival *közelebbek* vagytok ahoz» (l. Nyr. III. 446). Hasonló analogikus változás állt be olyankor is, mikor a határozó alak az ige kihagyása folytán maga maradt állítmányul. Ez a *zárva*, *telve*-féle határozó igenevekkel történt meg ilyen elliptikus mondatokban, mint: 'az ajtó *zárva*', 'az utcza *telve* kíváncsi néppel' (e h. 'az ajtó *zárva van*', 'az utcza *telve van*') stb., a melyekből többes számú alkalmazással

ilyen mondatok támadtak: 'az ajtók zárva'k', 'az utcák telve'k' stb. (vö. Simonyi: Müller újabb fölolvasásai, 20).

Ha végig tekintünk a most tárgyalt mondatnani fejlődések indító okain, azt találjuk, hogy leginkább az ellipsis az, a mi a mondatrészek szerepváltozását előidézhetheti. Ellipsis útján lettek a *három éve*, *öt napja*-féle nominativusok időhatározókká, némely appositionok valóságos alanygyá és tárgygyá, s a legtöbb határozóból is ilyen módon támadt alany, tárgy vagy jelzői mondatrész. Valóságos mondatnani analogonja ez amaz alaknani tüneménynek, mely szerint valamely szóalakban egy kiveszett képző vagy rag jelentését főnmaradt szomszédja látszik magára vállalni.*) Azonban szerep jut e mondatbeli funktíváltozások előidézésében és magyarázatában a nyelvfejlődés egy általánosabb mozgató erejének, az analogiának is. Tapasztaltuk ezt a *szabad*-nak igévé s a *telve*-féléknek melléknévvé való változásánál. Egy harmadik ok, mely tüneményünknek olykor magyarázatot adhat, az alak elhomályosodásával járó nyelvérzékesalodás, illetőleg az észjárás megváltozása, a mint a *valjon*, illetőleg a *bennünket* és *benneteket* történeténél észlelhattuk.

Ha e tényezőknek mondatbeli hatalmát a szemünk előtt folyó szerep- és kategóriaváltozásokon elgondoljuk, önként vetődik a kérdés lelkünk elé: vajjon, ha módunkban állna a legősibb nyelvállapot képeinek visszaállítása, nem bizonyúlna-e rá a viszonyragos eredet számos olyan alakunkra, melyeknek végzetében ma jelentésmódosító képzőelemet vesz föl a nyelvbuvárlat. Vajmi távol vagyunk azonban e messze maradt nyomok kutatásának lehetőségétől!

V.

Határkérdés a mondatok közt. Határvégi szók viselkedése. Kötőszók keletkezése a mondatok határelemeiből. Főmondatok bekeblezése, kötőszóvá fejlődés útján, a mellékmondatokba. A relativ névmás *a*-val gyarapodott alakjának (*a ki*, *a hol* stb.) eredete.

Tehát a mondatoknak is lehet határkérdésük? Nincs-e elég pontos logikai, syntaktikai s egyszersmind orthographiai határ-

*) Például a deverb. *-at* *-et*-nél, a mely voltaképen igeképző, csak hogy magára vette a mellőle kiveszett főnévképzőnek a szerepét is (vö. *kínzot-v*, *üldet-v* HB.).

vonal, — certi denique fines, quos ultra citraque két szomszéd mondat egymással megférti ne tudna?

Mi sem látszik természetesebbnek, mint hogy bizonyos logikai és mondattani válaszfalak s a kifejezésükre használt mondatközi írásjelek az összekapcsolt mondatok biztos határjelzőiül is szolgálnak egyszersmind. Pedig behatóbb megfigyeléssel azt találjuk, hogy a természet tüneményeiben mindenütt észlelhető átmeneti ingadozás a mondatok elkülönülésében is kimutatható.

Ez az ingadozás annyira megy, hogy a mondatközi írásjel is majd a két mondat eredeti határán jelenik meg, majd a főmondat határán belül marad, a mikor is a mellékmondat a főmondatnak határvégi szavát mintegy már birtokába kebelezte. Legközönségebb ez az eset a *hogy* kötőszós következményes mondatoknál. Ha azt mondom például, úgy megijedt, *hogy* szólani sem tudott, a *hogy* kötőszó egészen világos határvonalat jelez a fő- és mellékmondat között. Ha azonban a főmondat módhatározóját utólag mondom ki — később jutván eszembe, hogy a megijedés következményét is előadjam — akkor az *úgy* szó, melyet akár elliptikus főmondatnak is tekinthetünk,¹⁾ annyira elvesztheti főmondatserű jellegét, hogy a következményes mondat *hogy* kötőszavával egyéges következményes kötőszóvá (*úgyhogy*) kapcsolódhatik. Innen van, hogy az ily összetett mondatokat a következő háromféle írásmóddal láthatjuk váltakozni, úgymint: ,*megijedt, úgy, hogy* szólani sem tudott²⁾ ,*megijedt, úgy hogy* sz. s. t.³⁾ és: ,*megijedt, úgyhogy* sz. s. t.³⁾ Sőt az ehhez egészen hasonló fejlődéstű, két mondat határszavaiból álló *a nélkül hogy* kötőszónál még az az írásmód is előfordul, hogy az *a nélkül* elé nem tesznek írásjelet, pl.: «az utolsó kis fényhegyecske is lemerült *a vízbe a nélkül, hogy* egyet lobbanna» (Jókai: Elátk. család, II. 79).³⁾ Hasonló módon a

¹⁾ Vö. az ily kötőszó-fejlődésekre nézve Simonyi: Kötőszók, II. 58, 59, 113, 152.

²⁾ Vö. pl. «az albizottság az egész külügyi költségvetést *megszavazta, úgy, hogy* a holnapi ülés az egész delegáczióális anyag felől disponálhat» (Budap. Hirl. XII. 285. mell.); «földünk egyike a legnagyobb *csillagoknak, úgy, hogy*...» (Reclus: A föld, I. 1).

³⁾ L. még példát Simonyi: Kötőszók, II. 42. Rendesebb azonban a föntebbi két első írásmód, pl.: «a csapatok rohamait többször vissza-

főmondat határvégi mutató elemének a mellékmondat kezdő kötőszavának egyesüléséből számos kötőszónk vette eredetét. Ilyenek a gyakrabban használtak közül: *azért hogy, a helyett hogy, azóta hogy*, stb., melyek aztán természetesen az összetett mondat élére is kerülhetnek, pl.: «*Azért hogy* én szegény vagyok, Mint afféle árva, Kelmed sem jött hat ökörrrel E czudar világra» (népd.), stb. (I. tárgyalásukat Simonyi: *Kötőszók*, II.).

Ily úton keletkezett kötőszók legnagyobb számmal a francia nyelvből mutathatók ki. Ilyenek: *parce que* (tkp. *par ce, que*¹); mintegy: **per ecce-hoc, quod*); *afin que* (*afin, que*); *avant que* (*avant, que*); *jusqu' à ce que* (*jusqu' à ce, que*); *de ce que* (*de ce, que*); *au cas que* (*au cas, que*); *pourvu que* (*pourvu, que*); *de manière que* (*de manière, que*; vö. magy. *úgyhogy*, ném. *sodass*), stb. stb. A latin *sicut, postquam, antequam* és *priusquam* kötőszók szintén hasonló módon magyarázhatók: *sic, ut* (a mint', valamint'; tkp. 'úgy' a hogy, 'úgy, a mint'); *post, quam*²) (tkp. 'utóbb, mint', 'azután, hogy'); *ante, quam*; *prius, quam* (tkp. 'előbb, mint', 'azelőtt, hogy').

Ilyen egyesülés hozta létre a *mindahány* (am. 'valahány, valamennyi') szót is, melynek eleje (*mind*) a főmondatához tartozik, utórésze pedig (*a hány*) voltaképen hiányos relativ mondat (e h. *a hány van*). Még szinte érezhető elemeinek illetén eredete ebben a példában: «csinosak, ügyesek és fiatalok *mindahány*» (Föv. Lapok XXIV. 77. tez.), azaz: 'csinosak, ügyesek és fiatalok *mind, a hány (van)*'.

utasítá, a nélkül hogy valaha a megaláztatástól komolyan rettegni oka leendett» (Kemény: *Rajongók*, II. 126); «a gyertyák maguktól *kialuvának, a nélkül hogy* szél fútt volna» (Mindszenthiből idézve Simonyinál, id. helyen). A harmadik írásmód, a teljes egybeírás (*anélkülhogy*) nem igen mondható divatosnak.

¹) A vastagabb dűlt betűkkel itt s az alábbiakban a fő-, az egyszerű dűlt betűkkel a mellékmondat részeit jelezzük.

²) Vö. «Non multo *post, quam* tu a me discessisti» (Cic. Ad Att. XII. 49); «invitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminii fratrem, L. Flaminium, e senatu eicerem *septem annis post, quam* consul fuisset» (Cic. Cato Maior, XII. 42). Épígy tagolhatjuk pl. Neposnak következő összetett mondatát is: «Hannibal *anno tertio, postquam* [vagysis: *anno tertio post, quam*] domo profugerat, cum quinque navibus Africam accessit in finibus Cyrenæorum», stb.

Van néhány kötőszó, a melyben egész mondat egyesült a szomszédos mondat kötőszavával. Ilyenek, a mint már Simonyi is észrevette, az *ámde*, *ügyde*, *igende* megengedő kötőszók (az utóbbit legtöbbször még két szóba írják: *igen de*), melyek ekként elemzendők: *,ám, de'*, azaz: *,adom (am. megengedem), de'*; *,ügy, de'*, azaz: *,ügy (van), de'*, ebben tehát az előrész elliptikus mondat; és: *,igen, de'* (vö. Simonyi: Kötőszók, I. 212, 222).

Legsajátosabb a megengedő *is* kötőszó esete. Ugyanis ha e megengedő *is* (illetőleg *ha — is*) kötőszóval álló mellékmondat után tagadással vagy tiltással kezdődő főmondat következik, akkor a mellékmondat *is-e* a főmondat *nem* vagy *ne* szavával, mint egyazon mondatban is történni szokott, *sem*-mé vagy *se*-vé egyesül. Például ezek helyett: *,ha meghalok is, nem bánom'*, *,ha parancsolják is, ne tedd'*, közönségesen csak azt mondjuk: *,ha meghalok sem bánom'*, *,ha parancsolják se tedd'*. Sajátságos hangzik ugyan, de történeti alapon azt kell mondanunk, hogy a *sem*, *se* kötőszók kezdő mássalhangzója a megengedő, többi részük a főmondathoz tartozik. Hogy ezt a határegyesülést nyelvérzékünk is észreveszi, kitűnik abból, hogy rendszeren nem is teszünk vesszőt az ilyen két mondat közé,*) mintegy érezve, hogy akár eléje, akár utána tennők a jelet a *sem* és *se* szavaknak, nem szolgáltatnánk igazságot a határkérdés vitájában: eléjük téve, a megengedő mondatot, utánuk helyezve, a főmondatot fosztanók meg jogos birtokától.

E mondattani jelenség alapján, s az előbbi fejezeteinkben tárgyalt syntaktikai fejlődések útmutatása mellett is megpróbálkozhatunk a relativ névmás teljesebb alakjának (*a ki*, *a mi*, *a hol*, *a mikor* stb.) magyarázatával, mely kérdést eddigelé nem tekinthetünk teljesen tisztázottnak.

Hogy a relativum előtti *a* (régebben *az*) névelő, mutató névmás, vagy csak mutató szócska-e, s akár ez, akár az, miként lehet a relativummal való egyesülését megértetni, e kérdésekkel már régen és sokat foglalkoztak nyelvészeink. A Nagy Szó-

*) Pl. Aranyánál: «lám, könnyen akárki rájöhetett volna, *De ha talán rájött valaki sem mondta*» (Toldi Szer. II. é. 30. vsz.); «*ha előre tudom, se' cselekszem másképp'*» (uo. XI. é. 111. vsz.). Némely vidékek beszédmódjában a *ha* az *is*-sel kapcsolódott egy szóvá (*hais*), s ilyenkor aztán a főmondat természetesen *nem*-mel vagy *ne*-vel kezdődik: *,hais rájött valaki, nem mondta'* (l. e kötőszó keletkezését Szómagyarázatok, 16).

tár szerint a relativ névmások *a*-ja mutató elem, mutató szócska, azon mutató szócska t. i., melyet efféle mondatokban is használunk, mint: ott van *a!* oda menj *a!* stb.¹⁾ E nézet fő erősségeül szótárunk azt emeli ki, hogy tárgyesete mellett (*a kít, a melyet*) az igét sohasem használjuk tárgyas ragozással, mint a névelős főnév mellett rendszeren használni szoktuk; tehát az *a*-t névelőnek nem lehet tekintenünk. Névelőnek tekintették némely nyelvtaniróink (Szvorényi, Ihász), kikkel szemben Joannovics²⁾ a Nagy Szótár nézete mellett foglal állást, bővebben is kifejtván, hogy a szócskánk sem névelő, sem mutató névmás nem lehet. Fölmerült ugyanis ez az utóbbi vélemény is.³⁾ Nem lehet ez az *a* névelő Joannovics szerint azért, mert «névelőt csak a főnév fogad el, t. i. csak olyan név, mely — akár szorosán vett főnév, akár nem — főnév minőségében szerepel.» Ez ellenvetést Budenz (idézendő cikkében) ily formulázással tenné nyomósabbá, hogy «a relativ névmásnak nincs jelentési tartalma, mint más főnévnek, p. o. ember, ló stb., s ezért nem lehet a névelővel rámutatni.» Mutató névmás sem lehet a relativ névmások *a*-ja, mert «a mutató névmás vagy megnevezett, vagy elhallgatott tárgyra mutat», s mert «a mutató névmás mindig csak névre mutat». «Hogy az *a* — folytatja Joannovics — az olyan mondatokban, mint: *a mikor* lehet, *a hol* voltam, *a míg* élek stb. mutatónévmás legyen, sehogy sem foghatom meg!

Legutoljára Budenz tárgyalta e kérdést⁴⁾ s arra az eredményre jutott, hogy a relativum előtti *a* névelőnek tekintendő. Azonban halhatatlan jelesünk, ki magának a magyar relativ névmásnak eredetét (ugyanez idézett cikkében) mély elmé-

¹⁾ «Mi azokkal tartunk, kik az „aki“ öszvetételben nem szoros értelemben vett névmutatót vagy névelőt, hanem csak az általában mutató *a* hangot látják és öszveirandónak vélik: *aki, akít, akinek*, annyival inkább, mert itt a hangsúly is az *a* mutatón fekszik, ellenkezőleg mint a névelőnél» (l. *ki* alatt). Érdekes, a mit még alább mond szótárunk: «Azonban ezen mutató *a*-t szigorún meg kell különböztetni a mutató névmástól, mely ragozható: *az ki* (v. az aki), *azt ki* stb.»

²⁾ «A magyar *a* mutató szócskáról» cz. cikkében (NyK. IV. 454).

³⁾ Mint Joannovics említi, a Pesti Napló 1864. évi 198. és 215. számainak tárczájában.

⁴⁾ «Szintén valami az *a ki, a mi*-ről» (NyK. V. 19).

vel minden kétségen fölül megállapította, az újabb fejlődésű *a ki*, *a mi* alakok *a*-jára nézve nézetünk szerint természetellenes magyarázathoz folyamodott. A *ki*, *mi* előtti *a*-ról ugyanis azt mondja: «Úgy látjuk, hogy nem boldogulunk vele, ha mint magához a névmáshoz tartozót akarjuk értelmezni.» És ebben, mint látni fogjuk, teljesen igaza van. «Másra pedig mire vonatkozhatik? — így folytatja. Bizonyosan nem a relativ mondatbeli egyes szóra, de igen is vonatkozhatik az egész relativ mondatra, mely értelmileg egy névszóval ér föl, nem ragozva vagy ragozva. És tartalmaz névszó előtti *a* (vagy régiesen *az*) mi lehetne más mint a névelő *a* (régiesen mássalhangzó előtt is *az*)? S ez nincs is különben.» Budenz szerint tehát a relativum előtti *a* egy egész mondatnak, mint értelmileg egy névszóval fölerő kifejezésnek névelője volna. Meg is lehet erről egyszeriben győződni, szerinte, ha a relativ mondat alakját participialissá változtatjuk; ekkor ugyanis azt fogjuk találni, hogy «épen oda illik a névelő, a hol a kérdéses *a* állott». Pl.:

- a* (ki vesz), annak lesz = *a* *vevő* nek lesz;
a (ki mer), az nyer = *a* *merő* nyer;
a (hol ő van) = *az* (ő ott-levő hely)-en;
a (mikor ő ezt mondta) = *az* (ő ezt mondta kor)-on, stb.

Egy elolvasásra is szemünkbe szökik, mennyire erőltetett, a nyelv természetes fejlődésével mennyire nem igazolható ez a transcendentális magyarázat. Mert nem az a kérdés, hogy mit ér egy relativ mellékmondat, hogy utólag egy participiumba is beszoríthatjuk a benne kifejeződő gondolatot. E műveletet megteszi a nyelvész, a ki a gondolat logikai értékét mérőbe vetvén, megállapíthatja, hogy *ki vesz* annyi mint *vevő* stb. Nyelvtudatunk azonban hogyan vetné előre a névelőt, névszóknak e meghatározóját azon logikai azonosság tudatában, hogy a mellékmondat, melyet mondani fog, egy főnévnek értékéül tekinthető. Világos, hogy itt nem abstractio útján juthatunk a helyes magyarázathoz, hanem ha a mondatélet fejlődéséből, szemünk előtt folyó s érzékelhető tüneményeiből indulunk ki. E tünemények pedig, melyek a relativum *a*-jának magyarázatához kulcsot adnak, épen azok a mondattani jelenségek, melyeket e dolgozatunkban iparkodtunk kifejteni. A tapadás tüneménye működik itt is,

mely egymás mellett álló mondatelemeket egygyé forraszt, s a mely — mint épen e fejezetünkben bizonyítottuk — még a szomszédos mondatok határvégi elemeit is egységes szóvá forraszthatja.

Lássuk, miből és hogyan keletkeztek tehát a teljesebb alakú relativ névmások.

Ha legrégibb nyelvemlékeinkig visszamegyünk, azt fogjuk észlelni, hogy a relativ névmás eredetileg egyszerűen *ki, mi, hol* stb.-nek hangzott, vagyis hogy a kérdéses *a* nem volt még kísérelője, a mint ezt már Budenz is észrevette (NyK. V. 33). A Halotti Beszédben még így olvassuk: «*ki* nopun emdul oz gimilstvvl», vagyis: «a mely napon»; «uimagguc szent peter urot, *kinec* odut hotolm ovdonia es ketnie»; «uimaggomuc ez scegin ember lilkiert, *kit* vr ez nopun» stb. Ép így a Königsbergi Töredékben sem *a ki*, hanem csupán *ki* a relativum, s a mai *a hogy(an)* helyett is pusztá *hogy*-ot találunk mindkét legrégibb nyelvemlékünkben: «miv vogmuc, *hug* [am. ,a hogy' ,a mint'] es tiv latiatuc» (HB.); «etety ymleti, ug *hug* [am. ,úgy a hogyan' ,úgy, mint'] ana sciluttet» (KTör.). A Bécsi és Münchener codexben is alig akadhatnánk például *a* vagy *az* zal megtoldott relativumokra. Sőt ma is régi eredetű közmondásainkban egyszerű *ki*-vel találkozunk: *Kinek* isten akarja, ablakon is beadja. *Ki* korán kel, aranyat lel, stb. Költőink is, midőn dologra, tárgyra vonatkoztatva régiesen *ki*-t használnak, nem szoktak a bővült *a ki*-vel élni (l. példákat Lehr: Toldi, 85). Világos tehát, hogy az *a ki, a mi, a hol*-féle teljesebb relativumok újabb fejlődések nyelvünk történetében. Midőn pedig a teljesebb relativumok előtűnnek, az *a*-t rendszeren *az* alakban, tehát a mutató névmás, illetőleg névelő, alakjában találjuk meg. Pl. Károli Bibliájában: «parancsolom mindennek, hogy fölöttébb ne bölcsekedjék annál *az mint* kell, hanem józanon bölcsekedjék, *az mint* az isten mindennek adta az hitnek mértékét» (Pál ap. lev. a róm. XII. 3); «*az ki* intő, az intésben, *az ki* alamiznaosztogató, szelidségben, *az ki* előljáró, szorgalmatossággal járjon, *az ki* máson könyörülő, vidámsággal művelje» (uo. 8. v.), stb. Világos tehát, hogy a relativumok *a*-ja nem lehet olyan interjectionális mutató elem, mint a Nagy Szótár és Joannovics vélték.

Kimondhatjuk már, hogy ez az *a*, illetőleg régebben *az* szócska, mely relativumainkat megelőzi, sem nem névelő,

sem pusztá mutató szócska, hanem maga a mutató névmás, teljes valóságában.

Meg kell azonban magyaráznunk, minő szerepe lehet, illetőleg lehetett itt eredetileg ennek a mutató névmásnak.

Nézetünk szerint — s ezt a tárgyalt mondattani jelenségek tanúsága mellett bátran hangoztathatjuk — e mutató névmás voltaképen a főmondat végén, illetőleg a mellékmondattal határos részén szereplő rámutató mondatrész volt, mely a relativ mondat kezdő szavával (*ki, mi* stb.) idő folytán egységes névmássá (*a ki, a mi* stb.) kapcsolódott. Vagyis az *a (az)* oly összetett mondatokban lépett föl először, melyeknek főmondatában a mutató névmás alanyul szerepelt. Vegyük pl. ezeket a mondatokat: *higgyje, a ki hiszi; tegye, a ki teheti*, vagy e közmondásokat: *a ki másnak vermet ás, maga esik bele; a ki diákul tud, a pappal is szólhat* stb. Az előbbi két mondatnak eredetileg ez volt a képe nyelvértékünk előtt: *higgyje az, ki hiszi; — tegye az, ki teheti; az utóbbiaké pedig: az, ki másnak vermet ás, maga esik bele; — az, ki diákul tud, a pappal is szólhat*. Ép így elemezhetjük, illetőleg vihetjük vissza eredeti fölfogásuk módjára a következő összetett mondatokat is: *legyen, a mi lesz = legyen az, mi lesz; — jöjjön, a minnek jönnie kell = jöjjön az, minnek jönnie kell*, stb. Tehát az efféle összetett mondatokban a főmondat alanya, a mutató névmás — akár utól, akár közbül állt a mellékmondat — mindig a relativ mondat kezdő névmásával volt tőszomszédságban. Ez bizonyára elégséges ok volt arra, hogy idővel, az esetek nagy számánál fogva, a mutató és a vonatkozó névmás állandó szópárként tűnjenek föl nyelvértékünk előtt s egygyé, egységes relativ névmássá forrjanak a nyelvtudatban. Gondoljuk meg, mily nagy lehet statisztikailag az oly összetett mondatok száma, a melyekben a relativ mondattal jelzett dolgok a főmondatban alanyul állanak. Ha a főmondatból csupán a mutató névmást s a mellékmondatból csak a relativumot vesszük különböző viszonyú alakjaival, már is a következő határ végi szópárokat fogjuk összeállíthatni: *az, ki; az, kit; az, kinek; az, kiről; az, kitől; az, kiből; az, kivel; az, kiért; az, kihez* stb.; *az, mi; az, mit; az, miben; az, miért; az, miről; az, mi végett; az, minnek; az, mihez; az, mivel* stb. stb. Képzeljük végig e pusztá szópárokat valamennyi lehetséges gondolatviszonyon, s meg fogjuk érteni, hogyan lehe-

tett belőlük a fő- és mellékmondat közti határvonal elhomályosultával (vö. a fentebbi analogiákat) először is *akki, akkit, akkinék, akkiról, akkivel; ammi, ammit, ammiről* stb., a mint népünk ma is ejti, s aztán, írásban és kiejtésben, *a ki* (illetőleg *aki*), *a kit, a kinek, a kiről; a mi, a mit, a miről*, stb. stb. Mikor már ennyire állandóvá lett a mutató és a relatív névmásnak e kapcsolata, az analogiának egyszerű továbbterjedése kellett csupán, hogy az *a* a relativum oly alakjai elé is odajárulhasson, a melyek nem vonatkozhatnak nominativusi mutató névmásra, például *a mint, hogy(an), mennyi, milyen* élé: *a mint* vetsz, úgy aratsz; *a hogy* *) tudod, úgy tedd, stb., s egyáltalában, hogy az *a ki, a mi* stb. oly főmondatok relatív mondataiban is fölléphessen, a melyekben a mellékmondat nem nominativusos mondatrészre (illetőleg nem nominativusi mutató névmásra) vonatkozik, pl. *a mit* mondasz, fontold meg', ebből: *azt, mit* mondasz, fontold meg; *a ki* el akar menni, elkísérem', ebből: *azt, ki* el akar menni, elkísérem, stb.

Hadd idézzünk itt néhány érdekes régi és új példát, a melyekben a fejlődésbeli átmenet lehetősége szinte szembeszökő s a melyek lelkünkben e magyarázat ötletét megvillantották.

«*Az ky* kezeleb az zenhoz, az jonkab fytezik»: *a ki* közelebb (van) a szénhez, inkább fütözik (LévTár, I. 23); «as varmege embere *as ky* en velem jarth as samlalason, ewys keuanya en thelem as ew jargalassath» (uo. 35); «az zjamvete-nec rövid és hasznos vta auagy módgya, melyből igen könnyen meg tanólhattya *az ki* számuetésnec dolgaiban foglalatos akar lenni» (Magyar Arithm. 1591-ből, A), e példában épen a két mondat határán áll a két szó; «hiában való csevegés, *azmit* némelyek mondanak, hogy...» (Molnár Albert Kálvin-fordításában, I. Beöthy: Irodalomtört. I. 275); «*az, ki* igen mély kutnak fenekéről az eget nézi, délszinben is meglátja az égi csillagokat, *az ki* pedig az kutban nincsen, az napnak ragyogása miatt nem láthatja» (Csombor Márton «Udvari schola»-jából idézi Vécsey Tamás, Nemzet VI. 135. e. l.); «*az, kit* előbb védtél, maga is ellenség» (Toldi Szerelme, VI. é. 9. vsz.); «hisz *az, ki* őt szerette még, többé már fel nem kel» (Eötvös «Mégfagy. gyermek.»); «annyira dominálnak a körülmények, hogy *az, ki* komolyan akar bolgár fejedelem lenni, a dolog lényegére nézve aligha adhatott más választ, mint...» (Nemzet, VI. 195. vez.); «szellemének szerencsés egyetemességénél fogva *az, mit* Trefort culturpolitikájának nevez, kiterjed az egész állami és társadalmi életre» (uo. 134. sz.), stb.

*) A Halotti Beszédben s a Königsbergi Töredékben, mint föntebb láttuk, ez is csak *hug* alakban fordul elő.

Az utóbbi példákban íróink maguk is érzik a mutató és relativ névmás különállásának szükségét; azonban minden értelmi zavar nélkül valamennyi mondatban fölcserélhetnők az «*az, ki*»-t a közönséges összevont *a ki* relativ névmással, s hogy az efféle mondatokban az «*az, ki*» egyszerű *a ki*-vé vonódhatik, megjegyezte már — mint dolgozatunk írása közben észreveszszük — Simonyi is (Kötészők, I. 222), a nélkül, hogy ez észleletét a relativum egész eredetére ki merete volna terjeszteni.

Ugyanazon jelenség szülte tehát a teljesebb, *a*-val ejtett relativumokat is, mint a fejezetünk elején tárgyalt kötőszókat: *úgy-hogy, a nélkül hogy* stb. Ezekben is a fő mondat mutató névmása olvadt a mellékmondat kötőszavával egységes kötőszóba, valamint az *a ki, a mi*-ben, hol a relativummal egységes relativ névmássá forrott. A mi pedig a használat továbbterjedését, általánossá válását illeti, annak is ismerjük már fejtegetéseinkből elég analogiáját. Csakúgy terjedt el az *a ki, a mi* névmás minden relativ mondatviszony kifejezésére, mint a hogy a *mint* és *egy* szavakból eredt *mintegy* használata általánossá vált többszámú nevek, sőt határozók, igék s általában bárminő szók előtt is.

Eme mutató névmással kapcsolódott relativumunkhoz egészen hasonló fejlődést észlelhetni olykor a latin és franczia nyelvekben is. Amabban nem ritkaság vonatkozó mondatok elején az *id quod* névmáskapcsolat, melynek első szava mutató, másika vonatkozó névmás. Pl. «modo fac, *id quod* [magyarra is épen *a mi*-vel fordítandó] est humanitatis tuæ, ne quid aliud cures hoc tempore, nisi ut quam commodissime convalescas» (Cicero Ad fam. XVI. 11); «nam ad me P. Valerius scripsit, *id quod* ego maximo cum fletu legi, quemadmodum a Vestæ ad tabulam Valeriam ducta esses» (Ad fam. XIV. 2); «de quo homine vos, *id quod* maxime facit auctoritatem, tanta et tam præclara iudicia fecistis?» (Cicero De imp. Gn. Pomp. c. XV.), stb.*) A franczia hasonló módon használja a relativ névmást a mutató *ce* kíséretében, még pedig nagyon gyakran. E közmondásban pl. «*ce que* femme veut, dieu le veut» (*a mit* a nő akar, isten akarja), a *ce que* tökéletesen megfelel a magyar relativ névmás eredeti származásának s a példa maga egészen úgy elemezhető, mint a magyar relativ mondatok: *ce*,

*) Vö. Gossrau: Lateinische Sprachlehre², 246. §. 4. jz.

que femme veut, dieu le veut. Ilyenek e mondatok is: *tout ce qu' il dit est verité ; ce qui est inutile est toujours trop cher* (vagyis: *ce, qui est inutile, est toujours trop cher*), stb.)*

Relativumaink teljesebb alakjának eme magyarázatával már most teljesen összeegyeztethető a hangsúlynak sokat vitatott kérdése is. Megállapítottunk lehet tekintenünk, hogy a relativ névmás, a mennyiben rajta némi hangsúly észlelhető, e súlyt az *a-n* viseli, különben pedig a mondatbeli értelmi hangsúly mellett ép oly súlytalanul viselkedik, mint általában a kötőszavak (vö. Albert János cikkét, Nyr. XXI. 26). Hogy a hangsúly az *a-n* mutatkozik, szintén csak a mellett szól, hogy névmásainknak e kezdő járuléka nem névelő; a névelő ugyanis mindig hangsúlytalan. Ellenben a főmondatoknak relativ mondatokra utaló mutató névmásai mindig hangsúlyosak szoktak lenni (pl. *annak* adom, a ki többet ígér; maradjunk *annál*, a miben megállapodtunk; fő *az*, a mit már megmondottam, stb.), s innen van, hogy relativumainknak hasonló, mutató névmási eredetű *a*-ja is mind e mai napig megőrizte eredeti kiemelő, ráutaló hangsúlyának némi maradványát.

E dolgozat sajtóba jutása előtt lettem figyelmesé Aranyunk rövid értekezésére: «Az *aki* az Akadémiában» (Hátrahagyott Próza Dolgozatok, 343—350). E cikket Arany Joannovicsnak főntebb idézett értekezése s a kérdés körül az időben folyt vita alkalmából tette közzé *Koszorú*-jában s benne az *a ki* eredetére nézve a valóhoz, fejtegetéseink eredményéhez, annyira közel járó magyarázatot ad, hogy hiányai és némi tévedése daczára érdekesnek tartjuk teljességében való ide iktatását.

«A mutató névmást még csak azért emlegették eddig [t. i. az *aki* kérdésében], hogy kimutassák a vele rokonítás képtelenségét.» Pedig Arany mégis itt keresi a magyarázatot. «Ha például — foly-

*) A francia *lequel, laquelle* relativ névmás talán egészen azon az úton vált egységes relativummá, mint a magyar *a ki, a mi* = *az, ki; az, mi*. Úgyhogy elemeire nézve is szakasztott mása volna a magyar *a melynek*, a mennyiben a *mi mely* névmásunk is voltaképen annyi mint *mily*, azaz *qualis*, a miből a francia névmás utórésze, a *quel, quelle* származik.

tatja — ezt mondanók (régén gyakran irtak hasonlót): ,az ki istent féli, meg nem csalatkozik‘, vajjon egészen absurdum lenne-e az az-t mutató névmásnak venni? ,Az mitől tartottam, megtörtént‘, csak egy comma kell, hogy mutató névmás álljon a *mi* előtt. Oka egyszerű. Miután a *ki*, *mi* kérdő névmások: ha szükség volt belőlük visszahozót alkotni, mely nem létezett, egyszerűen mutató névmást tettek eléjük. Ez analogiát azután átvitték a többi kérdőszóra is: *mikor?* *mint?* *miképen?* *hány?* *hol?* stb. és lőn: *az* mi koron, *az* mint, *az* hány, *az* hol vagy *az* holott. Később a *z* elhagyatván, lett helyette az *a* erőteljesb hangoztatása: *a'ki*, *a'mi*, *a'hol*, *a'hány*, mely mai napig él.»

Az a *ki*, a *mely* stb. relativumok valóban oly mondatok alapján keletkeztek, minőket Arany idéz. A *ki*, *mely* stb. névmások előtt azonban a mutató névmás (*az*) nem azért állt, hogy ama kérdői eredetű névmásokat relativumokká tegye. A kérdő névmás mint ilyen e nélkül is relativum má fejlődhetett, s nélküle is fejlődött azzá, mint tudjuk s mint a legrégebb beszédmód (vö. HB., KTör. stb.) tanúsítja. Ellenben igazi linguistai leleménnyel teszi Arany azt a helyes megjegyzését, hogy az alapul szolgált *az ki*, *az mi*-ből átvitték az analogiát a többi névmásokra is.

ZOLNAI GYULA.

Olasz szavainkhoz. *Bolyóka*, *bolyók*, *balyók*, *balyókás*, *bolyókás* stolidus, fatuus; albern, töpél (a Heltainál, CzF.-nál s Nyr. XVII. 92. említett *bolyó* a *bolyóka*, *bolyókás* alakokból lehet elvonva, s erre a némileg rokon jelentésű *bohó bohókás* szók is okot adhattak): ol. *balocco*, *balucco* maulaffe, töpél (*alla balocca* töpliseher weise; *balocco* zeitvertreib, kinderspiel). A *bolyóka* tehát nem egy eredetű a *bohó* és *bolyog* szókkal, mint Szarvas véli Nyr. XVII. 390.

Borbolya: ol. *berbero* sauerdorn.

Bufa a) *buccosus* MA. *immanis*, *ingens* RMK. IV. stb. NySz. b) *pofa* Adámi és Tsz.: ol. *buffo* aufgeschwollen, aufgeblasen; windstoss; *buffa* aufschwellung, aufblasung.

Buzerál: *buserare* sodomiterei treiben, tkp. durchlöchern (*bugerare*, *bucherare*, *bucare*; — *buco* loch). — Bizonyára olasz a *buzeró* billárdműszó is.

Czédula: ol. *cedola*, *cedula* (ez a latin *schedula*-ból mint *schisma*-ból ol. *cisma*).

SIMONYI ZSIGMOND.

A mód- és időalakok.

(Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanához.)

Budenz József hagyatékából.

61. §.¹⁾ Modus és Tempus.²⁾

Az egyes ugor nyelvek az állítmányul szolgáló egyszerű (nem szerkesztett) igealakokon még az állítás milyenségének (módjának, modalitát der aussage, *φωχική διάθεσις*) is több kevesebb különbségét fejezik ki, — vagyis felmutatnak az egyszerűen állítón, indicativuson kívül még egyéb *igemód-alakokat* is. De ezen igemód-különbségek fölfogására és kifejezésére nézve az egyes ugor nyelvek csak részben egyezők egymással, a mi arra mutat, hogy a közös ugor alapnyelvben az állítás modalitásának feltüntetése épen csak megindult volt, s e tekintetben a részletes kifejlődés és megállapodás még csak az ország egyes ágaiban, illetőleg egyes ugor nyelvekben történt. Azonban az is észrevehető, hogy egyik másik ugor nyelv már vesztett is megvolt módalakot (így pl. a mordvin az *n*-es alakot, mely pedig a finnben és cseremiszenben, sőt északi ugor nyelvben is megvan).

Megjegyezvén, hogy a szoros modus-érték meghatározására a módalakoknak csak *főmondatbeli* használata szolgálhat, az ugor nyelvekbeli módalakokat következő három *főérték* alá foglalhatjuk: ³⁾

¹⁾ A könyomatú íveken 68. §.

²⁾ Még kérdés melyik előbbvaló: modus-e v. tempus? [E részhez vö. Setälä: *Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambbildung in den finnisch-ugrischen Sprachen.* Helsingfors 1886.]

³⁾ Törökben, mongolban speciálisabb fölfogás: hogy ott volt-e a beszélő; tapasztalati és állítólagos (más után mondja). Bálint NyK. XIII. 220.

- a) *Indicativus* (egyszerűen, valónak állító),
 b) *Potentialis* (föltételesen, lehetségesnek állító, pl. a finn *conc., cond.*),
 c) *Imperativus* (*optativus*, kívántnak, óhajtottnak kifejező).

A két utóbbi modusérték egyaránt ellentétben áll az *indicativussal*, s különben is egymással szorosan érintkezik. Így pl. néha a *potentialis* alak is fejez ki óhajtást (m. *enném* ich möchte essen), kivált alkalmas segédszók mellett (*bár* jönne, *vajha* jönne, *alhatnám*: ich möchte schlafen).

Bármilyen módú állítmányige különös (illetőleg mellékes) meghatározás nélkül a jelen időre vonatkozik (*praesens*, mely szorosan csak a beszéllőnek idejével azonos, ellentétben multtal és jövővel, — vagy *határtalan*, illetőleg *ellentét nélkül való* idő, melyben természetesen a szorosan vett jelen is bennefoglaltatik). Az állítmányigének bizonyos időre vonatkozását az ugor nyelvek csak az *indicativus*-módnál fejezik ki (t. i. egyszerű igealakokkal, nem szerkesztéssel vagy körülírással, pl. *jött legyen, jött volna*, finn *olkoon mennyt, lienee tullut*) — s itt is az amúgy is értett jelen idő ellenében csak a múlt idő nyert megkülönböztetett kifejezést (míg a jövő idő értelme benne-foglalva maradt a *praesens* alakban, vagy tüzetesen körülírással fejeztetik ki: *fog jönni, on tuleva*). Ezen *functio* (*tempus praeteritum*) kitételére alkalmazott alakok közt egy van, mely az ugor-ságnak mindkét ágában előfordúl (finn *meni*, lapp *manni*, magy. *mene*) s e szerint még az ugor alapnyelvből való. Ezenkívül egyes ugor nyelvekben nyilván későbbben alkalmazott külön alakok is vannak (pl. magy. *ment*, finn *mennyt*, lapp *mannam*), melyek, egyik másik múlt időalak mellett, bizonyosan azzal eredetileg nem is voltak teljesen egyértékűek (pl. *tuda, mene* mellett *tudott, ment*).

A *modus*-, illetőleg *modus tempus*-jelentéssel járó igealak, mely az alanyra mutató személyragokat elfogadván, állítmányigévé válik, az ugor nyelvekben részint külön képzőkkel készül, részint még a csupa igetővel egyező (jelesen többnyire ilyen az *indicativus*, másutt az *imperativus* alak, időre nézve az *indic. praesens*-alak). Az ugor *modus*- és *tempus*-töket, a mennyiben az alanyval egyenletben állanak, *névszótészerűeknek*, az az *nomen agentis*-féléknek kell tekintenünk (pl. *tudunk* e h. *tudo-muk* =

tudó + mi = tudó(k) + mi); némely ugor indicativus-tők (mind praesens, mind praeteritumbeliek) csakugyan nomen verbale (nomen agentis)-képzésűeknek bizonyulnak (azaz pl. *tudo-nk* helyett *tudó-nk*-féle alakok fordulnak elő). Egyébként a modus és tempus kifejezésére használt képzések eredetét részben bizonyos *fogalomhatározó* (frequentativ—continuativ, momentán—perfectiv) ige-tőkép-zésekben találjuk meg.

62. §.*) Indicativus : praesens.

A) A csupa ige-tő mint indic. praesens-tő.

Finn: *anta-*: 1. *annan*, 2. *annat*, 3. *antaa* (e h. *andan*, *andat*, *andaa*) | *elä-*: 1. *elän*, 2. *elät* | *tule-*: 1. *tulen*, 2. *tulet* | *sano-*: 1. *sanon*, 2. *sanot* | *kuulu-*: 1. *kuulun*, 2. *kuulut* | *käänty-*: 1. *käännyn*, 2. *käännyt* (e h. *käändyn*, *käändyt*) | *lupaa-*: *lupaan* | *tuo-*, *syö-*, *saa-*, *käy-*: *tuon*, *syön*, *saan*, *käyn*.

Lapp: lpS. *orro-*: 1. *orrob*, 2. *orroh*, pl. 2. *orrobete* | *lokke-*: *lokkab*, *lokkah*, plur. *lokkabete* | *ece*: *ecab*, *ecah*, *ecebete* || lpF. *lodno-*: 1. *lodnom*, 2. *lodnok*, 3. *lodno*, pl. 2. *lodnobättet* | *lokka-* (*loŕa-*): 1. *loŕam*, 2. *loŕak*, 3. *lokka*, pl. 2. *lokkabättet* | *boatte-* (*boada-*): *boadam*, *boadak*, *boatta*, *boattebättet* | *adde-*: *addam* stb. | *bagade-*: *bagadam*, *-dak*, *-da*, *bagadäppet*.

NB. *e*: a váltakozására nézve: *vuoste* (f. *vasta*): ill. *vuostai* (*vuostasam*); lpS. *kukke*: *kukken*, *kukket* — *kukkas* messzire *vuolge*- *abire*: *vuolgate*- *aufferre* stb.

Magyar: **a)** *mond*, (*mondo-*, *monda-*): *mondok*, *mondol*, *mondonk*, *mondunk* (**mondomuk*), *mondotok*, *mondanak* — *mond mond'(n)*, v. ö. ennek ellenében **a** praeteritum: *monda*); *veré-* (*veré-*): *verék*, *verél*, *verénk*, *verünk* — *ver*, *verték*, *vernek* stb.

b) frequentativ ige-tővel: *tész-*, *visz-*, *vész-*, *hisz-*, *isz-*, *lész-* (illetőleg *tészé*, *vészé*, *iszó*) stb. *tév-sz*, *vív-sz* stb. helyett; — *alusz-* (*alsz-*), *feküsz* (*feksz*), *nyugosz* (l. 3. §.).

vagy- e h. *valgy-* | *megy* (*mëngy-*): *mëgyék*, *mëngyék* || **van** *mënek* is (v. ö. *mënsz*, *mënték*, *mënnék*); l. 7. §. jegyz.

Osztják: frequ. (-l képzős) ige-tő (l. fent 4. §.): **oszt** B. *man-*: *manl-* *menni*: praes. 1. *manlem*, 2. *manlen*, 3. *manl*

*) A könyomatú íveken 69. §.

(= osztS. *menlem, menlen, menl*, T. 1. *menlenx* = oszt. T. 1. *mendam*, 2. *mendan*, 3. *ment*, T. 1. *menden*).

A zürj-votj., cser. nyelvek csak részben használnak csupa igetőt (l. alább); a mordvin még segédigével is él.

B.) *Nomen verbale* (nom. agentis) mint ind. praesens-tő.

Vogul: *ol-* lenni (*val-, vol-*), vogB. pr. 1. *olēm*, 2. *olēn*, 3. *oli*; Dual. 1. *olimen*; T. *olen*, 2. *oleēn*, 3. *olēt* = vogK. 1. *olem*, 2. *olen*, 3. *oli*; T. 1. *olov*, 2. *oline*, 3. *olat*.

vogK. <e, a-val: 1. *menem, menam*; 2. *menen, menan*; 3. (csak) *meni*.

meg *g, v*-vel; pl. *var-*: 1. *vargam*, 2. *vargan*, 3. *vari*
onč-, oš-: 1. *ošgem*, 2. *ošgen*, 3. *onči*.

jej- jönni (származékai: part. *jejm, jejne*
 frequ. *jejent-, mom. jejmt-*)

1. *jejevem*, 2. *jejeven*, 3. *jejv* T. *jejgem*, 2. *jejgen*, 3. *jejg*

Szintígy: *te-enni: tegem* | *mi-adni: migem* | *vi-venni: vigem*.

NB. vogL. (Ahlquist szerint) *pil-* félni: 1. *pilem*, 2. *pilen*, 3. *pili*; D. 1. *pilimä*, T. *pilivä*, 2. *pilinä*, 3. *pilet*. V. ö. a vogulban <i képzős nom. ag., 30. §.

Zürj. Votják: <a, o képzős tő (l. fent 29. §.):

Zürj. egy. 1. *kera*, 2. *keran*, 3. *keras*

T. *keram kerannid* (P. *kerat*) *kerasni* (P. *kerasö*)

Votj.: egy. 1. *karo*, 2. *karod*, 3. *karoz*

T. *karomi karodi karozi*

E mellett még A.-hoz tartozó 3. sz. zürj. *kerö*, votj. *karä* (59. §.)

Cseremisiz: <e és <a tő; meg részint csupa igető (A. szerint):

igető *pokto*:

pr. egy. 1. *poktem*

2. *pokted*

3. *pokta*

T. 1. *poktena*

2. *pokteda*

3. *poktad*

igető *tolo*:

pr. egy. 1. *tolam*

2. *tolad*

3. *toleš* (*ulo*)

T. 1. *tolona*

2. *toloda*

3. *tolod*

NB. <a-ra nézve l. a 29. §. végét, — <e-ben meg az ugor -j, nom. ag. képzés ismerhető föl.

Mordvin: praes. 3. szem.-alak a -j (<i, i) nom. agentis:

igető M. *kulī-*, E. *kulo-*: pr. 3. M. *kulī*, E. *kulī*

(Több. *kuliht*, E. *kulit*)

pele- *pele-*: *pele* *pele*

(Több. *peliht*, E. *pelit, pelt*)

rama- *rama-*: *ramaj* *rami*

(Több. *ramajht*, E. *ramit*)

NB. Az 1. 2. személyű alakok segédigével (1. *an*, 2. *at*, T. 1. *ama*, *anok* 2. *ada*, *ado*); pl.

pr. 1. *kulan*, 2. *kulat*, T. *kulitama*, *kuldanok* 2. *kulitada*, *kuldado*, s itt alapul jóformán a csupa ige tő szolgál, melyhez mint nom. agentis értékű alakhoz, többes-képző is járul *kulit-*, *kuld-*. (Lásd: Mordvin nyelvtan 28. §.)

63. §.*) Indicativus: praeteritum.

A) -j (<i, i) képzős praeteritum-tő; eredetileg azonos a -j-féle (30. §.) nomen agentis képzéssel, tekintve hogy amúgy is múlt időre vonatkozás (illetőleg nom. acti-féle érték) fejlődik ki a nom. agentisen: észt *minev* (f. *meneva*) «vorig, vergangen»; finn *kuolia* «mortuus» (*lyön kuoliaksi*), észt. *kõlja* «leiche, halott», cser. *kološo, kolokšo* «halott»; cser. *orše* «veszett» (*pi kutya*).

Finn. Igető: *anta-*, *elä-*, *tule-*, *ole-*, *sano-*, *kuulu-*:

praet. tő: *antoi*, *eli*, *tuli*, *oli*, *sanoi*, *kuului*

(ragozva 1. *annoin*, *elin*, 2. *annoit*, *elit*, 3. *antoi*, *eli*, stb.)

igető: *lupaa-*, *kokoa-*, *lisää-* (e h. *lupata-*, *kokota-*, *lisätä-*):

praet. tő: *lupasi*, *kokosi*, *lisäsi* (e h. *lupati* stb.) — L. Finn

nyelvt. 22. §.

Ez ilyen -si végű praet. képzést az észt nyelv kiterjesztette olyan tökre is, melyek végén lappangó *t* (*d*) nincsen, pl. *luge-től*: *lugesin*, *pidat*: *pidasin*, *omble-*: *omblesin*; ellenben még csakis *i*-vel pl. *näge-*: *nägi*, *jõ-*: *joi*, *tule-*: *tuli*, *peze-*: *pezi*, *sä-*: *sai*.

Mordvin.

Tő	<i>kulī-</i> , E. <i>kulo-</i> :	<i>pele-</i> :		<i>rama-</i> :	
pr. 1.	<i>kulīn</i>	<i>kulīn</i>	<i>pelin</i> ,	E. <i>pelin</i>	<i>ramain</i> E. <i>ramin</i>
	2. <i>kulit</i>	<i>kulit</i>	<i>pelit</i>	<i>pelit</i>	<i>ramat</i> <i>ramit</i>
T. 1.	<i>kulimä</i>	<i>kulīnek</i>	<i>pelimä</i>	<i>pelinek</i>	<i>ramamä</i> <i>raminek</i>
	2. <i>kulidä</i>	<i>kulide</i>	<i>pelidä</i>	<i>pelide</i>	<i>ramadä</i> <i>ramide</i>

*) A k. íveken 70. §.

NB. A 3. szem. egy külön alakú nom. verbale (n. ag., n. acti)-val egyező: *kules* (E. *kulož, kuloš*), *pels* (E. *pelež, peleš, pelš*) s így össze nem zavarható a præs. 3. szem. alakkal (*kuli, peli*).

Cseremisiz. Azon igetők, melyektől præs. 1. szem. <am végű, pl. *tolo-* (*tol-*) præt.: 1. *tolom*, 2. *toloč (-eč)*, 3. *tolo*, T. 1. *tolna*, *tolda, toleve*; — *ulo-* (*ulam* vagyok): *elem, ele, elna, eleve*.

NB. Egyéb igéktől van *š*-es præteritum (*pokto-*, præs. *poktem*: præt. 1. *poktošom*), de a több. 3. szem. az előbbiekkal egyezőleg alakul (*poktëve*).

Zürj.-votják.

Zürj. ker- (<i>ker-</i>) igető:	votj. kar- (<i>kar-</i>):
1. <i>keri</i> , 2. <i>kerin</i> , 3. <i>keris</i>	1. <i>kari</i> , 2. <i>karid</i> , 3. <i>kariz</i>
<i>kerim kerinnid kerisni</i>	<i>karimi karidi karizi</i>

Lapp. a) Lp. F. igető *lokka-* (præs. 1. *lojam*):

præt.: egy. 1. <i>lokkim</i> , 2. <i>lokkik</i> , 3. <i>lojai</i>
D. <i>lojaime lojaide lojaiga</i>
T. <i>lojaimek lojaidek lokke</i> .

Igető *bagade-* (*bagadam*): præt. *bagadim, bagadi* stb.

lodno-: *lodnum, lonoi, lonoimek* stb.

b) Lp. S. igető: *ece-* (præs. 1. *ecab*):

prt. egy. 1. <i>ecib</i> , 2. <i>ecih</i> , 3. <i>eci</i>	orro-: 3. <i>orroi</i>
D. <i>ecimen eciten ecika(n)</i>	<i>valde-</i> : <i>valdi, völdi</i>
T. <i>ecime ecite ecin</i>	<i>vuolge-</i> : <i>vuolgi, vuelgi</i> .

Igető; *tobbele-*: *tobbeli, tobbelëikan, tobbelijen*.

Magyar. <á-, é-, a' | <é-, e'. Igető *mondo-* (*monda-*), *vere-*:

1. <i>mondék</i>	<i>verék</i> (e h. <i>mondajk, verejk</i>)	de <i>mondo-k</i>	<i>verék</i>
2. <i>mondál</i>	<i>verél</i> (e h. <i>mondajol, verejöl</i>)	<i>mondo-l</i>	stb.
3. <i>monda</i>	<i>vere</i> (e h. <i>mondajš, verejž</i>)	<i>mond</i>	
T. 1. <i>mondánk</i>	<i>verénk</i>	stb.	<i>mondonk</i>
2. <i>mondátok</i>	<i>verétek</i>		stb.
3. <i>mondának</i>	<i>verének</i>		
1. <i>-kodám</i> ,	ellenben:	<i>-kodom</i>	
2. <i>-kodál</i>		<i>-kodal</i>	
3. <i>-kodék (-kodojš-jk)</i>		<i>-kodik (kodo-jok)</i> .	

B). Egyéb nomen verbale (n. ag., n. acti) mint ind. praet.-tő (t. i. olyan, mely személyragokat elfogad, szerkesztő segédige nélkül).

Cseremisiz. Rendes nom. agentis-alak *-šo, še* (*-kšo, kše*-ből 30. §.: *kološo, kolokšo* «halott»); az <em præs.-vel járó igéknek általában *-šo, -še*-féle praeteritumuk van (kiv. több. 3. szem <ére).

Igető *pokto-* (præs. 1 *poktem*): *mi-* (*miem*):
 præt. 1. *poktošom* T. *poktošna* *mišem, mišna*
 2. *poktošeč* *poktošta* *mišet, mišta*
 3. *poktoš* (*poktéve*) *miš* (*miéve*).

NB. Más természetű az észtt *s*-es praeteritum, l. fent A) alatt.

Mordvin. Præt. 3. szem. *-ś* (*s*), *ź*, több. *-št* (*st*) = mordE. *-ž* nom. praeteriti, mely jóformán = cser. *-šo* (*-kšo*)*); — pl. *kulikulo*-tól: prt. 3. *kulis*, E. *kuloš, kulož* «meghalt» (*kulož* amúgy «halott mortuus»); többes 3. *kulist*, E. *kulošt*; — *pele*-tól: *pels*, E. *peleš, pelež* «félt», T. *pelst, pelešt*.

C) Közvető ige-tőképzéssel (mely jóformán eredetileg momentán értékű) alakult praet.-tő:

Vogul, és pedig vogL. (Ahlquist szerint) *kol*-tól:

præt. 1. *kolsim*, 2. *kolsin*, 3. *kols* *pil*-tól: *pilsim, pilsin, pils*
 D. *kolsam* *kolsan* *kolsii* *pilsäm* *pilsän* *pilsii*
 T. *kolsan* *kolsan* *kolst* *pilsän* *pilsän* *pilst*

vogB. (*ol-*)

vogK.

Egy. 1. *olsem*, 2. *olsen*, 3. *ols* E. 1. *olsem*, 2. *olsen*, 3. *ols, oles*
 D. *olsämen* *olsän* *olsi* T. *olsov* *olsan* *olset*.
 T. *olsu* *olsen* *olset*

Osztják B. *man-* menni-től: *vog*-tól:

1. *mansem*, 2. *mansen*, 3. *mans* *vogsem, vogsen, vogis*
 T. *mansu* *manseta* *manset* *vogsu* *vogseta* *vogset*.

V. ö. *-s*-féle momentán ige-tőképzést 14. §.

D) Összevont szerkesztett praeteritum:

Cseremisiz. (Cser. M.)

1. *poktenam*, 2. *poktenat* 3. *pokten*
 T. *poktenna* *poktenda* *poktenet*

*) [Itt Budenz az ívek 38. §-a f) pontjára utalt, hol a mord. *-ž*-képzős 'nomen praeteriti' volt röviden tárgyalva. De a kidolgozott Alaktan megfelelő helyén már más nézete van, l. 34. §. 4.]

CserS. 1. poktenam, 2. poktenad, 3. pokten

T. pokten-ulona, pokten-uloda pokten-ulod.

CserS. 1. tolnam, tolonam, 2. tolnad, tolonad, 3. tolon.

T. tolon-ulna, tolon-uloda, tolon-ulod

NB. Plusquamprf. tolon-elem, eleč, ele

T. elna, elda, eleve

NB. Cser. M. (a Bibliában) még eléfordúl: *lüdenlam* (az az: *lüden-ulam*) e h. *lüdenam*.

Magyar. A *-t* (*tt*)-féle praeteritumnak (*mentem, mondottam*) kétség nélkül alapul szolgál a *-t* (*-tt*) képzős nom. verbale (n. acti, n. praeteriti, *ment, mondott* 34. §.), mely egyszersmind ragtalan egy. 3. szem. alak; hogy a többi alakok nem csupán személyragok hozzájárulásával készültek, sejtethető a 2. szem. <*ál, él* (s nem <*ol, él, öl*) után; tekintetbe jön az állandó *a, e* (azaz *ä*) vocalis is (*mondottam, mondottatok, mondottanak; vertem* stb.). Ezen alaki sajátosságok pedig magyarázhatók egy segédige fölvételével, mely úgy jutott lappangásba mint a cser. *tolonam*-ban az *ul-«esse»* ige (e h. *tolon-ulam*). Segédigéül állhatott a *valék, valál, vala-hoz* tartozó praesens, még a *val-* (nem a továbbképzett *vagy-* azaz *valgy-*) tőtől: **valom, valol, valunk, váltok, valnak*. E szerint pl. *mondottál* ebből *mondott-valol*; — *mondottam, legközelebb e h. mondottám* ebből: *mondott-valom*.

NB. «Esse» igével szerkesztett praeteritum divatos még a *fin n ben* (*olen antanut, olet a., on a.* stb. Nyelvt. §. 31.); a *lappan*: *läm addam, läk a., lä addam* stb.

64. §.¹⁾ Potentialis.

A) *-n* alapképzővel.

Magyar: *-na', -ne'*, illetőleg *-ná., -né-*képzős potentialis-tő; vége (<*á, é*) egészen az ind. praeteritum képzéssel egyező, a mi arra mutat, hogy az *-n*-es alapalak eredetileg fogalomhatározólag képzett ige tő. Találkozik is a fogalomhatározó ige-képzések közt egy *-n* (illetőleg *-m*)-vel való képzés, melynek értéke (momentán cselekvés) a potentialis-fele módérték indicálására czélszerűen felhasználható volt.²⁾

¹⁾ A k. íveken 71. §.

²⁾ De korán külön kellett válnia [a mom. *-m*-től], mert a vo-

pl. *adnék, ádnál, adna; adnánk, adnátok, adnának.*

vernék, vernél, verne; vernénk, vernétek, vernének.

1. *fáznám* 3. *fáznék (fáznaik);* 1. *enném* 3. *ennék (enneik, -nejék)*

S itt pl. az *adnék* alak (mely mellett még *adnák* is fordul elé) = **adnajk* v. *adnojik*, épen úgy m. *adék* = **adajk, adojk.*

Finn: *-ne* képzős potentialis (úgynev. «concessivus», l. Finn nyelvt. 27. §.):

Igető <i>anta-</i> : conc.	1. <i>antanen,</i>	2. <i>antanet,</i>	3. <i>antanee</i>
	T. <i>antanemme</i>	<i>antanette</i>	<i>antanevat</i>
<i>elä-</i> :	<i>elänen,</i>	<i>elänet,</i>	<i>elänee</i>
	<i>elänemme,</i>	<i>elänette,</i>	<i>elänevät.</i>

Ragozása tehát olyan mint valamely *e*-végű igitőnek ind. praesense (pl. *tulen, menen* stb.); *e* pedig a finnben elég közönséges tövég-vocalis, s ezért a *-ne* potentialis töben jóformán csakis az *-n* képzős m o m e n t á n igitőt kell fölismernünk¹⁾ (a milyen pl. *pakene* «elfutni» azon *pake*- mellett, melytől *pako* «fuga»). Megjegyzendő hogy az észti nyelv, kivált a régibb keltű népköltészetben (Kalevi poeg) még sokszor él *-ne* képzős igitővel (észrevehető érték-külömbőség nélkül).²⁾

Cseremisiz: *-ne* (állandó *e*-vel, a mi a cser. nyelv speciális hangtana szerint, régibb *-n_aj*-ra mutat), potentialis: ragozva, pl. *tolo-* (*tol-*)-tőtől; 1. *tolnem,* 2. *tolned,* 3. *tolneže;* T. 1. *tolnena,* 2. *tolneda,* 3. *tolnešt;* — *pokto*-tól: *poktenem* stb.

Jelentésére nézve: pl. *kõ olaš kajneže* ki akar a városba menni (ki menne)? *kolneže, kuze tudo mura hallaná* (szeretné hallani), hogy énekel ő; *menan coderaške tolgečen, puštnem tudom* ha a mi erdőkbe jönne, megölném őt.

Vogul. V o g L. (Ahlquist): *-nē, -ni* képzős potentialis (conditionalis), pl. *kol-* halni-tól:

	1. <i>kolnem,</i>	2. <i>kolnēn,</i>	3. <i>kolni</i>
Dual.	<i>kolnima</i>	<i>kolnina</i>	<i>kolnii</i>
Több.	<i>kolniva</i>	<i>kolnina</i>	<i>kolnēt</i>

gulban itt *-n* van, holott különben *-m* [l. 10. §. — Későbbi megjegyzés].

¹⁾ De vö. cser. [Kés. bej.].

²⁾ Maradványa-e a módusnak?

Szintígy vogK. 3. *χ. ultni* maradna, *mini adna*; tb. 1. *olnov* volnánk, 3. *joχnat* jönnének (vö. ind. *præs.*).

vogB. -nu, pl. *ol*: 1. *olnum* 2. *olnūn* 3. *olnu*
 D. *olnuemen* *olnuen* *olnui*
 T. *olnuu* *olnuen* *olnut (-nuet)*.

NB. vogK.-ban ugyanezen *n*-es tötöl *passivum*: *pertnove* eladatnék, *urnnove* osztatnék (Máté 26, 9. *tā vaj jāni tinel ele pertnove, os tom oχce jormitne urnnove* = *ибо можно было продать это муро . . . и раздать нищимъ*).

NB. vogL. K. -*nē*, -*nī* = vogB. -*nū* megelőző -*n_sj_s*, -*n_sv_s* = ered. *n_sg_s* alakra mutat. | vö. a vogul ind. *præsensben* < *ē*, *i* és -*g*.

Osztják. osztS. (Castrén) -*ña* *potentialis* (Castr. *conjunctivus*), pl. *men-*, *pan-*tól:

1. <i>menñam</i>	2. <i>menñan</i>	3. <i>menñat</i>	1. <i>panñam</i>
D. <i>menñamen</i>	<i>menñin</i>	<i>menñin</i>	stb.
T. <i>menñauχ</i>	<i>menñin</i>	<i>menñil</i>	

B) -*ks* (-*s*) *alapképzővel*:

Finn. -*isi* (= ész *-ksi*) *potentialis* (*conditionalis*), pl. *anta-*, *elä-*, *sano-*, *ole-*tól: *antaisi*, *eläisi*, *sanoisi*, *olisi* («adna, élne, mondana, volna»); *olisi* a vótban még *oleisi*, az észben pedig *oleksi*; ragozva:

1. <i>olisin</i> ,	2. <i>olisit</i> ,	3. <i>olisi</i>
<i>olisimme</i>	<i>olisitte</i>	<i>olisivat</i>
észt. <i>oleksin</i>	<i>oleksid</i>	<i>oleks</i>
<i>oleksime</i>	<i>oleksite</i>	<i>oleksivat</i> v. - <i>ksid</i>

Szintígy pl. ész *andaksin* = finn *antaisin*

NB. a tövégi *i* az ind. *præteritumbeli i*-vel egyező (3. *olisi* s nem *olisii*, mint az ind. *præs.* ragozása szerint volna); a -*ks* (-*js*) *alaprészben* eredetileg *momentán értékű igeképzőt* ismerhetünk föl, ugyanazt, a mely a vogulban a *præteritum* kifejezésére szolgált (63, §. C.); lásd 14. §.

Lapp. 1. lpF. -*ši* (-*fői*, -*kői*) *potentialis* (Friis: *optativus*), pl. *lokka-* (*loja-*)-tól:

1. <i>lojašim</i> ,	2. <i>lojašik</i> ,	3. <i>lojaši</i>
D. <i>lojašeime</i>	<i>lojašeide</i>	<i>lojašeiga</i>
T. <i>lojašeimek</i>	<i>lojašeidek</i>	<i>lojašegje</i>

adde-től: 1. *addašim* (= f. *antaisin*) dial. *bagatučum*,
bagade-től: 1. *bagadičim*, 2. *-fčik*, 3. *-fči* *bagadukšum*,
T. *bagadičimek*, *-fčidek*, *-fči* T. *bagadučimek*.
lā-től: *lifčim*, *lifčik*, *lifči* stb.

Jelentésre nézve: *cālkašim*, *jos dieđašim* mondanám, ha tudnám | *addašik dal munji andagassi* (vajha) most nekem megbo csátanál.

NB. Ez tehát *-š* (*fč*, *kš*) képzős igető, ind. præt.-féle ragozással (*-imek*, *-idek* s nem 1. *-p*, 2. *-ppet*).

2. 1 p F. *-č* potentialis (Friis: conjunctivus), ind. præsens-féle ragozással: *lā-től*:

1. *lojačam* 2. *lojačak* 3. *lojača* *lāžam* *lāžak* *lāžša*
D. *lojačädne* *lojačäppe* *lojačäva* *ležše* *lāžžabätte* *lāžžaba*
T. *lojačäp* *lojačäppet* *lojačäk* *lāžžap* *lāžžabättet* *ležžek*.

Jelentésre nézve: *majd dal dagačep* was werden wir nun wol tun? | *go gulačak majdege ikko*, *da ik galga suorganet* ha éjjel vmit hallanál (találnál hallani), nem kell megjedni | *mon čuovum du*, *gosa ikkenes manacäk* követlek, akárhova is mégy v. mennél (wohin du immer gehen magst).

65. §.*) Imperativus (optativus).

A) Csupa igető, oly ugor nyelvekben, melyekben ez nem szerepel mint ind. præsens-tő:

Cseremisiz. Igető *tolo-* (*tol-*):

imp. 2. *tol*, 3. *tolžo* *pokto-*: imp. 2. *pokto* 3. *poktožo*
Tb. *tolda* *tološt* Tb. (*pokteza*) *poktošt*.

NB. Különös *pokteza* s nem (*tolda* szerint) *poktoda*. Talán egy a cseremisizben is megvolt *ks*-féle potentialisnak a nyoma ez (64. §. B.), olyformán, hogy *pokteza* hajdani *poktojsda*-ból.

NB. A tagadó (tiltó) igén az imp. 2. (egy sz.) alakban is van személyrag: *it*, vö. több. 2. *ida*.

Mordvin. (L. Mordv. Nytan, 28. §. 3). NB. egyes sz. 2. szem. *t* és *k* személyragok. Igetők: *soda-*, *kuli-*, *pele-*, E. *vano-*:

*) A k. íveken 72. §.

mordM.

- imp. 2. *sodak kulik pelht* 2. *sodak vanok pelt*
 3. *sodaza kuliza peleza* 3. *sodazo vanozo peleze*
 T. 2. *sodada kulida peleda* T. 2. *sodado vanodo peleda*
 3. *sodast kulist pelest* 3. *sodast vanost pelest.*

mordE.

NB. mordE. a tiltó ige egy. 2. ragtalan: *ila* (több. *ilado*), de mordM. *tat* (több. *tada*).

NB. a *-za* (*-zo*, *-ze*) ragos 3. személy mint új imperativustó 1. személyalak képzésére (*sodazan*, *pelezan*) l. Mordv. Nyelvtan 77—78. ll.

Zürjén-Votják. Zűrj. Imp. 2. *ker*, több. 2. *kerö* (zürjP. *kerö*, *keröte*). Votj. imp. 2. *šot*, több. 2. *šotä*.

NB. A 3. szem. = ind. præs., segédszóval: zürj. *med keras*, T. *med kerasni*; votj. *med šotoz*, T. *med šotozi*.

Vogul. VogB. imp. 2. *oln* légy | ellenben: *olën* vagy | NB. *vos oli* legyen, *vos anši* birjon.

VogK. 2. *olen* légy, T. *olan* legyetek || *oline* vagytok.

NB. vogK. imp. 3. *fejnte* váljék, *jozte* jöjjön, *maje* adjon (több. *majet*) — ellenben ind. *fejmti*, *jozti*, *mig* (több. *miget*). Itt *aligha* módképző nem lappang (lásd B. alatt az *osztjákot*).

B) -g, s ebből elváltozott -j képzővel:

Finn. I. imper. *anta-*:

2. *anna'* (= *anta-k*, *anta'*)

3. *antakaan* (*-kahan*) (**andagahan*)

Tb. 1. *antakaamme* (*-kahanme*)

2. *antakaatte* (*-kahatte*)

3. *antakaat* (*-kahat*)

II. imp. 2. *anta'os*

rupea-tól:

3. *antakoon* (*-kohon*)

2. *ruvethos*, 3. *ruvetkoon* stb.

Tb. 1. *antakoomme*

elä-: 3. *eläköön*

2. *antakootte*

mene-: 3. *menköön*

3. *antakoot*

ole-: 3. *olkoon* stb.

NB. az ész t-ben, pl. *vala-*: imp. 2. *vala*, 3. *valagu* (= f. *valakoon*); Több. 1. *valagem*, 2. *valage*, 3. *valagu* (= f. *valakoot*), *elagu* = *eläköön* és *eläkööt*.

NB. A finnben az imp. képző: a) -g': 2. *anna'* e h. *anda* + *k*, *anda-g*;

b) *-gaha, -gähä — -goho, -göhö — anta'os, ruvetkos szerint = -gasa, -gäsä, -goso, -gösö.*

Lapp. lpF.

lä- 2. *läre* 3. *lekkus* T. 1. *läkkop* 2. *läkket*, 3. *lekkusek*
boatte-: *boade bottus boattop boattet bottusek*
oajdne-: *oajne oajdnus oajdnop oajdnet oajdnusek*
bagade-: *bagad bagadekkus bagadäkkop bagadäkket bagadekkusek*
 lpS. *lē*: 3. *lēkus, lēkes* | *ece-*: 2. *ece, ecoh*, 3. *ecos, eces*; Tb. 1. *ecob*, 2. *ecote, ecet*, 3. *ecose*.

Magyar. 1. *adjak* 2. *adjál, adj* 3. *adjon verjek*

tb. *adjunk adjatok adjanak stb.*

Vigyek stb. (viv-jek); — NB. *fusson (ellenben futja), tanítson (— tanítja).*

NB. Kétféle imp. képző: *-ja (jo), -je (jé)* és *-jā, -jē* || V. ö. finn *-gaha*.

Osztják. osztS. men-: 2. *mene* 3. *menex, menegat*

D. *meniten menigenat*

T. *menitez menidat*

osztIrt. 2. *mena* 3. *menag (menañ), menagat*

D. *menaden menagen*

T. *menada menat menaget.*

OsztB. *puñla maná «félre (el) menj»*; Tb. *manat, manati «menjete».*

NB. osztS. *meni-tez* és magy. *menje-tek.*

BUDENZ J.

Olasz szavainkhoz. *Czibere jus acetosum* MA. böjti leves Tsz.: *cibreo* ragout.

Czipellő: *zoppello* hoher schuh für einen hinkenden (*zoppo* hinkend, lahm, krumm; vö. *zampa, ciampa* <csámpás>). *Czipellő* magánhangzó-illeszkedéssel könnyen válhatott a *zoppello*-ból, de Ducangeből azt látjuk, hogy *zepellus, zipellus* alak is létezett. Alkalmasint ebből a latinositott formából lett a régi m. *czipellős, czipellés* (az utóbbiban -és már népetimológiával). Az s nélkül nem is mutathatjuk ki a XVIII. sz. előtt. — *Czipők* alakot is fölvesz Szarvas, de ez a NySz. idézeteiből nem tűnik ki világosan; mert a *czipőkös* forma így olvasandó: *czipőkös*, mint a Faludinál előkerülő *czipőkője* alak bizonyítja. Ez a *czipőkő* a *-kő* képzőt alkalmasint a rokon jelentésű *czókó* hatása alatt vette föl (illetőleg *czipőkő=czipellő+czókó*). A *czipő, czipe* alak, melyet először Gvadányinál találunk, alkalmasint **czipél*-ből s ez egyenesen egy olasz **zipell* alakból lett (vö. a comoi *sciupel sciupej, zipei* formákat Nyr. XVI. 404. — s másfelől a szerb *cipela*-t uo.).

SIMONYI ZSIGMOND.

Az indogermán hangtan mai állásáról.

(Bemutatva az 1893. jan. 23-iki akadémiai ülésen.)

II.

A liquidák és nasalisok.

Valamint az újabb nyelvtudomány — elfogadva a phonetika eredményeit — a vocalisok sonantikus (szótagképző) functiója mellett consonantikus szereplésükre is ügyet vetett s most már nemcsak sonantikus *i*-ről és *u*-ról, hanem «*i* consonans»-ról és «*u* consonans»-ról is beszél: úgy ezt a megkülönböztetést alkalmazta a hangok egy mások csoportjára, a liquidákra és nasalisokra is. Míg a régi elmélet e hangokat csak consonans-szerepükben ismerte, addig ma már általánosan ismeretes (ha nem is általánosan elfogadott) az a felfogás, mely az *idg. ősnyelvnek* nemcsak consonantikus, hanem sonantikus liquidákat és nasalisokat is tulajdonít.

A phonetika tanúsága szerint a liquidák és nasalisok akkor szoktak szótagképző szerepet ölni, mikor az illető szótag vocalisa hangsúlytalan volta következtében elveszett. Hogy a hangsúlytalanság a liquidát vagy nasalist tartalmazó szótagnak bizonyos gyöngülését idézi elő, azt — mint erre legújabbán Bechtel utalt (*Hauptprobleme* 98. 119. l.) — már 1844-ben észrevette Holtzmann, 1845-ben pedig Benfey, sőt az utóbbi már jóval előbb (1837) is kimondotta volt, hogy a szanszkrit nyelv *r* vocalisának functio tekintetében megfelelnek a görög $\rho\alpha$, $\rho\sigma$ hangcsoportok. Később azonban Benfey ismét megmásította nézetét, a melylyel már közel járt ahhoz a magyarázathoz, a melyet a tudomány 40 évvel később kifejtett. — 1846-ban Loebe szól az *r*-nek vocalikus természetéről, mely főkép a szanszkritban nyilvánul, de még a gótban is felismerhető. Később (1850) Miklosich fejt ki azt a nézetet, hogy az ósláv *rŭ*, *rĭ*, *lŭ*, *lĭ* voltaképen az *r*- és *l*-vocalisok jelölései, hivatkozik az ind *r* analogiájára, 1875-ben pedig egyenesen kimondja, hogy a cseh, tót és szlovén nyelvek szótagképző *r*-je az ind *r*-hanggal együtt egy ősnyelvi vocalikus *r*-ből eredt, a mely egy fokón állt az *i* és *u* hangokkal. Két évvel később azon-

ban ismét eláll e véleményről s annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy az említett szláv és ind hangok nem függnek össze egymással, — sajátos irónia, jegyzi meg jól Bechtel (id. h. 121. l.), hogy Miklosich ép akkor mond le e nézetről, midőn az ősnyelvi szótagképző liquidák és nasalisok kérdése napirendre került!

A germán ősnyelvnek először Amelung tulajdonított szótagképző liquidákat és nasalisokat; ő itt is elemlátásának adta tanújelét, midőn e hangokat eredetileg hangsúlytalan szótagokban keletkeztette (v. ö. Paul *Beiträge* VI, 108.). — Ebben a kérdésben is hathatósan előmozdítja a kutatást Verner többször említett felfedezése. Gyakran reá hivatkozik már Osthoff egy tanulmányában (*Zur Frage des Ursprungs der german. N-Deklination*, Paul-Braune-féle *Beiträge*, III. [1876.], 1. s. k. l.), a melyben a szkr. *r*-vocalissal egy sorba állítja a görög *ra* és gót *ru* hangkapcsolatokat. E tant azután a nasalisokra alkalmazva teljesen kifejti Brugmann (*Nasalis sonans in der idg. Grundsprache* cz. dolgozatában, Curtius-féle *Studien* IX, 287.). Ő a hangsúlytalan szótagokban lévő ind a és gör. *a*-val (a miket már Benfey párhuzamba állított) egy sorba teszi a gót *um*, *un*, lat. *em*, *en*, litv. *im*, *in* és őszl. *g* hangcsoportokat s mindezeket ősnyelvi szótagképző nasalisból származtatja, vagy, úgymond, «legalább oly alakból, melyben a tőhangzó a hangnak minimumára volt redukálva» (324. l.). Ugyanott Osthoff fejtegetéseire s az ily alakoknak, mint: ói. *pitr-*, gör. *πατρα-*, g. *fadru-*, azonosítására támaszkodva valószínűnek mondja, hogy meg volt az alapnyelvben a szótagképző *r*, általánosabban: «ősnyelvi *liquida sonans*» is.

A főokok, melyek Brugmann elméletének kifejtésére vezettek (v. ö. *Morph. Unters.* II, 157), a következők: 1. Az úgynevezett thematikus ragozásban az *e—o* «themavocalis» a mássalhangzón végződő gyökér és a mássalhangzón kezdődő rag egyedüli összekötő kapcsa. Az a thematikus ragozásnál már most, melynek jellemző vonása ép ama vocalis hiánya, a gyökér végmássalhangzójának a rag kezdő-mássalhangzójával közvetlenül érintkeznie kellett s ha az utóbbi liquida vagy nasalis volt, ennek szótagképzővé kellett válnia (pl. acc. **pod-m* helyett **podm*). 2. Az idg. ősnyelv egy régi korszakában a tőszótagbeli *ei* vagy *eu*, ha a szótag elvesztette hangsúlyát, *i*-vé, illetőleg *u*-vá gyengült (v. ö. gör. *λείπω*: *ἐλιπον*, *φεύγω*: *ἔφυγον*). Ennek megfelelőleg a nasalist vagy liquidát tartalmazó szótagok hangsúlytalanság esetén szintén elvesztették vocalisukat s így a nasalisnak, illetőleg liquidának szótagképzővé, sonanssá kellett válnia. Az árja nyelvágban ily esetben még egész szabályszerűen feltűnik az *er* hangcsoportból gyengült *r*-vocalis. 3. Az idg. nyelvágak közül háromban, az árjában, görögben és germánban a hangsúlytalan nasalisos

szótagok sajátos változásokat tüntetnek fel, a mi arra mutat, hogy ezeknek már az ősnyelvben afficiálva kellett lenniök.

A sonantikus nasalisok és liquidák emez elmélete idővel mindinkább kifejlődött s részleteződött, elannyira, hogy ez elmélet hívei ma már nemcsak rövid szótagképző nasalisokat (m, n) és liquidákat (l, r), hanem a megfelelő hosszú hangokat is, és nemcsak hangsúlytalanokat, hanem hangsúlyosokat (m', n', r', l') is tételeznek föl.

Mellözve itt ama hosszú hangokat, a melyeknek egykori létezéséhez is szó fér, de a melyeknek nem kevésbé kétséges az egyes nyelvekben való tovább fejlődése is, és mellözve némely kevésbé fontos részletet (e hangoknak i előtt, meg hangsúlyos állapotban való fejlődését), ezúttal a szótagképző nasalisok és liquidák elméletének csak két főpontját akarjuk szemügyre venni: azt, hogy miképen fejlődtek e hangok, mikor ősnyelvi *explosivák*, nasalisok és liquidák előtt állottak, és azt, hogy hogy változtak el, midőn sonansok elé kerültek.

1. Az idg. ősnyelvi n hang *explosivák*, nasalisok vagy liquidák előtt állva ekkép fejlődött tovább az egyes idg. nyelvekben: árja *a*, örm. *an*, gör. *a*, ital. *en*, ős-ír *en*, germ. *un*, balti *in*, szláv *ę*. A labialis m , palatalis η és velaris η hangok fejlődése evvel analog volt. Pl. az idg. *men-* 'gondolni' gyökér part. pass.-töve **mētó*: ói. *matá-*, gör. *αἰτό-μαρος*, l. *com-mentus*, óír *dér-met*, g. *munda-*, litv. *miūtas*, ószl. *mētū*. — Idg. **kntóm* 'száz': ói. *qatám*, gör. *ἑκατόν*, l. *centum*, óír *cēt*, g. *hund*, litv. *szimtas*. (l. Brugmann I, 193.)

A liquidák közül az idg. r ekkép fejlődik az egyes nyelvekben: ói. r , örm. pa , ap , gör. or , kelta ri , germ. ru , ur , balti ir , ószl. $rī$. Egész mefelelő volt az idg. l fejlődése. Pl. az idg. *mer-* 'meghalni' gyökér hangsúlytalan formája, *mṛ-*, van meg ezekben a névszói alakokban: ói. *mṛtiṣ* 'halál', *mṛtás* 'halott', l. *mors*, ófn. *mord* (későbbi u : o -változással), litv. *mirtis*. — Idg. **ulqos* 'farkas': ói. *vṛkas*, g. *wulfs*, litv. *vitkas*, ószl. *vlükū*. (Brugmann I, 229.)

2. Midőn a sonantikus nasalisok és liquidák ugyancsak sonanshangok előtt állottak, a két sonans között egy mefelelő *consonantikus átmeneti* hang ejtődött: a nasalisoknál m vagy n , a liquidáknál r vagy l (az egész hangkapcsolat tehát: mm + son., nr + son., stb.). Ily körülmények közt azután a sonantikus n ekkép fejlődik az egyes nyelvekben: árja *an*, örm. *an*, gör. *av*, ital. *en*, ős-ír *an*, germ. *un*, balti *in*, szl. *in*; mefelelő az m fejlődése is. Pl. idg. **tnuū-* 'kifeszített, vékony': ói. *tanūṣ*, gör. *ταύό-γλωσσος*, l. *tenuis*, óír *tana*. — Idg. **sum* 'valamelyik': ói. *sama-*, gör. *ἀμό-*, g. *suma-* (Brugmann I, 193. 195.)

A sonantikus r fejlődése: ói. *ur*, *ir*, örm. *ar*, gör. *ap*, ital. *or*,

kelta *ar*, germ. *ur*, balti *ir*, ószl. *ir*; analog az *l* elváltozása. Pl. idg. **ar*rús, 'nehéz': ói. *gurúš*, gör. βαρός, g. *kaúrus*. — Az idg. *tel*-gy. mellékalakja *tll*:- ói. *tulā*- 'mérleg', gör. τάλανς, ó-lat. *tulō*, g. *pula*, ószl. *tīlo*. (Brugmann I, 229. 231.)

A szótagképző nasalisoknak és liquidáknak az imént vázolt elméletét, nem sokkal azután, hogy megokolták és kifejtették, egészben és részeiben több oldalról megtámadták. A *liquida sonans*-t némileg támogatta az ói. *r*-vocalis tekintélye, de a *nasalis sonans* csak nehezen tudott magának elismerést szerezni. Azonkívül a *sonans*-hangok előtt álló szótagképző nasalisok és liquidák feltételezése is több oldalról kételkedésre és ellenzésre talált. Így Paul (*Beiträge* VI, 110) azt a kétségkívül nyomós argumentumot hozta fel az utóbbiak ellen, hogy ilyen körülmények között a fejlődés végső eredménye vagy egyszerű *consonans* lett volna előző vocalis nélkül (pl. egy idg. **bhr*ronós alakból germ. **branas* és nem a tényleg meglévő g. *baürans*), vagy pedig vocalisnak és kettős consonansnak kellett volna előállnia (pl. g. *skulum* helyett **skullum* lenne várható). Paul maga nem-sokára visszavonta ugyan emez ellenvetését és feltétlenül elfogadta Brugmann és Osthoff elméletét (*Beiträge* VI, 409.), de a tőle felvetett argumentumokkal később is találkozunk még a *sonans*-theoria elleni iratokban (pl. Kögel *Beitr.* VIII, 111., még legújabbban is Bechtel, *Hauptprobleme* 132. l.). — Heves támadást intézett a szótagképző nasalisok ellen Kögel (*Gegen nasalis sonans*, Paul-Braune-fele *Beiträge* VIII, 102. s k. l.). Sorra veszi Brugmann három főargumentumát s igyekszik őket megczáfolni: az elsőt teljesen a priori-bizonyítéknak mondja s azt vitatja, hogy az idg. gyökerek eredetileg nem egy-, hanem két-szótaguak voltak, tehát nem kellett szükségkép hangtorlódásnak létrejönnie. A másodikkal szemben főkép azt fejtegeti, hogy a *voc.*+*nasalis*-kapcsolatok *physiologiai*lag más természetűek, mint az *ei*-, *eu*-félék. A harmadikra meg azt jegyzi meg, hogy a nasalisos szótagoknak három idg. nyelvben való elváltozása még nem bizonyítja azt, hogy a feltételezett ősnyelvi «*affectio*» éppen *nasalis sonans*-ban állott. Kögel szerint az ősnyelvben egész változatlanul, gyengítetlenül maradt az *en*-, *em*-féle hancsoportok; azok a hangváltozások pedig, a melyeket ezek az árja, görög és germán nyelvekben feltüntetnek, csak az egyes nyelvek életében állottak be, még pedig a hangsúlytalanság következtében.

Más nyelvtudósok viszont elismerik az ily szótagok ősnyelvi gyengülését, de nem fogadják el a tiszta *nasalis sonans*-t illetőleg *liquida sonans*-t, hanem egy oly hangesoportot, a mely egy gyöngé vocalisból + *m*, *n*, *r* vagy *l*-ből áll (**m*, **n* stb.) Így már Curtius György is helyeselte Brugmann fejtegetéseinek velejét, de a tiszta *sonans* helyett ahhoz a másik felfogáshoz csat-

lakozott, a mely Brugmann régibb tanulmányában is megszólal s a mely szerint ama gyengült hangcsoport egy «irrationalis vocalis»-ból és *n*-ből állott (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, 126.)

Ujabban Bechtel Frigyes is az utóbbi felfogásra emlékeztető véleményt fejtett ki. Szerinte az a teljes vocalis, mely az egyes idg. nyelvekben az ily liquidák vagy nasalisok szomszédságában feltűnik, nem a feltételezett szótagképző liquidá vagy nasalis zöngéjéből fejlődött, hanem egy *gyenge vocalis*ből, mely az eredeti vocalis maradványaképen alakult a hangsúlytalan szótagokban. Bechtel szerint tehát az idg. ősnyelv korában ily esetekben nem *m*, *n*, *r*, *l* ejtődött — mint a hogy Brugmann hiszi — hanem *ə + m*, *ə + n*, *ə + r*, *ə + l*. Ennek megbizonyítása czéljából az egyes nyelvek tanuságára hivatkozik, valójában azonban csak a balti-szláv nyelvekből említ némileg nyomós példákat, a melyek amaz *əm*, *ən* stb.-féle hangkapcsolatok mellett bizonyítanak. Majd arra hivatkozik, hogy a sonans-theoria oly ősnyelvi alakokat kénytelen konstruálni, melyeknek ejthetősége nagyon kétséges, mint: *tns*, *pnt*, *qnt*, sőt ilyet is: *rsnbh* (ez utóbbi a szkr. *rśabhā* 'bika' szónak megfelelő ősnyelvi alak lett volna). Brugmann első argumentumával szemben Bechtel is az idg. gyökerek két-szótagú volta mellett nyilatkozik. Egész tarthatatlannak mondja Bechtel a Brugmann feltételezte *hangsúlyos szótagképző nasalisok* hypothesisét. (*Hauptprobleme*, 128. s k. l.)

Legújában Möller (*Zeitschr. f. deutsche Philologie* XXV., 1892, 371. l.) csatlakozott azoknak a nézetéhez, a kik a *sonansok* előtt álló sonantikus nasalisok és liquidák megvoltát tagadják, a *consonansok* előtt álló ilynemű hangokat illetőleg azonban czáfolgatja Bechtel fejtegetéseit és Brugmann felfogását támogatja, nézetem szerint helyesen. Möller Bechtellel szemben ép az egyes idg. nyelvek tanúságait idézi annak bebizonyítására, hogy a szóban lévő esetben a nasalis vagy liquidá mellől teljesen elveszett a vocalis-elem. A germ. **setun*, g. *sibun* régibb idg. **sepŋ'*-ből keletkezett, ez pedig **septŋ'*-ből: a *t* itt csakis abban az esetben vesztetett ki, ha az *m* előtt nyoma sem volt semminemű vocalisnak. Vagy az ófn. *scal*-hoz való *solda*, *solta* (úfn. *sollte*) praeteritum alakjából a *k* hang csak egy közvetlenül szomszédos *l* előtt vesztetett el. Möller helyesen mondja, hogy ha Bechtel abszurdumnak tartja a főhangsúlylyal bíró *m*, *n* hangokat, még kényesebb dolog a redukált *ə*-vocalist hangsúlyosnak képzélni, ennek a hangsúly következtében egész határozott színezetű vocalissá kellett volna válnia, a mely aztán nem fejlődhetett volna oly különféleképen, mint a hogy azt az egyes idg. nyelvekben látjuk. A Möller említette okok mellett, úgy hiszem, az is figyelemre méltó, hogy a vocalisoknak és liquidáknak, illetőleg nasalisoknak, látszólagos helycseréje — v. ö. az ói. *nas*-névmási alak mellett a

g. ófn. *uns*-t — sokkal természetesebben magyarázható a nasalis sonans feltételezésével (a példaképen felhozott esetben eredeti **ns*-ből, v. ö. Brugmann *Grundriss* II, 814.), mint igazi metathesis avagy prothesis útján (a hogy Bechtel magyarázza id. h. 141. l.).

Ezek után tehát a sonans-elméletet általánosságban éppen nem látjuk megegzőlvén, nem főleg azt a részét, mely a consonansok előtt álló szótagképző nasalisokról és liquidákról szól. Inkább szó férhet a más sonansok előtt álló sonantikus liquidáknak és nasalisoknak — a közbenső «átmeneti hanggal» együtt való — feltételezéséhez; e tekintetben azonban a döntést a jövő kutatásra kell bízunk.

*

A nasalisok és liquidák sonantikus értékük mellett előfordulhatnak mint valódi consonansok is. Ily értékükben a mai nyelvtudomány az idg. ősnyelvnek is tulajdonítja őket.

a) A nasalisokra nézve e tekintetben nincs lényeges eltérés a Schleicher felfogásától. Az eltérés főképp az, hogy míg Schleicher csak az *n* és *m* hangokat említi a nasalisok rovatában (162. l.), addig Brugmann — tekintettel arra az explosivhangra, mely a nasalis után következhetik s a melyhez ennek articulatioja is alkalmazkodik — a nasalis-hangoknak ezt a sorát állítja fel: labialis *m*, dentalis *n*, palatalis *ñ* (a *k*-hangok előtt) és velaris *ŋ* (a *q*-hangok előtt).

Az idg. nasalisok az egyes nyelvekben alig mentek át nevezetesebb változáson.

Pl. idg. **māter*-, ói. *mātā*, őrm. *mair*, gör. *μήτηρ*, l. *māter*, óír *māthir*, ófn. *muoter*, litv. *motė*, ószl. *mati*. — Idg. **ghormo*-, meleg, ói. *gharmās*, gör. *θερμός* (a tőhangzó itt más fokon áll), l. *formus*, ófn. *warm*. — Idg. **neuos*, **neuios* 'új', ói. *nāvas*, *nāvya*, gör. *νέος*, l. *novos*, g. *niujis*, litv. *naūjas*, ószl. *novū*. — Idg. **senos* 'öreg', ói. *sānas*, gör. *ἔνη*, l. *senex*, óír. *sen*, g. *sinista* (superl.), litv. *senas*, — Idg. **perōqe* 'öt', ói. *pānca*, gör. *πέντε*, l. *quinque*, g. *fimf*, litv. *penkė*. (Brugmann I. 164. s k. l.)

b) Ama hangok közül, melyeket a mai phonetika a liquidák rovatába sorol, Schleicher csak az *r* mássalhangzót tulajdonította az idg. ősnyelvnek, míg az *l*-nek ősi voltát tagadta (*Compendium* 11. l.). E felfogásra az a körülmény vezetett, hogy a legrégibb árja nyelvemlékek még csak kis mértékben vagy éppen nem ismerik az *l*-t (pl. az *RgVēda* vagy az *Avesta*) s e hang csak idővel kezd terjedni e nyelvágban. A mai nyelvtudomány, mely — a mint az már a vocalismus kérdésénél kitént — eredetileg egységes hangoknak világos okok nélkül való megoszlását nem hajlandó elismerni, természetesen nem fogadhatja el amaz állítólag egységes *r*-mássalhangzónak *r*-rés és *l*-lé való motiválatlan kettéválását sem. Még inkább megingatja eme régi föltevést az a tény, hogy az euró-

pai idg. nyelvek ama két hangot egyező módon különböztetik meg megfelelő szóalakjaiban s e részben még az örmény nyelv is hozzájuk csatlakozik: kétségkívül elég nyomás okok az idg. ősnyelvi *l* mássalhangzó statuálására. Az újabb nézetet támogatja még Fortunatov szabálya, a mely szerint a szanszkritban az *r* + dentalis-kapcsolat változatlan marad, míg a régiebb *l* + dentalis-kapcsolatból elvész az *l*, a dentalis pedig lingualis hanggá válik. — tehát még ott is meg van a nyoma az ősi *l*-nek (Bezenberger-féle *Beiträge* VI, 215.).

A mi azután a consonantikus liquidáknak az egyes nyelvekben való szereplését illeti: az óindben vegyest állanak az *r* és *l* hangok az európai és örmény nyelveknek *r* és *l*-jével szemben, az európai és örmény nyelveken belül azonban legnagyobb-részt egyező a consonansok feltünése.

Példák: idg. *reudh-* gy. ,vörösleni', ói. *rudhírás*, gör. *ερυθρός*, l. *ruber*, óír *ruad*, g. *râuþs*, ószl. *rüdrü*. — Idg. *srey-* gy. ,folyni': ói. *srahati*, gör. *ῥεῖμα*, ófn. *strom*, litv. *sraėti*, ószl. *o-strovü*. (Brugmann I, 211.) — Idg. *leiq-* gy. ,hagyni', ói. *riñakti*, örm. *lk'anem*, gör. *λίγω*, l. *linquō*, óír *lécim*, g. *leihwa*, litv. *lėku*, ószl. *otū-lėkü*. — Idg. *klei-* ,neki támasztani', ói. *cráyati*, gör. *κλίω*, l. *clivos*, g. *hlīins*, litv. *sžlaittas* (Brugmann I. 212.)

(Folyt. köv.)

PETZ GEDEON.

«Ősi dicsőségünk» és egyéb légvárak, úgymint: «Turk tantétel», «Kazár tantétel», «Rohonci codex tantétel», «Nemzetiségünk elvei» — írta «Némäti Kálmán, nemzetnevelő» 1892. A szécsényi szolgabíró igazoló jegye szerint, melyet a szerző szintén közöl: «rangja-foglalkozása: tudományos kutató». Két budapesti tanár mellékelte nyilatkozata szerint «Némethy K. második év óta minden . . állástól visszavonultan kizárólag nyelvtudományi tanulmányának csodaszerű nélkülözés között élt». Tehát két tudós jóakarója van, a kik úgy vezetik őt ebben a fényes városban, mint a vak a világtalant, a kik a magyar tudomány székhelyén válltelve sem tudják megtaláltatni vele a nyelvtudomány ábécéjét, hanem csodaszerű nélkülözések közt ilyen csodabogarakra engedik elfecsérelni a jobb sorsra méltó «nemzetnevelő» munkás életét: «Görög-latin írók *Magi* néven tudományban és erényben előljáró bölcs szerzetet ismertek . . E *Magy* még néptörzs táladon-neve betűről-betűre összeillik kiejtésében és helyesírásában is nemzeti tulajdonnévünk szótestének első tagjával: azonfelül tökéletesen összeillik eszméjével: mert hisz köztudomás szerint *Magyarázni* szó azonos jelentésű *Értelmezni* szóval; miből következik az egyenlet: *Magy* = *Intelligens*». (4. 5. 1.) «Másfelől *ar* szógyök örmény meg zend nyelven vitéz, hős, erős eszméjét fejezi ki. Innen a görögök hadistenének neve *Ares*, sőt a latin *arma*, *armadia* . . E szerint tudós előljárók (= *Magy*) és vitézlő nemesség (= *Ar*) páros osztálya alkotta Árpád népét». (9. 1.)

S. Zs.

Ismertetések és bírálatok.

Thomsen Vilmos nyomozásai a finn nyelvtörténet terén.

Vilh. Thomsen: Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske. En sproghistorisk undersøgelse. København 1869. (Ném.: Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen. Aus dem Dänischen übersetzt von E. Sievers und vom Verfasser durchgesehen. Halle 1870.)

Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse. København 1890. (Érintkezések a finn és balti (litván-lett) nyelvek között. Nyelvtörténeti tanulmány.)

II.

1890-ben jelent meg Thomsen nagy műve, «*Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog*». Terjedelmes bevezetésében a szerző mindenekelőtt ismerteti és bírálja az e téren történt korábbi vizsgálódásokat s áttekintést nyújt a balti és finn-ugor nyelvekről s azon történelmi állapotokról, a melyeket ezen népek kölcsönös érintkezésének háttéréül kell föltételeznünk. A finn és lapp nyelvek viszonyára vonatkozó vitás kérdést illetőleg a szerző azt állítja, hogy a lappot külön nyelvnek kell tekinteni, a melynek helyét a finn-ugor nyelvek sorában ma még nem lehet pontosabban meghatározni, s hogy a nyelvtudománynak föl kell hagynia a «lapp-finn közösség» hirdetésével. Szintoly alaposan kimutatja Thomsen annak az állításnak tarthatatlanságát, hogy a lappban és finnben közös germán elemek vannak. Ellenben védi azt a nézetet, hogy valamennyi finn-ugor nyelv közül a mordvin áll legközelebb a finn nyelvekhez.

Ez a közeli rokonság a finnek és mordvinok között arra indította a szerzőt, hogy elálljon attól az általánosan elterjedt nézettől, a melyet azelőtt maga is vallott, hogy a finnek északkeletről vagy keletről, a Ladoga és Onega északi részén vagy e tavak és a Volga közt elterülő vidékekről jöttek mai lakóhelyükre. A finneknek és mordvinoknak, a kiknek közeli rokonsága okvetetlenül korábbi szomszédságot tételez föl, közös elnevezésük van pl. olyan fákra nézve, mint a tölgy (*tanmi*) és jávor (*vaahtera*). De a tölgynek (s bizonyos fokig a jávornak is) északi határa a Finn öböl vé-

gétől délkelet s aztán tovább kelet vagy kelet-délkelet felé, a jaroslavi, kosztromai és vjatkai stb. kormányzóságok déli részén keresztül halad, miután Finnország déli részét is keresztül szelte. Ez tehát arra mutat, hogy a finnek, mielőtt Finnországban s határvidékein letelepedtek, a volgai népekkel együtt laktak az említett határvonal déli részén, oly vidékeken, a hol a tölgyfa otthonos.

További felvilágosítást nyújtanak a finnek őstörténetére nézve a finnek érintkezései a germán és balti népekkel. A szerző kimutatja, hogy a mordvin nyelvben nem találhatók germán elemek, s így kétségtelen, hogy a finnek és mordvinok közeli egysége már megszűnt abban az időben, midőn a finnek germán befolyásnak voltak kitéve. Mikor a finn nyelvekre a legrégebb germán hatás történt, a finnek lakóhelye Thomsen mostani nézete szerint a Finn öböl déli részén volt, holott azelőtt — abból a régibb felfogásból indulva ki, mely szerint a finnek keletről vagy északkeletről jöttek, — azt vélte, hogy abban az időben a Finn öböltől keletre laktak. Régi germán hatás található a litván és lett nyelvekben is; úgy látszik, az ép oly régi, mint a finn nyelvekben levő és valamely keleti germán nyelvből származik, hihetőleg a gót nyelvből (pl. litv. *katilas*, *kuningas*, *runa*, *stuba*, a melyek a finnben is megvannak: *kattila*, *kuningas*, *runo*, *tupa*). Különösen figyelembe vévén a finn és balti népek érintkezéseit, Thomsen azt a következtetést teszi, hogy a finnek még időszámításunk első századaiban vagy közvetlenül északra, vagy még inkább északkeletre laktak a balti népektől, a melyeken keresztül a keleti germánok (főkép a gótok) ez időtájt egy vagy több ponton egészen a finnekig nyomultak előre. Másrészt a baltok bizonyára oly messze el voltak terjedve kelet felé, hogy teljesen elkülönítették egymástól a szlávokat és finneket. A finneknek közös lakóhelye e szerint a mai Lívlandtól s Esztlantdtól keletre volt, a Finn öböltől, illetőleg Ladogától a Dűna folyóig.

A bevezetés után külön «Exkurs» következik, a melyben a szerző nyelvtörténeti alapon s igen talpraesetten megvilágítja a lív nyelv vokalizmusának sok érdekes pontját. Kár, hogy a szerzőnek csak a Sjögren-Wiedemann hiányos adatai állottak rendelkezésére. Csak 4—5 óráig, midőn már az «Exkurs» ki volt nyomva, volt alkalma Thomsennek lív beszédet hallania Kopenhágában egy szünetelt lívtől. Ezen rövid idő alatt Thomsen nem egy fontos megfigyelést tett; így pl. dán fülével azonnal észrevette a lív beszédben az ú. n. megakadó ejtést (*gestossener ton*),* a mely kiválóan fon-

*) A megakadó ejtés akként keletkezik, hogy ejtés közben a hangszálak elzáródnak. Ez a sajátság a dánban s a lettben is megvan; Kurlandban létekor az ottani német beszédben is hallottam. Úgy látszik, a lett nyelvből került a lívbe; bár megjegyzendő, hogy a lívben sokkal

tos a lív nyelvtörténet egyes részeire nézve, s egyúttal megállapította jelentkezésének főbb törvényeit.

Ezután a szerző a finn és balti nyelvek érintkezésének minőségét tárgyalja. Elsőbben is arra figyelmeztet, hogy két különböző érintkezés történt, a melyek egészen különböző korokból származnak. A finn népek közül a livek és észtek hosszabb ideig voltak a lettek szomszédai. Különösen a lív nyelvre volt a letség nagy hatással; s ez a hatás nemcsak a szókincsben észlelhető, a mely majdnem felerészben lett eredetű, hanem a szavak jelentésében, a mondattanban, sőt az alaktanban is. Ellenben az észtkben az újabb lett elemek nem nagy számmal vannak. Másrészt a lett nyelvben is egy sereg szó van, különösen a tengerészetre vonatkozó, a mely lív és észtk eredetű. De ezen aránylag újabb érintkezések mellett egy régibb balt hatásnak nyoma is fölismerhető a finn nyelvekben, a melyben egy eredetibb, lényegében a litván nyelv hangállapotját feltüntető nyelvvalak tükröződik vissza s a mely bizonyos fokig egyaránt elterjedt valamennyi finn nyelvbe, kiterjeszkedve még a volgai nyelvekre is (de a lappra nem). Ellenben azt véli Thomsen, hogy a balti nyelvekben nem található semmi biztos nyoma a finn nyelvek ilyenétén hatásának.

Abban a részben, a hol azt tárgyalja, hogy a balti hangokkal és szóvégekkel miként bántak a finn nyelvek, sok fontos nyelvtörténeti tényt találunk mind a balti, mind a finn nyelvekre vonatkozólag. A finn nyelvtörténetre nézve fontos körülmény az, hogy a litván kölcsönszavak részt vettek a *ti*-nek *si*-re változásában, a hogy a közfinnben történt. pl. *morsian* = litv. *marti*, *niisi* = litv. *niytis*. Ellenben soha sem történt ilyen változás a germán kölcsönszavakban (vö. pl. *tauti* = ó-skand. *daudi*). Más nem kevésbé fontos dolog az, hogy a litván *sz* (= *š*)-nek, *ž* nek a finnben *h* felel meg, pl. *halla* fagy. dér = litv. *szalnà*, *hikna* szíj = litv. *sziksznà*; *hammas* (ered. **hambas*) fog = litv. *žambas*, *tarha* kerítés, kert = litv. *dàržas*. A litván hatás idején a finnben a mai *h* helyén sok esetben csakugyan *š* volt; e tényt sok más körülménnyel is lehet igazolni.*) Ellenben valószínű, hogy abban a korban a közfinnben nem volt *h*, a mely azonban már korán megjelenik a germán kölcsönszavakban (pl. *hartio* váll = ós-skand. **hardiō*). Még megemlítjük, hogy a litván kölcsönszavakban a finnek ép úgy bántak a zöngé nélküli *k*, *t*, *p* hangokkal, mint a zöngés *g*, *d*, *b* hangokkal, pedig a germán kölcsönszavakban ez nem szokás.

Az a balti nyelvvalak, a mely az átvett szavakban visszatük-

szabályosabban jelentkezik, mint a lett nyelvben. L. a Lív nép és nyelve cz. közleményemet NyK. XXI. 258. és 266.

*) Vö. Setälä: *Yhteissuomalainen äännehistoria* (Köz-finn hangtörténet) 264—323., 359. és Munkácsi, Nyr. XII. 441.

rözdök, sok régi vonást mutat. A litván *ë* (= *ie*) diftongus helyett még eredetibb *ai* volt benne (pl. *paimen* = litv. *pëimën-*, *taivas* = litv. *dëvas*). Az eredeti rövid magánhangzó valószínűleg nem változott még akkor félhosszúvá (pl. *kakla, kaula* = litv. *kákkas, tarha* = litv. *däržas*). Úgy látszik, a szóvégzetnek eredeti *a*-ja van megőrizve ilyen szavakban, mint litv. *ungurjys* (**angurias*) = *ankerias*, litv. *vágis* = *vaaja* (**vagja*). Nehány esetben úgy látszik *o*-féle ejtés volt a mai *a* helyén (pl. *olut* = litv. *alüs, lohi* = litv. *lászis*); továbbá eredetibb *e* az újabbkori *a* helyén (*härmä* = litv. *szarmä, *szerma*). Úgy látszik, voltak benne eredeti *a*-végű neutrumok, a melyek később egészen egybeolvadtak a hímne-műekkel (finn *kela* = ó-porosz *kel*-n kerék, vö. szláv *kolo, heinä* = litv. *szénas, vö. szláv seno*). Egy szóval, a finn kölcsönszavak oly balti nyelvvalakról nyujtanak fölvilágosítást, a mely régibb állapotról tanúskodik, mint bármely nyelvemlékben fönmaradt nyelvvalak.

A visszatekintésben összefoglalja a szerző azokat az eredményeket, a melyek vizsgálódásából levonhatók, s megvilágítja őket a történelem szempontjából.

Először arról a hatásról szól, a melyet a liv (és ész) nyelv gyakorolt a lettre. Valószínűleg a középkorban történt ez a hatás, abban az időben, midőn a liveknek egészen más helyzetük volt Lívlandban és Kurlandban, mint most. Legjobban fölismerhető a liv hatás az északnyugati kurlandi vagy «támi» lett nyelvjárásban, a mely valószínűleg részben régi liv alapon is fejlődött. Régibb finn hatást a balti nyelvekre a szerző általában nem is tart bebizonyíthatónak; csak egy pár szó van (*kinnas* és *kantele*), a mely talán a közfinnből kerülhetett a balti nyelvekbe.

A liv nyelvre gyakorolt újabb lett hatás forrásául a szerző részben a lett iskolai és egyházi nyelvet mutatja ki, részben meg az élő lett nyelvjárásokat. Azok az elemek, a melyek az utóbb említett forrásokból kerültek, abból az időből származnak, midőn a livek nagyobb területet foglaltak el, mint jelenleg, s másrészt egy régibb, inkább litván-féle lett nyelvvalak jellemvonásait tüntetik föl (pl. liv *palā'ndëks galamb* = litv. *balandis, lett balūdis*).

Sokkal nevezetesebbek azonban a legrégibb balti kölcsönszavak, a melyek oly időben kerültek a finn nyelvekbe, midőn ezek még egységes nyelvet alkottak, s a melyek régibb balti nyelv-alakot tükröznek vissza, mint a minő eddig volt ismeretes. Nem lehet határozottan eldönteni, hogy vajjon eme hatás forrásául a litván vagy keleti lett, vagy talán egy ma már kihalt külön nyelvjárást kell e tekintenünk; a szerző e forrásul félig-meddig a keleti lett nyelvet hajlandó tartani.

A fogalomcsoportok közül, a melyeket a legrégibb balti kölcsönszavak jeleznek, a következőket említjük meg: a családót, házi tárgyakat jelölő szavak: *morsian, nepaa, sisar, tytär,*

heimo, talkoo, malka, seinä, pirtti, seiväs, silta, tarha, panu tűz, *kauha, ratas, vaaja, kirves, niisi, olut*; testrészeket jelölők: *hammas, kaula, napa, reisi*; erdei tárgyakat, lényeket és vadászatot stb.: *salo, kataja, hara, terva, tuohi, takiainen, ansa, hirvi, hanhi, harakka, käki, rastas, teeri, käärme, herhiläinen, vapsahainen*; baromtenyésztést: *jäärä, oinas, porsas, vuohi, halli, laukki, rieska, harja, karva, hihna, villa, paimen, torvi, heinä, kulo, luhta, vihvälä*; földmívelést: *hara, herne, jyvä, pelut, siemen*; tengerészetet és halászatot: *taiva, purje, lohi, ankerias, tuulas, ahingas*; természeti tárgyakat és tüneményeket, vallást: *halla, härmä, keli, routa, taivas, perkele*; elvont fogalmakat, tulajdonságokat, segédszavakat: *kerta, tapa, halea* (észt *haljas*), *kelta, laiska, märkä, tuhat, vielä* stb.

Ha összehasonlítjuk e csoportokat a germán nyelvekből vett szavakkal, azonnal észreveszszük, hogy a balti szavak ritkább fogalom-nemeket jelölnek meg, mint a germán szavak, s hogy sokkal kevesebb köztük a tulajdonképeni műveltségi szó. Nincs közöttük semmiféle fém vagy fontosabb tenyésztett növény neve. sem pedig oly fogalom, a mely fejlettebb társadalmi állapot körébe váгна. Míg a germánok a finneknél műveltebb népnek mutatkoztak, addig a baltok és finnek műveltségi állapota között sokkal kevesebb különbség volt. Az a kép, a melyet a kölcsönszavak nyújtanak a finnek és baltok kölcsönös viszonyairól, a finneket a baltok békés szomszédjainak tünteti fel, a kik még részben házassági viszonyban is voltak velük, mint alapjában vadászattal, halászáttal és néminemű kezdetleges földmíveléssel foglalkozó nép. A finnek bizonyára tanultak egyet-mást, pl. a szerszámok és építkezés terén, a baltoktól; de a szerző különösen figyelmünkbe ajánlja, hogy nagyot tévedne, a ki azt hinné, hogy minden szó feljogosítja őt műveltségtörténeti következtetések tételére. Sok kölcsönszót nem tekinthetünk új fogalom nevéül, hanem csak már előbb is ismert tárgy új nevéül, a melyeknek régi, eredeti finn nevük feledésbe ment vagy más jelentést kapott. Ennek világos példái olyan szavak, minők *kaula* (nyak), *hammas* (fog), *sisar* (nőtestvér), *tytär* (leány, tochter); ebből azt következtethetjük, hogy más téren is kizoríthaták az idegen szavak az eredetét.

Arról a helyről, a hol a finnek és baltok érintkezése történt, a kölcsönszavak nem nyújtanak biztos felvilágosítást, mivel a bennük tükröződő természet nem jellemző semmiféle határozott vidékre nézve. Annyi mégis kitetszik belőlük, hogy az érintkezés nem történt a tengernek közvetlen közelében; az mindenestre bizonyos, hogy a kölcsönszavak, nemhogy megzafolnák, inkább megerősítik a szerzőnek a finnek közös lakóhelyéről nyilvánított nézetét. A mi az érintkezésnek idejét illeti, arra nézve a

balti kölcsönszavak magukban véve nem nyújtanak fölvilágosítást, mivel a balti nyelveknek régibb történetét nem ismerjük. Mindamelllett a kor meghatározásában támaszpontul szolgál a balti és germán hatás korának egymáshoz való viszonya. Thomsen régebben azt vélte, hogy e hatások meglehetősen egykorúak. Újabb vizsgálataival világosan bebizonyította, hogy a balti hatás régibb a germánál, a mi világosan látható mind amaz ősből műveltségéből, a melyet a balti hatás tükröz vissza, mind a balti kölcsönszavakban előforduló hangok kezelésének némely pontjaiból (l. pl. a mit fönt a *ti* > *si* hangváltozásról mondottunk). Minthogy a legrégebb germán hatás időszámításunk első századaiban történt, a litván hatás nem kezdődhetett később, mint időszámításunk elején, vagy még inkább valamivel korábban.

Nemcsak a tulajdonképeni finn nyelvekben, hanem távolabb is találkozunk a balti nyelvek közvetett vagy közvetlen hatásának nyomaival. A lapp-ban meglevő litván eredetű szavak közül egy sem származott oda egyenesen, hanem a finn nyelv közvetésével, s ezek régibb finn nyelvállapotra mutatnak vissza. Ezenkívül bizonyos számú szó a mordvin és cseremiszi nyelvekbe is eljutott a finnség közvetésével, s ez a körülmény arra mutat, hogy a finnek s keleti szomszédai, a mordvinok és cseremiszek egysége még nem szakadt meg teljesen a litván hatás ideje alatt. De úgy látszik, hogy a baltok és mordvinok közt egyes összeköttetés is volt; ellenben a cseremiszi nyelvben található összes balti kölcsönszavak vagy a finn, vagy a mordvin nyelv közvetésével jutottak oda.

Végül bő szójegyzékek következnek: először a finn nyelvekben levő balti szók jegyzéke (több mint 200 cikk), s azután a lett (litván) nyelvekben levő finn szavak jegyzéke (körülb. 180 cikk). Ezen szójegyzékek alapos kutatásokat tartalmaznak az egyes szavak történetéről s új világot vetnek sok finn és balti szónak eredetére.

A fentebbiekben arra szorítkoztam, hogy Thomsen új művének tartalmát — lehetőleg a szerzőnek saját előadásához ragaszkodva — ismertessem, mert úgy gondoltam, ezzel teszek legjobb szolgálatot az olvasónak. Habár kétségtelen, hogy a szerző fölfogása lényegében mindenütt igen világosan meg van okolva, mégis természetes, hogy egyes pontokra nézve eltérő nézetünk lehet. A szerző maga is azt véli, hogy egynéhány szóegyeztetést még hozzá lehetne pótolni; én részemről azt gondolom, hogy a litván szókincsben, a mennyire jelenleg ismeretes, nem sok új egyeztetést lehet találni pótlékul (pl. megemlíthető a finn *kaarna* «fichten-od. tannenrinde» = litv. *karnà* «lindenbast»). A szerző sok egyeztetést képesnek jelöl meg; én úgy vélem, hogy nem ok nélkül lehetne kétséget támasztani még némely más egyeztetés ellen is. Ezek közül csak egypár példát említek föl.

A 192. lapon a szerző a finn *kuontalo* «tocke, wickel von

flachs» szót a lett *kūda kūdala* stb.-ből származtatja. Meg kellene vizsgálni, nem volna-e valószínűbb a szláv alakokkal hozni kapcsolatba, a mire a *nasa*'s is mutat. Egyáltalában nagyon óhajtandó volna, hogy a szláv- finn érintkezések mentül előbb alapon megvizsgáltassanak. Kiváló érdekű az a kérdés, hogy vannak-e a finn nyelvekben olyan régiebb szláv nyelvállapotot feltüntetető kölcsönszavak, a melyekben az eredeti nasalis meg van őrizve, továbbá, hogy a szláv sziszegő mássalhangzó a közfinnben részt vett-e néhány esetben a sziszegő hangnak *h*-ra való változásában. Én úgy gondolom, ez a lehetőség nincs kizárva, habár a szerző, úgy látzik, állást foglal ellene.¹⁾

A 232. lapon a szerző helyesen származtatja a *f. silta* «hid» szót a litv. *tiltas*-ból. Hihetőleg ide tartozónak jelzi a szerző a mord. *sed, sede* «hid» szót. Ez esetben a mord. *d : lt* mindenesetre szokatlan volna. Utána kellene járni, hogy vajjon a mord. szó nem származtatható-e inkább az indo-iráni nyelvekből (vö. különösen szkr. *sētu-* «brücke», a melynek a mord. szó hangtanilag pontosan megfelelhette; vö. még mord. *virgas, vergez* «farkas», a mely a szanszkrittal egy fokon álló nyelvállapotra (szkr. *vrkas*) utal.²⁾ — Különböznél gyakran igen nehéz eldönteni, hogy egyik-másik mordvin szó a litvánból, vagy az indo-iráni nyelvekből van-e kölcsönvéve (vö. mord. *tehter, teiter, stir* «tochter», *sazor* «húg, jüngere Schwester», *odar* «euter», a melyek ép úgy lehetnének indo-iráni, mint litván eredetűek). Reméljük, hogy a szerzőnek nemsokára alkalma lesz a finn-ugor és indo-iráni nyelvek közt fenálló rendkívül érdekes viszonyokkal foglalkoznia, s talán mondanunk sem kell, hogy senki sem hivatottabb e feladat megoldására, mint a szerző.

Ezúttal nem akarok további részletekbe bocsátkozni, mert e dolgozat máris hosszabbra nyúlt, mint a hogy a «Nyelvtudományi Közlemények tere megengedné.»³⁾ Mindabból, a mit föntebb Thom-

¹⁾ Megemlítjük itt, hogy azok a példák, a melyeket Wes ke Славяно-финскія культурныя отношенія (Изв. общ. арх., ист. и этнографіи при казанскомъ университетѣ Т. VIII., вып. 1.) czímű dolgozatában a nasalis megőrzésére és a szláv sziszegő hangnak finn *h*-ra változására felhoz, többnyire tarthatatlanok.

²⁾ A finn-ugor nyelvekben levő indo-iráni kölcsönszavakra többször figyelmeztetett a szerző mind ebben, mind pedig előbbi műveiben is; l. Einfluss der germ. Sprachen 3; Kort udsigt over det philologisk-historiske Samfund's virksomhed 1885—1887. 124; Beröringer 7, 189, 232; vö. Tomaschek, Sitzungsber. der Wiener Akademie 96, 1880. 735. P a a s o n e n H. Helsingforsban a finn-ugor társaságok egyik ülésében, 1892 ben felolvasást tartott a mordvin nyelvben levő indo-iráni szavakról.

³⁾ Egy s más dologra nézve eltérő nézetemet nyilvánítottam «Köz-

sen művének tartalmáról előadtunk, eléggé kitetszhetik e műnek sokoldalú jelentősége. Eredményei fontosak a finn és balti őstörténetre s e népek régebbi műveltségi viszonyainak fölfejtésére nézve. Nyelvtörténeti anyagot tartalmaz mind a balti, mind a finn nyelvtudomány számára. S minthogy a finn nyelvekre nézve semmi régebbi ismeretünk nincs, a balti kölcsönszavak a finn nyelvtörténetre nézve annál fontosabbak, mert e tudomány számára néhány kronológiai támaszpontot szolgáltatnak, a melyeket a finn nyomozónak figyelembe kell vennie. Azonkívül mindkét nyelvcsoporthoz szőfejtésére is világot vet. Sok helyt még a finn-ugor nyelveknek a szláv és indo-iráni nyelvekkel való érintkezéseiről is megemlékszik.

Az a mód, a hogy e föladatot végezte, messze fölötte áll a mi dicséretünknek. Thomsen teljesen jártas a finn nyelvben s rokonaiban. Számos idézet bizonyítja, hogy az idevágó legkisebb dolgozat sem kerülte el figyelmét. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a szerző alaposan ismeri a germán, balti, szláv, egyáltalán az indogermán nyelveket,¹⁾ s talán éppen egész Európának leg-sokoldalúbb nyelvtudója, akkor megérhetjük, hogy tudta annyi oldalról megvilágítani ama kérdéseket, a melyeknek megoldására vállalkozott. A szerző pontossága egyáltalán csodálatra méltó, s nem kisebb bámulatot érdemel óvatossága s éles elméje a következtetésben s módszere, a mely a mai nyelvtörténeti vizsgálódás legmagasabb fokán áll. Az előadás formája és stílusa mintaszerű: világos, könnyen érthető és csaknem a művészire törekvő.

Remélni merjük, hogy Thomsen ezután is hű marad első tudományos szerelméhez, s ezután is kiterjeszti vizsgálódását a finn nyelvtörténetre, a melyre több világot vetett, mint bármelyik kutató ő előtte, s hogy végül munkája erős és tanulságos hatást fog gyakorolni a finn-ugor nyelvészet fejlődésére.²⁾

SETÄLÄ EMIL.

finn Hangtörténet»-emben, mint pl. a *dj*: *ts*-téle hangváltozás lehetőségéről (155. l.), az *eh*-végű szavakról (308—320. l.). A mássalhangzógyengülésre vö. u. o. 123. s köv. l. Ugyanott szoltam egyes szavakról, pl. *kataja* 59., *vierre* 64., *hara*, *haara* 254—258., *harmaa* 266. stb. A lív nyelvi pontokat külön éntem még Hangtörténetemnek kinyomatlan 3. részében. Vö. még egy ismertetésemet, mely az «Archiv für slavische Philologie» cz. folyóiratban fog megjelenni Thomsen munkájáról.

¹⁾ A román nyelvészet téren is kiváló dolgozatot írt.

²⁾ E tanulságos ismertetést finn nyelven kaptuk s fordítását Steuer János dolgozótársunknak köszönjük. (Nagyobb része finn nyelven is megjelent a *Valvoja* cz. folyóirat XI. kötetében.)

A déli lapp nyelv hangjairól.

K. B. Wiklund: Die südlappischen Forschungen des Dr. Ignaz Halász.

A *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XI. kötetében K. B. Wiklund a fenti cím alatt tüzetes birálat alá fogja eddigi déli lapp közleményeimet. Wiklund ugyanis az 1891. és 1892. években maga is bejárta Svédország Herjedal és Jemtland megyeit, a hol a legdélibb lappok találhatóak s minthogy majdnem teljes két évet töltött a különböző déli nyelvjárások tanulmányozásával, mindenesetre a leghivatottabb az én kutatásaim eredményeinek megítélésére.

Előre is kijelentem azonban, hogy ítéletében nagyon egyoldalú, hogy főleg a gyűjtött anyagnak phonetikai oldalával foglalkozik s hogy legföljebb még a szókincset méltatja némi figyelmére.

Hibáztatja mindenek előtt a dialektustanulmányban követett módszeremet, hogy összefüggő szövegeket jegyeztem föl. Szerinte e módszer mellett az eredmény mindig tökéletlen és elégtelen, különösen mikor az ilyennemű vizsgálódás alapján hangtörvényeket akarunk megállapítani. Épen azokat a példákat nem találjuk, a mikre szükségünk volna és nem találjuk oly nagy számmal, hogy ezekre a hangtörvényeket, a dialektus és nyelv fejlődésének történetét biztossággal alapíthatnók. Azon kívül csak az gyűjthet szöveget, az illetékes rá, a kinek az illető nyelvjárás az anyanyelve és ennek is rendkívül képzettnek kell nyelvészetiileg lenni, hogy feladatának kellően megfelelhessen. Például Sweet fonetikailag közölt angol szövegeit említi. A szövegek följegyzése a mellett sok időt is rabol s míg egy-két lapra valót leír, addig néhány száz szót jegyezhet föl, melyeknek minden esetre sokkal több hasznát vehetjük, mint az előbbinek. Épen azért Wiklund szerint szókincset kell gyűjteni és evvel kapcsolatban az alaktant vizsgálni.

Szerintem sem az nem cselekszik helyesen, a ki tisztán szövegeket gyűjt és semmi másra nem fordítja figyelmét, sem az, a ki tisztán szavakat és paradigmákat hajhász. Mert mi a célunk? A nyelvnek a maga egészében való megismerése. Nemcsak hangokat, szavakat, alakokat keresünk, hanem azt is, a miben az alakok, a szavak, a hangok élnek, t. i. mondatokat. Annyit Wiklund maga is elismer, hogy a szöveggyűjtés módszerének megvan az az érdeme, hogy alkalmazása által néha olyan ritkábban előforduló szokat és alakokat figyelhetünk meg, melyeket kérdésessel alig kaptunk volna meg. De van más érdeme is. A szók jelentéséről, a nyelvtani alakok használatáról, a szórendről, a hangsúlyról és több másról csak az összefüggő szöveg, a mondat adhat biztos fölvilágosítást. A kinek tehát rövid idő van rendelkezésére, mint

nekem is volt, az nagyon eltévesztené a célját, ha csupán Wiklund módszerét követné.

Épen ez okoknál fogva követte a szöveggyűjtés módszerét Budenz is, mikor alkalma nyílt idegen népek, pl. lappok vagy szamojédok nyelvét vizsgálni. Törekedett, a mint törekedtem én is, a hangoknak lehető hű leírására, de törekedett főleg mesterkéletlen népies szöveg gyűjtésére, mert ebben tükröződik vissza leghívebben a nyelv igazi mivolta.

De van még egy más hatalmas ok is, a mi különösen az ismeretlen vagy kevésbé ismert ugor nyelvek vizsgálatánál a szövegek gyűjtését parancsolja, ez pedig nem egyéb, mint az illető szövegek tartalma. Friis lpf. mondái és meséi, Donner közleményei lehetnek fonetikailag hibásan följegyezve, de kétségkívül rendkívül érdekes adalékokul szolgálnak a lapp nép szellemi életének megismerésére. Vagy Munkácsi B. vogul szövegei tartalmukat tekintve nem érnek ugyanannyit, mint a belőlük levonható nyelvészeti tanulságok? Ha ő csak szókat, csak paradigmákat akart volna gyűjteni és a szövegek följegyzését egy vogul Sweetre hagyja, nem botorul cselekedett volna? Ránk, a kiknek alkalmunk van valamely ugor nép körében időzni, nemcsak a nyelv vizsgálatának földadata hárul, hanem az is, hogy az illető nép mythikus maradványait, szokásainak, erkölceinek hagyományait gyűjtsük, a mennyire még gyűjthetők. Ez utóbbi oknak is jó része volt abban, a nyelvészetin kívül, hogy a körülményekhez képest, ilyen irányban is iparkodtam gazdagítani a lappokról való ismereteinket.

Ha van közleményeimnek hibájuk és hiányuk, annak semmikép sem a módszer az oka. Kétségtelennek tartom ugyanis, hogy a ki rövid idő alatt sok szót fog összeírni vagy gazdag paradigma-gyűjtemény megszerzésére törekszik, az minden tekintetben legalább is ugyanannyi hibát, de sokkal végzetesebbeket követ el, mint a ki szöveget gyűjt. Wiklund bírálatának egyik helyén összeállít közleményeimből néhány szót és nyelvtani alakot melyeket «unbewusst hervorgezwungen», öntudatlanul kierőszakoltaknak mond. De hát mikor fordulhatnak elő ilyen kierőszakolt alakok? Épen akkor, mikor az ember csak szókat és alakokat akar megtudni. És ha nálam, legalább Wiklund állítása szerint, olyan csekély terjedelmű szó- és alakkikérdezés mellett, a milyent én alkalmaztam, is fordulhattak elő kierőszakolt alakok, mennyivel inkább ki van téve ennek a veszedelemnek az, a ki csak szókat és paradigmákat kérdez.

Gyűjtéseim alkalmával különben a következő módszert követtem. Mindenek előtt kérdeztem egy csomó szót, aztán mondat alakjában intézve a kérdést, elragoztattam egy vagy két főnevet és igét és csak azután fogtam hozzá a szöveggyűjtéshez. De itt se mindjárt eredeti szöveget jegyeztem föl, hanem elővettem valamely

népiesen írt svéd textust, pl. a Düben könyvében található lapp mesefordításokat vagy egy svéd népmesét és ezt fordítottam le lappjaimmal mondatról mondatra haladva. Miután így némileg megismerkedtem az illető nyelvjárással, fogtam csak hozzá a svéd nyelv segítségével Friis egyik meséjének a *Jetanasen hägga* címűnek az átdolgozásához s csak miután ez mind megvolt, kezdtem eredeti szövegeket is gyűjteni. A Skalstugu hegységben, a hová több heti előzetes tanulmány után jutottam, már nem szorultam a fordítás közvetítésére, hanem mindjárt eredeti szöveg följegyzéséhez fogtam. A Lule lappmarkban is először a nyomtatott Máté evangéliumát írtam át mesterem segítségével a jokkmokki élő kiejtés szerint és csak azután láttam hozzá az eredeti szöveg gyűjtéséhez.

Szövegeimet egyébként nemcsak leírtam. Mindegyikén átmentem legalább is még egyszer, hogy jól hallottam-e az egyes hangokat és egyúttal minden névszónál és igénél a tőalakot is tudakoltam. A kikkel hosszabban voltam együtt, azokkal végig mentem röviden az egész nyelvtanon is, összeállítottam néhány paradigmát és a déli lapp szókincsről való ismereteimet is igyekeztem mennél bővebbé tenni. Megesett az is, hogy némely lappal csak egy óráig vagy fél óráig lehettem együtt s ezekkel már nem nézhettem át a kapott anyagot. Ezt aztán úgy kellett közlenem, a mint első hallásra lejegyeztem. Ilyen azonban elenyésző csekély számmal van gyűjteményemben.

Ismertetésének legnagyobb részében Wiklund közölt déli lapp szavaim fonetikai leírásának bírálatával foglalkozik. Szerinte a déli lapp nyelvben sokkal több hang van, mint a meny nyit én észrevettem és az észrevettek közül is többet hibásan hallottam. Én 15-fele rövid magánhangzót jegyeztem föl, ő 26-ot, én 32-fele egyszerű mássalhangzót, ő 53-felét.*) Én egyféle *k-t* jelelek, ő négyfelét, én egyféle *n-t*, ő itt is négyfelét stb. Nem akarok Wiklundnak az én jelölésem iránt támasztott kifogásaira bővebben reflektálni. Megengedem, hogy Wiklund jól hallotta az egyes hangokat, de ugyanezt követelem a magam részére is. A fonetikus följegyzés, különösen idegen nyelvterületen, több tekintetben mindig subjectív lesz, mert első sorban a halláson alapszik, és tiltakoznom kell azon aprólékos kicsinyeskedés ellen, melylyel az én följegyzéseimet elítéli. Ne felejtse el a saját mondását, hogy «dialektikus följegyzésekre» (s itt nemcsak nyelvmutatványokat értek) «csak az teljesen illetékes, a kinek a vizsgálendő nyelvjárás az anyanyelve». Wiklund sem lapp, hanem svéd, és könnyen megeshetik, hogy néhány esztendő múlva, ha esetleg újra vizsgálja a

*) Evvel szemben érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a magyar köznyelvben, nem tiszta fonetikai szempontból tekintve, csak nyolcféle rövid magánhangzó és csak 22-fele egyszerű mássalhangzó van.

déli lappságot, sok olyant lesz kénytelen hibásnak tartani, a mit helyesként jegyzett föl, s ha akadna egy lapp Sweet, az talán ép oly kicsinyeskedéssel rostálná a Wiklund kutatásait, mint ő most az enyéimet.

Mert megjegyzendő, hogy Wiklund és az én följegyzéseim között, a sok apró, szörszálhasogató finomságot leszámítva, nincs is oly nagy eltérés és a mi van, az a legtöbbször onnan is magyarázható, hogy mindegyikünk más-mástól jegyzett; sőt merem állítani, hogy némely tekintetben még jobban hallottam, mint ő. Csak egyet említek. Wiklund az egész déli lappságban nem ismer más alakot, mint *ëöcëih* és *ëöcëat* «állni», melynek præsens s. 1. sz.-e *ëöcëam*, 3. sz.-e *ëöcëä*, *ëöcëi* v. *ëöcë*. Úgy látszik, nem vette észre, hogy az ered. *u* tövégfű és *oa* v. *ua* (Wiklundnál *ò*?) tőmagánhangzós igék, legalább a skalstugani dialektus szerint, csak a præ. s. 3. személyében és a part. præteritiben tüntetnek föl egyszerű magánhangzót, szerintem hosszú *ò*-t (tehát *ëöcëe* v. *ëöcëa*; *ëöcëuma*), egyebütt pedig mindig diphthongust (tehát: præ. s. 1. *ëuëcëam*, pl. *ëuëcëu* stb.) Ez pedig fontos ragozásbeli sajáttság, melyet nemcsak ezen az egy igén, hanem egész sereg idetartozón figyeltem meg a nélkül, hogy tervszerűen meg akartam volna figyelni. Csak mikor itthon a hasonló adatokat összeállítottam, vettem e jellemző hangváltozást észre.

Más kérdés, vajjon szükségünk van-e ilyen végleteleg menő aprólékos jelölésre? Szerintem az összehasonlító nyelvészet szempontjából nincs. Erre teljesen elegendő az úgynevezett durvább átírás és én sajnálom is, hogy szövegeimet és szótáromat nem ilyen alakban közöltem. A hol pl. egyszer *ë*-t, másszor *ï*, majd *ie*-t, *ï*^e hallottam, ott elegendő lett volna egy *ë* jel, a hol *uo*, *uo*, *uo*, *uö*, *uo*, *uö*, *üö*, *üo* stb. változatokat írok, ott megtette volna a nyelvészet szempontjából egy közös *uo* is. A változatokat csak azért adtam, mert a további kutatás alapjául szolgáló szövegekben és szótárban túlságos lelkiismeretességből nem éreztem magamat följogosítva, hogy csak egyet fogadjak el helyesnek, a többit pedig mellőzzem. Hátha épen az az általános alak, a mit én egyéni sajátságoknak tartok.

A mit Wiklund nem hallott vagy nem úgy hallott, arra könnyű szerrel rámondja, hogy nem helyes. Pedig talán sehol se burjánzik annyira a dialektikus különbség és a dialektuson belül az egyes emberek ajkán a hangoknak oly ingadozó és változó kiejtése, mint épen a déli lappoknál. Néhány mérfölddel idebb vagy odább már nagy nyelvjárási különbségek támadnak. A magyarban az egyes dialektusokon belül meglehetősen csekély ingadozások találhatók, de azért itt is előfordul, hogy néha ugyanazon nyelvjárársban, ugyanazon beszélőnél a legváltozatosabb alakok szerepelnek. Ha pl. Wiklund egy németül tudó Bakony vidéki magyar

emberrel beszélne s azt kérdezné tőle, mit tesz az *ihm*, ez talán az általános alakkal azt felelné: *neki*. Egy másik ugyanazt. De ha szöveget gyűjtene vagy hosszabbban ráérne az illető dialektus körében időzni, ilyen alakokat is találna: *néki, nekije, nékije, nekíjje*. — *Das Buch gehört ihm* mondatot evvel fordítaná le: *A könyv az üvé*, de később azt is hallaná tőle: *az üé, az üveje, az üeje*. A német *dann* szót *azután, asztán, osztán* stb., a német *gespenst* szót *késértet, kísértet, kísértet, kísértet, kísirtet* stb., a német *sobald*, irodalmi *mihelyt* kötőszót *mihétt, mihent, mihánt, mihenest, mihencst, miháncst* stb. alakokban hallhatná ugyanazon beszélőtől. Persze megeshetnék, hogy Wiklund mindig csak a legszokottabb alakot jegyezné le s a többire azt mondaná, hogy én ezt nem hallottam, tehát szabály, hogy a Bakony vidéki dialektusban a *v* kiesése, a helyett *o, é* helyett *i, i* stb. nem fordul elő.

Aztán olyan apodiktikus biztossággal mondja ki a maga ítéleteit. Pl. az én *l* jelölésemről, hogy «ott is *l*-t irtam, a hol a nyelv csak *l*-t ismer». Nem a nyelv ismer ott csak *l*-t, hanem Wiklund úr hallott így, ez pedig egészen más dolog, mert a hol én *l*-t jeleltem, ott határozottan *l*-t is hallottam. Rám disputálja, hogy az élet szóra a lappban nem fordul elő a *liewq* alak és csak azok a nyelvmestereim használták a svéd *lif* helyett, a kikkel a *Jetanasen hägga-t* átvettem. Nos én ezt a szót nem csak edsáseni 14—17-éves nyelvmestereimtől hallottam, hanem a nélkül, hogy kérdeztem volna rá, eredeti elbeszélésben is kaptam skalstugani már a harmincz évhez közel járó mesélőmtől *lejowušn* inessivusi alakban (Svéd-lapp nyelv II. 43. lap alul 4. sor): nom. s. *lejéwq*.

Ha Wiklund a saját tapasztalatából nem ismer egy-egy szót, mely szótáromban előfordul, mindjárt kész a gyanusítással. Azt kérdezi: «woher hat Herr H. z. b. seine wörter *lierta H., lakastallih H., röcci' U (u.), rikkähta U (u.) rienie F., rattih U (a.), mükaik F., wuéineset F. u. a.?*» Hát honnan? Lappoktól. Magam persze hogy nem faragtam őket és a legnagyobb részét megtalálja a szövegekben is. Akárhányszor megtörténik, hogy mikor valaki néha a legközségesebb szóra tudakolódik, azt a feleletet kapja a kérdeztől, hogy ezt a szót nem ismeri, bár az illető maga is használja. Érdekes nálunk e tekintetben az *évad, ivad* története és különösen jellemző, a mit a Nyelvörben már többször elbeszéltek. Kérdi valaki egy miskolcezi embertől: «Mi az, a mit itt Miskolczon oly sűrűn használnak az emberek: *asszámára?*» — «*Asszámára? Itt hallotta ön azt?*» — «Itt, többször.» — «No már kérem alássan, én *asszámára* harmincz esztendeje lakom itten, de még egyetlen egyszer se hallottam.»

Fölemlíti, hogy a szók jelentését nem adtam mindig egész helyesen vissza. De ha előfordul itt-ott ilyen hiba, annak nem én, hanem lapp mestereim az okai, a kik az illető szót úgy magyaráz-

ták. Ilyen szót Wiklund 18-at sorol föl. De ezek legnagyobb részénél nincs igaza. Én *altaka*-t úgy magyarázom «alle renntierkühe zusammen», Wiklund azt mondja nem úgy van, hanem «was man von renntierkühen erhält, d. h. milch, käse u. dgl.» Nálam e szó ebben a mondatban fordul elő: *monna wuëihtum altakum, ruónë-kum koatāmāsa*, melynek ezt a svéd fordítását kaptam: *jag drifver boskapet på bete* = a nyáját (lappúl: a réntehénállományt és réntökörállományt) kihajtom a legelőre. Hogy lehet itt belemagyarázni a Wiklund értelmezését? — *q̄ltarostet* szerintem «besitzen, im vermögen haben», szerinte «sterben». Én azt kérdeztem frosvikeni mesteremtől, mit tesz az lappul: *huru myeket besitter den här mannen?* (mennyije van ezen embernek) s ő ezt így fordította: *man jienum tihte karra q̄ltarosta v. utñeha*. Itt is lehetetlen az *q̄ltarostet*-nek «halni» jelentése, hanem az *utiñehtet* változat bizonyossága szerint is csak *besitzen*-t jelenthetett. — *hohčelit* fő jelentése csakugyan «vermissen» s az véletlenségből maradt ki a magyarázatból, de jelent, legalább magyar és német szempontból, aggodást is, pl. ebben a mondatban: *poñte hohčela, attá tahtera q̄kukiem hajepána* a gazda aggodik, hogy a leánya sokáig odamarad (vö. lat. *desidero*, *wünschen* és *vermissen*). — A *kacstet* szónak lehet, hogy «uriniieren» jelentése is van, de ebben a mondatban *aprie kacstie* (az eső eloltotta, t. i. a tüzet), nekem a *kacstët* szót «*ut-släcka* (eloltani)»-val fordították. — Némely szó megtudására a Düben könyvében levő lapp tárgyakat ábrázoló képeket mutogattam mesteremnek. Ott a fejbőr képére mondta azt, hogy *kalluhka* (Düben 135. l. 33. kép), a téli bocskor neve pedig az én mesterem szerint *kuopoka*. A Düben 149. lapján van két, lulei lapp nyelven úgynevezett *suoñier* és erre mondta frosvikeni lappom azt, hogy *k'älhkä*. Azon a képen nincs is szán, hogy véletlenül arra gondolhatott volna. Mikor a Düben 152. lapján, 46. képen rajzolt szénatekeresztet mutattam, azt nevezte el lappom *vi'réie*-nek. Erre is azt mondja Wiklund «sowohl das wort, als der damit bezeichnete gegenstand sind in F. unbekannt». (!) Pedig hát egyedül a kép birta lappomat ennek az «ismeretlen» szónak a kimondására.

És így megy az végig. Fölöslegesnek tekintem, hogy a legtöbb állításának tarthatatlanságát kimutassam. Hanem annyit legalább megkövetelhetek Wiklundtól, hogy tudja azt, hogy a szóknak vannak szinonimáik és hogy ugyanazt a szót más vidéken néha egészen eltérő jelentésben használják.

A szótáram technikai berendezése ellen az a kifogása, hogy nehézkes a betűrend és sok benne az utalás. E betűrend nálunk már traditio, s bár magam sem tartom a legszerencsésebbnek, de megtartottam Budenz kedvéért, a ki Hunfalvyval együtt ugyanezt használta. Az utalás pedig azért van, mert a szótár, mint a bevezetésben is mondom, első sorban a közlött szövegekhez készült és

ha valaki ezeket forgatja, könnyebben megtalálhatja a keresett alakot.

Baja van Wiklundnak a szótáramban található idegen szók kimutatásával is. Ha Wiklundban csak egy kis elfogulatlanság van, mindjárt láthatta volna, mi volt a szándékom. Ezt a kérdést egészen mellékesen érintettem. Svéd-lapp dialektusokat vizsgáltam, tehát az idegen eredetre való utalás kedvéért rövidesen megemlitem, hogy a kérdéses lapp szó a svéd irodalmi nyelvben vagy a svédnek egy dialektusában ilyen s ilyen alakban van meg. Évvel nem akartam mondani, hogy a lapp szó épen ennek az alaknak az átvétele. Az idegen szók kérdése a lappban olyan fontos, hogy Thomsennek rendkívül érdemes munkája után eszem ágában se lehetett vele egy szótár keretében végezni. Igaz, hogy itt-ott, de csak nagyon mellékesen, egy-egy gót v. ó-skandináv alakot is említek. Ezek azonban csak Rietz tájszótárának forgatása közben csúsztak tollam hegyére. Déli lapp szótáromból ezt az idegen eredetre való utalást egészen ki is akartam hagyni, hogy a kérdéssel külön foglalkozzam. Hogy mennyire mellékesen foglalkoztam ez utóbbi helyen a lappban levő germán elemekkel, annak legvilágosabb bizonyítéka, hogy azon szók túlnyomó része, melyektől W. óva int, hogy valaki valahogyan eredetieknek ne tartsa őket, idegennek jelölve megvan nálam is, még pedig Lule lapp szótáromban, a déli lapp alakoknak megfelelő lulei lapp szók alatt. — Végezetül azonban megjegyzem azt is, hogy én csakugyan nem tartok minden germán eredetű lapp szót olyan régi korból való származásának, mint a hogy Thomsen állítja, sőt van egy-kettő, melyeket nem is tartok germán, hanem ugor eredetűnek.

Legjobban kimutatja azonban Wiklund rosszhiszemű kicsinyeskedését és akadémuskodását, midőn a szótáramban előforduló svéd helyekről emlékezik meg. Szórol szóra idézem erre vonatkozó szavait: «Herr H. hat an vielen stellen bei der übersetzung der lappischen wörter auch einige schwedische wörter und sätze hinzugefügt, die gewiss die erklärung der betreffenden lappischen sprachmeister darstellen sollen. Alle jämtländischen lappen sprechen indessen ein sehr gutes schwedisch und es ist absolut unmöglich, dass sie dabei so grobe fehler gemacht haben können, wie man sie in den erklärungen des herrn H. findet.» — És tovább: Was die sache noch dunkler macht, ist, dass man in diesen sätzen hier und da einen deutlichen einfluss der deutschen sprache spüren kann, so *heta* in der bedeutung «nennen, = d. h. heissen, und die wortfolge in *när man måste renen med våld hålla tillbaka.*»

Mit akar ebből következtetni? Nem érthetem másra, mint hogy az adott svéd magyarázatokat nem lappoktól hallottam, hanem magam csináltam. Ezt az insinuatíót a leghatározottabban vissza kell utasítanom. Bárkinek megmutathatom eredeti följegy-

zésemiben az illető svéd magyarázatokat, melyeket minden részükben, egész szerkezetükben lappoktól kaptam. Nem változtatam rajtuk semmi mást, minthogy az *inte* «nem» jelentésű tagadó szó helyett az irodalmi *icke* alakot tettem. A szókat, a szórendet, úgy hagytam meg, a hogyan lejegyeztem.

A rossz szórendről, melyet W. a szememre vet, számoljon tehát a lappok lelke. Különben is a főntebb említett szórendnek németesen így kellene lennie: *när man renen med våld tillbaka hålla måste*. Egyben azonban igaza van. A *heter* «nennen» értelemben való használata a svédben határozottan germanismus. De az is kétségtelen dolog, hogy én azt lapptól jegyeztem le. De hogy kerülhetett a lapp szájára? Csak úgy magyarázhatom, hogy én, a ki nem dicsekszem azzal, hogy kifogástalan svédiséggel beszéltem, kérdezhettem germanismussal; pl. *när heter den ene mannen den annans* (helyesebben: *den andres*) *fru sébjeg?* És erre felelhetett a lapp ember az én «uri» svédiségemtől félrevezetve szintén a *heter* germanismussal.

Szinte nevetségessé válik azonban W., mikor ilyeneket is szememre hány, hogy azt írtam: *huru han var tilltygadt e h. tilltygad; tungbelastad e h. tungt belastad*. Erre én azt felelhetném, hogyan tudott ő ismertetése 26. lapján a 20. sorban ilyent írni: *dieser lautgesetz e h. dieses lautgesetz?* — Vagy talán toll- és sajtóhiba nincs a világon?

Miután szótáram és nyelvmutatványaim ez egyoldalú ismeretetésével végez, A svédországi lapp nyelvjárások cz. művem azon fejezetére tér át, a hol a déli lapp nyelvről szólok. Ezen munkámban iparkodtam először nyelvi tények alapján osztályozni a lpS. nyelvjárásokat és három csoportba osztom őket, északi, közép és déli svéd-lapp nyelvre, a szerint, hogy az úgynevezett mássalhangzó erősbulés es gyengülés hangtörvénye mennyiben uralkodik az egyikben és mennyiben a másikkban. Ebben iparkodtam osztályozni a déli lappságot, sőt alnyelvjárásai szerint magát a jemtlandi nyelvterületet is, mindenütt fölemlítve azon hangtani jelenségeket, melyeket az egyes dialektusokra nézve legjellemzőbbeknek tartok. A déli lappság jellemző sajátosságaiul pl. a következőket sorolom föl: a) Mássalhangzók terén: 1. A mássalhangzó erősbulés és gyengülés megszűnik ragozásbeli tényező lenni; 2. számos szó elején parasitikus *j* fejlődik; 3. többi lapp szóközépi *jv* hosszú *jj*-re változik; 4. lpF. *ð*-ből szóközépen *r* lesz; 5. lpF. *še*- igeeképző, melynek a lpS. ságban *he* alakja van, itt *še* alakban visszatér. — b) Magánhangzók terén: 1. számos többi lappságbeli kéttagú szó a tömagánhangzója itt *i*-re; 2. a többi lpF. és lpS. dialektusok *o* v. *u* tömagánhangzója itt gyakran *a*-ra; 3. északibb *o* tömagánhangzó gyakran *u*-ra változik; 4. a névszók nominativusa, több ragja, a névszóképzők magánhangzóval végződnek, holott a többi lappság

csak mássalhangzó végzetet ismer; 5. ezzel szemben egy másik, épen ellenkező sajáttság uralkodik a déli lappságban, t. i. a magánhangzók elnyelése v. megrövidülése egyes ragok és képzők előtt; 6. egy az indogermán nyelvek ablautjához hasonló hangváltozás. Ezen kívül fölsorolom még a főbb alaktani és szókincsbeli sajátságokat is.

Nekem nem volt szándékom a déli lapp nyelv hangtörvényeit kutatni, nem akartam pl. megállapítani, hogy miféle természetű és eredetű szók azok, melyek a többi lappság többeli *a*-jával szemben *i*-t tüntetnek föl, hanem csak azt akartam kitüntetni, miféle hangtani különbségek választják el az északibb svéd-lappságtól, vagyis egyszerűen konstatálni, hogy pl. az északibb *a*-nak a déli lappban igen gyakran *i* felel meg.¹⁾ Wiklund azonban vagy nem tudta vagy nem akarta fölismerni munkámnak ezen természetét.

Az a kérdés, valóban jellemzők-e a föntebb fölsorolt tulajdonságok a déli lappságra vagy nem? Minthogy az adatok helyessége ellen nem kardoskodhatik, tehát mit tesz? Kikap egy pár apróságot és szavakon nyargal, melyek munkámnak valódi érdemét egyáltalában nem érintik. Én jellemzőnek mondom a háromtagú alakokban a végmagánhangzó megmaradását, ő legnevezetesebb és legjellemzőbb jelenségnek mondja; én az *i*-nek *a*-ra, az *ī*-nek *ai*-re, az *a*-nak *u*, *o*-ra, az *ū*-nak *au*-ra stb. változásáról azt mondom, hogy «némileg az indogermán ablauthoz hasonlít», ő umlautnak mondja. Én sem állítottam, hogy ugyanaz, mint az indogermán ablaut. Nem a hangváltozás eredetét, hanem jelentkezésének módját hasonlítottam össze.²⁾

¹⁾ E kérdésnek hangtörténeti értékéről egy külön értekezésemben szólok «Eredeti hangállapot a svéd-lapp nyelvjárásokban» cz. alatt. Hunfalvy-Album.

²⁾ E változásról «A svédországi lapp nyelvjárások» cz. értekezésemben még azt mondom: «Sajnos, e jelenséget nem vizsgáltam egész terjedelmében s így egyelőre biztos törvény alá nem foglalhatom. De épen ebből a czélból tartózkodtam 1891-ben újra a skalstugani déli lappok között s ma már evvel a kérdéssel is teljesen tisztában vagyok. Tudom azt, a mit azelőtt csak sejtettem, hogy a név- és igeragozás ez ablautszerű változásai hol lépnek föl és mitől függenek. Az igéknél pl. a tőhöz járuló ragok szerint megkülönböztetünk két és többtagú igéket. Az ablautszerű hangváltozás csak a kéttagú igéknél történik, melyek 1. *i*, 2. *ē*, 3. *a*, 4. *ū* (*u*) tövűgűek. Az *i* tövűeknél nincs hangváltozás; az *ē* tövűeknél a ragbeli *a* hatása alatt a præs. sing. három személyében és a part. præteritiben; a *a* tövűeknél ugyancsak a ragbeli *a* hatása folytán a præs. sing. 3. személyében és egy alcsoportnál a part. præteritiben is; az *ū*, *u* tövűgűek három alcsoportja közül pedig az elsőben a ragbeli eredeti *ū* hatása folytán ugyancsak a præs. s. 3. személyében és a p. præt.-ben, néháznál pedig csak a præs. s. 3. személyében változik a tömagánhangzó. — A névszóknál e hangváltozás általánosan csak a kéttagú *ē* tövűeknél történik, még pedig az egyes sz. allativusában a ragbeli *a* hatása alatt.

Ilyen kicsinyeskedésekből és aprólékoskodásokból áll Wiklund egész bírálata. Arról egy szóval sem emlékezik meg, mennyi, az egész lappságra fontos új alaktani részlet van gyűjteményemben, és mennyi szókinszbeli és mondattani új anyagot nyujtok a kutatónak. Nagyon természetes hogy mindent egy ember nem figyelhet meg és tökéletest nem nyujthat. Bizonyára van az én dolgozataimnak is hibájuk és hiányuk. De hát az igazság tisztá képe nem egyszerre terem meg s Rómát sem egy nap alatt építették. A multnak az igazságra való törekvései, az alap megvetői azonban mindig tiszteletet és nem kicsinylést érdemelnek. Wiklund maga is megvallja, hogy mindenütt az én munkáimmal a kezében kezdte meg és folytatta tanulmányait. Ha valaha tehát sikerülni fog neki jobb eredményeket elérni, mint nekem, azokat is jó részben az én kutatásaimnak köszönheti.

HALÁSZ IGNÁCZ.

A nyelvhelyesség.

Adolf Noreen: Über Sprachrichtigkeit (für deutsche Leser bearbeitet von A. Johannson. — Indogermanische Forschungen. I. Band).

Mint hogy mi nálunk aránylag sokat foglalkoznak a nyelvhelyesség kérdéseivel, czélszerűnek tartjuk bő kivonatban közölni Noreen svéd nyelvész rendszeres fejtegetését e tárgyról. A jegyzetekben közölt fölvilágosító adatokat a német átdolgozó példáiból válogattuk.

A nyelvhelyesség fontos kérdésével jelenleg — a spekulatív, általános kérdések iránt való közönyösség folytán — keveset törődnek, pedig hogy mily jelentős, azt mutatja a kiváló elmék egész sora, a kik vele foglalkoztak. A kérdés eldöntésében két, csaknem mindenben ellenkező szempont vezette őket, t. i. az irodalomtörténeti az egyik, a természettudományi a másik pártot. Az értekező egy harmadikat fog csatolni a kettőhöz, melyet észszerűnek (rationális) nevez.

I. Az irodalomtörténeti állásponton levők normálul valamely — gyakran önkényesen választott — múlt idő nyelvhasználatát tekintik. Ez irány legkiválóbb képviselői Jakob Grimm, K. A. J. Hoffmann (Neuhochdeutsche Schulgrammatik), Engelién (Grammatik der neuhochdeutschen Sprache), Andresen (Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen) stb.

Mindezek határozottan elvetik az analogiás képzéseket.*) A hangtörvények okozta változásokat inkább tűrik, de itt is gyakorta jutnak ellenmondásba magukkal.

*) *Wir sunken, sprungen* szerintük «történetileg helyes», tehát nem vetendő el (Hoffmann, Schulgramm. 58. l.). *Boge, brate* jobb mint *bogen, braten*; még helytelenebb a *bögen, gärten*-féle pluralisok használata. A dat. -e elhagyása helytelen, *dies* és *des* a *dieses* és *dessen* helyett szintűgy. *Stiefeln* és *fenstern* (plur.) elvetendő.

Szerintök tehát a nyelvhelyesség kérdésében egyedül az dönthet, a ki a régi nyelvet ősméri; övé az utolsó szó, a föltétlen jog az ítéletmondásra. — Ez álláspont helytelensége kiderül a következőkből:

1. Helytelen eljárás az, hogy vmely dolog normáját magának a dolognak határain kívül keressük. Már pedig az újfn. nyelv p. o. egészen más, mint a kfn.

2. Egy elmúlt kor nyelvét későbbi kor nyelvének ideáljául, követendő képeül föl nem állíthatjuk a nélkül, hogy rengeteg nehézségbe, sőt egészen elháríthatatlan akadályokba ne ütköznénk.

3. Ha meg csak meg akarjuk közelíteni a régebbi nyelvet, akkor a legnagyobb önkénynek adunk szabad tért, s nem akad két ember, a ki megegyeznék abban, milyen messze mehet e kérdésben. Így aztán még a kiátkozott analogiás-képzés dolgában is következtelenségekbe estek.¹⁾

4. A hangtani törvények alkalmazása nehéz, ha nem lehetetlen. A régi vagy a jelen vagy a most fejlődő törvényeket vegyük-e figyelembe? Vagy mind egymás mellett? És ha egyik ellenmond a másiknak? Aztán a hangtörvények is egyre változnak a tudomány fejlődésével!²⁾

5. Az idő megválasztása, melynek nyelve normául szolgáljon, egészen önkényes. A német tudósok egy része p. o. megelégszik az újfn. közvetlen elődjével, a kfn.-tel. De akad olyan is, a ki csak a gót vagy angolszász nyelvet tartja »richtig deutsch»-nak az újfn. pedig romlott nyelvnek mondja. Ám ugyanily jogon egy ó-görög vagy ind tudós ugyanezt mondhatná a gót vagy angolszász nyelvről.

6. Ez az álláspont az irodalomban megőrzött nyelvnek a kellenél többre becsüléséből származik. Részére a nyelv csak a papíron él; szrinte az élő nyelvnek az írott szerint kell igazodnia, holott ép fordítva helyes; a régebbi nyelvhasználattól való eltérés h a n y a t l á s (Verfall), nem pedig — a mint tényleg áll — fejlődés.

7. Ily fölfogás a nyelv élete ellen dolgozik, s ha követeléseiket végre akarnók hajtani, a nyelvnek megmerevedését idézők elé. Pedig a nyelv nem akar egy régebbi használathoz ragaszkodva megállani, hanem változik folyton, hogy eleget tehessen a fejlődő kor követelményeinek.

¹⁾ *Sanken-t, sprangen-t* elvetik, mert a kfn. csak *sunken, sprungen* alakot ősméri, hanem *halfen, warfen* (kfn. *hulfen, wurfen*) megmaradhatnak. *Bogen, braten* helytelen, de *garten, rücken, knochen* helyes. *Bögen, gräben* még helytelenebb, hanem *hähne, schwäne* (*hanen, swanen* a kfnben) ellen semmi kifogásuk sincs. A dat. *e* elmaradása a *dem tag, dem hirt* stb.-félékben kárhoztatandó, hanem a vég *e* kiesését a *glück* (kfn. *gelücke*) szóban vagy az oly adverbiumokban, mint *hart, fast, schon* (kfn. *harte, faste, schone*) nem nézik oly ellenséges szemmel. A *stiefeln* és *fenstern*-féle analogikus pluralisképzést «ki kellene irtani», de a *die stacheln* (kfn. *die stachel[e]*) *die seen* (kfn. *die see*), *die enden* (kfn. *die ende*)-féléket észébe se jut senkinek se bántania.

²⁾ Így a *liederlich* alakot a *liederlich*-nél jobbnak tartják és itt nemcsak arról felelkeznek meg, hogy a *mieder* szóban az *ü* helyén *ie* állapotott meg (kfn. *müeder, muoder*), hanem arról is, hogy e szó az ófn.- és kfn.-ben csakis *liederlich* alakban fordul elő, s hogy csak a népetimologia hozta kapcsolatba a *luder*-ral, egyébként pedig a görög *ἐλεος* -hoz tartozik.

II. A természetudo mányi álláspont, melynek némi részben Schleicher is híve (bár az analogiás képzés dolgában az előbbi iskolába sorozandó) és Müller Miksa első harczosa (a mi az álláspont gondolatmenetének közérthető és genialis kifejtését illeti), a következőkben foglalja össze elveit:

Normál a beszédbeli nyelv szolgál, mely élő szervezet, és így nem is kell megütközni azon, hogy él, sőt élvén — változik is. E változás nem hanyatlás, hanem fejlődés. A dialektus a nyelvnek valóságos vérkeringése, mely többre becsülendő minden irodalmi nyelvnél. Ha egy nyelv alak keletkezett, joga van ahhoz, hogy éljen. Több nem egyező forma közül az a jobb, melyet többen beszélnek. A mit általában használnak, az a legjobb. Vox populi vox dei. A kisebbségnek nincs igaza, de csak relativ értelemben; mert abszolúte nem helytelen semmi, a mi megvan — a beszéd nyelvében. Ellenben egy írótól kitalált forma semmi esetre sem helyes. Szakértő a nyelvhelyesség dolgában mindenki. A használat helyességéről statisztikai adatok szereznek bizonyosságot. — Ez iskola fiatal hívei közül Osthoff válik ki (Spriftsprache und Volksmundart).

Világos, hogy ez álláspont ép oly helytelen, mint az első. Még helytelenebb. Ad absurdum lehet vezetni, ha saját föltevéséből indulunk ki. A következő kifogások kínálkoznak önként:

1. Furcsa, hogy ép a nyelv az egyedűli, melyben a többség csalhatatlanul dönthet. Így hát a kisebbségnek sohse volna igaza. Hatalom és jog itt azonos, a mi azt jelenti, hogy itt egyáltalán nincs jog.

2. Ha jó vagy helytelen volta a kifejezésnek csakis a beszélők számától függ, akkor két egykép használt kifejezés közül egyik nem jobb a másiknál. S ha a nyelv javítása attól függ, hogy a használat mennyel egységesebb legyen, akkor a különböző időkben divatozott, s általában járatos kifejezésekről sem lehet mondani, hogy egyik jobb, mint a másik, s hogy így a nyelv a változás folytán javult. De így aztán fejlődéséről se igen lehet szó. Ha az egyik használat általános, akkor az föltétlenül jó; ha most behoznak egy másikat, az válik általánossá, akkor meg az jó. Hát a régi e szerint milyen?

3. Ha elfogadjuk ez álláspontot, akkor tulajdonképen nem is szabad változtatni a nyelven. Mert a változtatott alak nem egyez meg az általános használatban levővel, tehát abszolúte helytelen, mert még eddig nem hallották. De így aztán megmerevedik a nyelv. Azt lehetne eilene vetni, hogy az emberi akarat úgyis tehetetlen a nyelv változásaival szemben. Am ha ezt meg is engednők, még mindig ténynek marad az, hogy a nyelv csak a helyesség ellen való szüntelen vétkezés útján fejlődhetnék. Már pedig az olyan elv, mely a fejlődésnek ily törvényét állítja föl, helyes nem lehet.

4. Ha meg is engedjük, hogy a nyelv természeti produktum, akkor sem lehet a vad terméket a legszerencsésebbnek, a buja, magára hagyott tenyészetet a legvalóbb fejlődésnek tartanunk. Hozzáértő kertész megnevesíti, termékenynyé teszi azt a fát, a mely vadon elcsenevész.

Látni való, hogy e két elv helytelen. Hogy helyes elvet állíthassunk föl a nyelvhelyességre nézve, ahhoz a nyelv való természetének megállapítása szükséges. Az a nyelvhasználat a leghelyesebb, mely legjobban megfelel a nyelv föladatainak. De mi a nyelv föladata? E kérdés elvezet a harmadik.

III. a racionális állásponthoz. Képviselőire nehéz volna rámutatni. Maga az u. n. új-grammatikai iskola, mely nemcsak közel áll a fölfogáshoz, hanem jórészt azonos is vele, a nyelvhelyesség kérdésében ingadozik még, mert nem tudott eddig szabadulni a természettudományi iskola hatása alól (Madwig, Paul, Leskien, Whitney).

A racionális fölfogás kiinduló pontja a következő: a nyelv a közlés eszköze. Az a nyelvhasználat a legjobb, mely a közlendőt legjobban közli. Abszolút helytelen csak az a nyelvhasználat, mely vagy semmikép se érteti meg a beszélő gondolatát vagy ferdén. Hibás az olyan nyelvhasználat, mely hiányosan, jó vagy legjobb, mely megközelítőleg vagy teljesen megérteti a beszélő gondolatját.

Hogy lehet a legjobb eredményt elérni? Ez a beszélőn s a megszólítottan áll. Az utóbbi a fontosabb. Általában egy kifejezés se a legjobb: itt jó, amott rossz. Szabályúl azt állíthatjuk föl: *legjobb az, a mit az illető hallgatóság leggyorsabban és legpontosabban megérthet, a beszélő legkönnyebben előadhat.*

Igy fogván föl a dolgot, a következő megállapodásokra juthatunk:

1. Helytelen, a mit rosszul értenek. Közérthető, népszerű munkákban a filozofia terminus technikusait bizonyynyal másra magyarázza a járatlan olvasó, mint a mit jelentenek.¹⁾

2. Helytelen, a mit nem értenek meg. Az alsóbb néposztályoknak szánt iratokban *perfid*, *nonchalant*-féle kifejezéseket használni hiba. Gyakran félre is értik őket.²⁾

Az érthetlenséget sűrűn idézik elé a *homonymok*. Azért, ha van egy fogalomra két szó, melyek közül az egyik nem tevésthető össze egy rokonhangzású szóval, akkor azt kell választanunk.³⁾

3. Helytelen mindaz, a mi nehezen érthető; mert kellékül vallottuk azt is, hogy a beszélőt gyorsan meg lehessen érteni.⁴⁾

Ezek a megszólított szempontjából való helytelenségek. Fontos azonban az is, hogy magának a beszélőnek könnyen essék a beszéd. E szempontból

4. Rosszabbak a nehezebben kiejthető szók a könnyebbeknél.

5. Rosszabbak az emlékezetben nem oly jól megragadó, nehezebben asszociálható szók, mint az olyanok, melyeket a rokonhangzású szók egész serege tart emlékezetünkben.⁵⁾ Itt mutatja áldásos hatását a különbségeket kiegyenlítő analogia.

¹⁾ *Sinnlichkeit, reine Vernunft, praktische Vernunft, Ding an sich* stb.

²⁾ Így a berlini nép a *gastrisches feber*-t elnevezte *garstiges f.*-nek, az *irritieren*-t úgy érti, hogy *irre machen*, és *irritieren*-nek is ejti.

³⁾ Az egy paradigmához tartozó különböző esetben levő, de egyhangzású formáknál minden — akár újabb keletű — megkülönböztetés is helyes. Így a *stiefeln*, *ärmeln*, *fenstern*.

⁴⁾ Így pl. *weiland* a *vormals* helyén nem jó, mert a *land* szótagon mellékhangsúly van, s így valami összetételre lehetne gondolni a *land* szóval. *Eisbein* a *hüftbein* helyett szintén rossz, mert — mint a berlinieknél látszik — félreértésre ad okot: *ik habe reene eisbeene = kalte füsse*.

⁵⁾ E szempontból a kfn. gyöngé főnevekből lett erős főnevek job-

6. Rosszabb a hosszú kifejezés a rövidnél, ha ez sem mond amannál egyebet.

7. Helytelenek a fölösleges érthetőségű, pedáns kifejezések, melyek oly értelmi különbséget akarnak kiemelni, mely már úgyis érthetően jelezve van.¹⁾

8. Egészen elvetendő minden változtatás, melylyel semmit se nyerünk arra, hogy a megértés pontosabb vagy gyorsabb legyen. Úgy szintén egyes — a nyelv életének folyamán megváltozott alakoknak a régi, történeti alakra való visszaváltoztatása is helytelen (ha az a történeti alak maga is él), mert e változtatások kitünően gazdagították a nyelvet, s elvetésök szegényedését vonná maga után.²⁾

E szempontból helytelen még a grammatikai terminus technikuskok lefordítása, mert a tanulónak könnyebbségére nincs, csak az idegennek okoz fölös nehézséget.

Az idegen szók használatában szolgáljon útmutatóul a következő.

a) Az idegen szók, ha a nyelvben meghonosultak, itt bizonyos formát kapnak. E formákat tartsuk meg változatlanul. Helytelen volna *Parí-t*, *Inglend-et*, *Fransz-ot* mondani *Párizs*, *Angol*, *Franciaország* helyett.

b) Kivételesen, ritkán idézett idegen szók változatlanul megahagyandók. Igen helytelen azonban, ha idegen neveket egy harmadik nyelv befolyásával ejtünk ki, mondván *Plateé-t*, *Donkizott-ot*, *Círusz-t*, mikor azoknak *Platajaj*, *Donkihóte* és *Kurus* a nevek.

A nyelvnek a szépsége első sorban a kifejezéseknek czélszerűségétől függ. Természetes, hogy a gazdagság és változatosság szintén sokal hozzájárul. E gazdagsághoz két módon juthatunk: új képzések és kölcsönszók útján.

a) Új képzések útján meglevő anyagunkból gazdagíthatjuk nyelvünket és pedig szóösszetétellel vagy képzéssel. Az ily alkotások többet érnek, mint a kölcsönszók, és pedig nemcsak nemzeti szempontból, hanem azért is, mert nagyobb közönségre számíthatnak s az anyag hozzájuk könnyebben, közelebbről is szerezhető.

b) Kölcsönszóknak kell tekintenünk nemcsak az idegen nyelvekből, hanem saját nyelvünk régebbi korából vagy egyes tájszólásából vett szokat is. Idegen szók az általános kultúra tárgyainak jelzésére alkalmasak.

Végül a támadható kifogásokra feleletül! Azt lehetne mondani,

bak. Így *namen*, *frieden*, *glauben*, *willen*. Helyesebb a *fände*, *stände*, *begänne*, mint a *fünde*, *stünde*, *begünne*. *Rufen*, *rief*, *gerufen*-nak nincs hasonló a *verboja*, mely megkönnyitené emlékezetünket, helyesebb volna tehát a *rufte*, *geruft*, mely előkerül Goethe, Schiller, Voss irataiban.

¹⁾ Pl. *Ich fachte, du fichtst*; a *brechung* fölösleges, mert az alany s az ige végződése úgyis elárulja a második személyt. *Bänger* rosszabb, mint *banger*; *gesünder* rosszabb mint *gesunder*. A *ferne*, *lange*, *harte*-féle adverb. formák kínosan pedánsok. Úgyszintén a *zehn pfennige*-félék, a hol nem több egyénről, individuumból, hanem mértékről van szó.

²⁾ *Drücken*—*drucken*, *bett*—*beet*, *fahl*—*falb*, *ätzen*—*ätzen*, *Karl*—*kerl*, *Minna*—*minne*, *magd*—*maid* stb.

hogy ez álláspont körülbelül azonos azzal, a mely a használatot tekintii legfő törvénynek. Erre nemcsak az a mentség, hogy ez csak a legfőbb, de nem minden esetben az eredmény, hanem főkép az, hogy egy kifejezés nem azért jó, mert használatban van, hanem azért van használatban, mert jó. Legtöbbször a jót válogatják ki, de azért nincs kizárva, hogy a helytelen is használatban marad. Egyazon kifejezés lehet jó is, rossz is; a maga helyén kitűnő, és rossz, ha nem alkalmazkodunk ahhoz, a kinek beszélünk. Itt áll csak igazán, hogy az opportunizmus csak dicsérni való az oly embernél, kinek elvei és ideáljai vannak, míg másnál csak jellemtelenségrek mondható.

Azt is mondhatnák, hogy praktikus hasznuk nincsen e soroknak, mert a használat úr, vele szemben tehetetlen az egyes. De ez sem áll! Mert igenis ép az egyesek irányadók, mint megannyi példa mutatja. S végül még az a vád érhetné ez irányt, hogy a kifejtett törvények annyira bonyolultak, egyszerre annyi szempontot kellene figyelembe venni, hogy kénytelen az ember valamennyit elhanyagolni. Ez áll! hanem ne is foglalkozzék az ily dolgokkal mindenki, csak, a ki ért hozzá. S ki ért hozzá? Nem a nyelvtudós, nem a statisztikus, a ki a használatot megfigyeli. Hanem egyrészt a nyelvfilozofus, másrészt a nyelv avatott kezelője. Ő képes újat alkotni a meglévő anyagból. Mi, a tömeg, viseljük gondolatainknak azt a ruháját, melyet nekünk ők szabtak, ők varrtak. Ők az igazi mesterek!

És ebből már most következik, hogy «jól» akkor beszélünk, ha úgy beszélünk, mint a «jó» szónokok és írók. Ők maguk, mint művészek, tudattalanul alkotják meg a szabályokat, miket mi törvényeinkké avatunk. Ez ad egyszersmind kulcsot e soroknak a nyelv mivoltát, természetét illető filozofiai fölfogásához.

A nyelv nem egyszer s mindenkorra kibocsátott papirpénz, melynek mennyisége, anyaga és értéke meg van állapítva, úgy hogy egyébre se kell vigyáznunk, mint hogy a forgalomban a papírt ne nagyon kop-tassuk; de nem is természeti produktum, melynek az ember akaratától független, sőt ellenére is érvényesülő élete, mozgása, léte van. A nyelv műtermék, (akár a ruha, hajlék stb.), mely változik, mert használják és koptatják, de fejlődik és javul is ép a viszonynál fogva, mely az alkotó művész (az ember) s a közt van, a kinek a mű készül (az embernek). A nyelv javítását abban hagyni és a nyelvet magára hagyni, ez nem volna méltó az emberhez; de arra sincs mindenki hivatva, hogy javítson rajta, hanem csakis a nyelvművészek, a nagy szónokok, nagy írók, kiknek jövőjük az, hogy egykor őket klasszikusoknak nevezzék.

SEBESTYÉN KÁROLY.

A *dentalis spirans*ról, mely az *enni*, *egér*-féle magyar szók ősu-
gor alakjában e szóknak elején állott s mely helyett a vogul s osztják
többsnyire *t*-féle hangot mutat, egész kötetnyi értekezés jelent meg a
pétervári akadémia *Mémoires*-jaiban Anderson Miklóstól: *Wandlungen
der anl. dent. Spirans im Ostjakischen*, 1893. Az érdekes munkát bőveb-
ben fogjuk ismertetni. A szerző ugyanolyan eredményre jut, mint Bu-
denz a 3. személynévéről szóló értekezésében (NyK. XXI.), melyet
ő még nem ismert.

Kísérletező phonetika.

1. *C. von Krzywicki*. Über die graphische Darstellung der Kehlkopfbewegungen beim Sprechen und Singen. Königsberg i. Pr. 1892.
2. *Paul Wendeler*. Ein Versuch die Schallbewegungen einiger Konsonanten und anderer Geräusche mit dem Hensen'schen Sprachzeichner graphisch darzustellen. München. 1886.
3. *Ph. Wagner*. Über die verwendung des grützner-marey'schen apparats und des phonographen zu phonetischen untersuchungen. Phonetische Studien, IV.
4. *Ph. Wagner*. Französische Quantität (unter vorführung des Albrecht'schen apparats). Phonetische Studien, VI
5. *L'abbé Rousselot*. Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin (Charente). Paris. 1891.

Az emberi hangot vizsgálva a phonetika tudományának folyton küzdenie kellett avval a nehézséggel, hogy mulékony benyomások után kell indulnia, nem lévén semmi eszköze, a melylyel megkösse s figyelmes vizsgálat tárgyává tegye a kiejtett hangokat. Fülünk nagyon főkéletlen eszköz a hangok s játtságainak s képzésük módjának megítélésére s ép azért a phonetikusoknak nagyobb része mindjárt oly eszközöket keresett, melyekkel pontosan meg lehet ismerni a hangok képzése módját. Ily eszköz első sorban a gégetükör, melynek segítségével láthatjuk beszélő szervezetünknek legelrejtettebb részét, a géget. *Brücke* és *Czermak* különböző kísérleteket tettek a lágúny működésének megismerésére. *Kingsley* a mesterséges szájpaddás segítségével, *Techmer* a nyelv, illetve a szájpaddás befestésével tették láthatóvá a nyelv működését az egyes hangok képzése közben (v. ö. A magyar hangok képzése, Nyelvtud. Közl. XXI. 130.).

Krzywicki, fentebb említett munkájában, a gégefő mozgását vizsgálja beszéd és ének közben. Erre a célra egy külön készüléket szerkesztett, mely pontosan lerajzolja a gégefő legkisebb mozgását is: s közli 11 lapon a kísérletei közben nyert rajzokat, a 12. lapon pedig az erre a célra szolgáló készüléket mutatja be. E kísérletek segítségével bebizonyítja, hogy magas hangok képzésekor a gégefő emelkedik, mély hangok képzésekor pedig leszáll; tehát a hang magasságára nemcsak a hangszalagok hossza és feszültsége van befolyással, hanem az egész gégefőnek helyzete is. Evvel kapcsolatban közli azt a tapasztalatát is, hogy a mély hangú egyéneknek s a basszistáknak gégéje messzebb van az álltól, mint a tenoristáké.

Mindezen kísérletek daczára a hangok képzésének legtöbb részlete rejtett titok maradt, s a részletes kutatást az nehezítette legjobban, hogy a kiejtett hangot nem lehetett maradandóvá tenni, s a különböző helyen, vagy különböző időben képzett hangokat nem lehetett egymással összehasonlítani. A physikusok már régebben használtak oly eszközöket, melyek feljegyzik a hangok rezgési hullámain s így láthatóvá teszik a különbséget a különböző magasságú zenei hangok között. Ez eszközöket alkalmassá kellett tenni arra, hogy a beszéd közben képzett hangok rezgését is jelöljék s már hatalmas eszköz áll rendelkezésünkre, hogy a phonetika eredményeit minél pontosabbá és megbízhatóbbá tegyük. *Donder*s foglalkozott először ilyennemű kísérletekkel (*Zur Klangfarbe der Vokale*, 1864), azonban csak a legújabb időben kezdették az efféle

kísérleteket a nyelvtudomány számára is értékesíteni. Legtöbb eredményt mindenesetre a phonograph használatától várhatunk.

Wendeler a Hensen-féle hangíró készüléket használta (*Sprachzeichner*) a kieli egyetem physiologiai intézetében s arra törekedett, hogy bemutassa azokat a hullámvonalakat, melyek egyes mássalhangzók képzése közben létrejönnek. Hensen készüléke bekormozott üveg-lapra írja a kiejtett hang okozta rezgési hullámokat, s ezeknek képét Wendeler nagyítva közli művében. Összesen 27 rajzot mutat be, azonban ő maga nem elemezi rajzait s különben is csökkenti e mű értékét az, hogy a szerzőnek — a ki különben orvos — nincsenek meg a kellő phonetikai ismeretei. A közölt rajzok közül különösen érdekesek az *r* hullámvonalai, melyek világosan mutatják, hány rezgésből áll az illető hang; továbbá érdekes összehasonlitanunk a zöngés és zöngé nélküli mássalhangzók hullámvonalait (pl. *b* és *p*; *d* és *t*; *l*, *m*, *n* és *f*, *s*, *ch*).

Fontosabbak azok a kísérletek, melyeket egyes nyelvészek tettek külön erre a célra szerkesztett készülékekkel.

Wagner kezdetben a Marey-féle dobot használta, s a dialektikus megfigyelésekre szolgáló készüléket Grütznér, tübingai tanár állította össze számára. Ez a készülék bekormozott papírszalagra jegyzi a hanghullámokat, melyeknek képét sellak-oldattal tehetjük maradandóvá. Azonban e készülék nagyon hiányos; egyrészt mivel nagyon kicsiny volt a papírlap, a mire a hanghullámokat jegyezte. másrészt pedig a dob forgása sem volt egyenletes. Ez okból Wagner nyelvészeti megfigyelések számára külön készüléket szerkesztett Albrecht tübingai egyetemi mechanikus segítségével. Második dolgozatában ezt az új hangíró készüléket ismerteti, s bemutatja azokat a megfigyeléseket, melyeket e készülék segítségével a francia hangok időtartamára nézve tett.

E hangíró készülékek használata nagy befolyással lesz a nyelvjárások kiejtésének pontos vizsgálatára, a mennyiben a hangképzésnek nem egy részletéről csakis az efféle kutatás adhat pontos felvilágosítást. Az ilyen készülékek segítségével nyert hullámvonalak összehasonlító vizsgálata főleg a következő kérdésekre nézve adhat pontos feleletet.

1. *Milyen magánhangzóból áll valamely diphthongus?* Ép a diphthongusok alkotó részeit legnehezebb megismerni pusztán hallás után; a leírt hullámvonalak elemzése azonban meg fogja mutatni milyen az illető diphthongusnak mindegyik alkotó része. — 2. *Milyen az időtartama valamely kiejtett szó minden egyes részének?* A kiejtett szó részeinek időtartamát lehetetlen hallás szerint megmérni, ellenben a leírt hanghullámok nagyságát egyes készülékek segítségével a legpontosabban meg lehet mérni; az eredmény természetesen csak az esetben lesz pontos, ha az a lap, melyre az illető készülék a hanghullámokat jegyzi, egyenletesen halad előre. Wendeler egy hangvilla rezgéseivel méri a kiejtett hang időtartamát; Wagner a másodpercek ezredrészeivel. — 3. *Mekkora a hang képzésére szolgáló lehelletkibocsátás erőssége?* Erre a hanghullámok alakja ad feleletet; minél erősebb a lehellet kibocsátása, annál nagyobbak a létrejött hanghullámok. — 4. *Milyen az átmenet az egyes érintkező hangok között?* Az alig hallható kapcsoló hangokat világosan megmutatja a hanghullám alakja; így pl. a mássalhangzókat követő hehezetet, Wagner szerint, világosan meg lehet látni a nyert

képen. — 5. *Milyen az r hang rezgése?* A hanghullám megmutatja, hány rezgésből áll a lingualis vagy uvularis r. — 6. *Orrhangú-e valamely magánhangzó vagy nem?* Ezt is megtudhatjuk e készülék segítségével, ha egy kaucsuk csövet használunk, melylyel az orrüreg levegőjének rezgését a hangfelfogó dobra vezetjük. — 7. *Zöngés-e valamely kiejtett hang vagy nem?* A zöngés hangok rezgési hullámainak más az alakja, mint a zönge nélküli hangoké.

Rousselot munkája tulajdonkép *Cellefrouin* község nyelvjárásának leírása hangtani szempontból. Az első részben (1—143. l.) a nyelvjárás kiejtésének lehető legpontosabb s a legapróbb részletekre kiterjedő leírásait nyújtja, a második rész (145—352. l.) az egyes hangok történeti változásával foglalkozik. A kiejtést Rousselot részint önmagán, részint családjának egyes tagjain vizsgálta többféle készülék segítségével, melyeknek egy részét ő maga szerkesztette dialektikus kutatások céljából.

E készülékek közül a legfontosabb a feljegyző készülék (*appareil enregistreur*), mely a hangszervezet bármely mozgását egy hengerre erősített és bekormozott papírlapra jegyzi; az így nyert alakok rajzát közli is művében, s ezek segítségével magunk is meggyőződhetünk állításainak helyességéről. E fő készüléken kívül még többet is használt. Egyik a nyelv mozgásának jelzésére szolgált (*appareil externe de la langue*), másikkal az ajkak működését figyelte meg (*explorateur de lèvres*), a harmadik a lehellet kibocsátásának erősségét (*explorateur de la respiration*), a negyedik a gége mozgását jelzi (*explorateur du larynx*), — egy ötödikkel a hang képzésére használt levegő mennyiségét méri meg (*spiromètre*). Használta ezen kívül a mesterséges szájjpadlás is. Ezek csak a fontosabb készülékek; ezeken kívül még többet is használt, melyekkel nyelvjárásának hangjait a lehető legpontosabban elemezhetette, s az eredmény, melyre jut, sok tekintetben új világot vet a hangok képzésére általában.

Az egyes hangok képzésének helyét a mesterséges szájjpadlás segítségével állapítja meg. A rajzok, a melyeket erre vonatkozólag közöl, nem elég világosak, egyrészt mivel több hang képzésének módját adja ugyanegy rajzon, másrészt mivel csak a nyelv érintkezésének határát jelöli meg, nem pedig az érintkezésnek egész felületét. Így is érdekes összehasonlítani rajzait azokkal, melyeket a magyar hangok képzését illetőleg a Nyvtud. Közl. XXI. kötetében közöltem. A magánhangzók képzéséről szólva, közli Rousselot az ajaknyílás nagyságának rajzát és méreteit is.

A hangok képzésére a nyelven kívül befolyással vannak még a hangszalagok, az orrüreg és az ajkak. Beszélő szervezetünk e három fontos részének működését szintén lerajzolja Rousselot az ő készülékeinek segítségével. E rajzok felvilágosítást nyújtanak a hangképzésnek oly apró részleteiről is, melyeket fülünkkel észre sem lehet venni; különösen fontosak azok a tanulságok, melyeket az egymással érintkező zöngés és zönge nélküli hangok képzésére nézve nyerünk. E rajzok ugyanis azt bizonyítják, hogy az egyes mássalhangzók zöngetartalma nem mindig egyforma s az egymással érintkező mássalhangzók assimilatiója sem mindig teljes. A lágy íny működését is híven feltüntetik e rajzok, melyekből kitűnik, hogy a franczia orrhangú magánhangzók nál

az orrüreg együtt rezgése nem egyforma minden helyzetben; hiányzik az orrhang az illető magánhangzó első részében *b*, *p*, *t*, *k* és *d*, *g* után.

A hangok képzésére felhasznált levegőmennyiség megmérése szintén érdekes eredményekre vezetett. Több levegőt használunk fel a folytonos hangokat képezve, mintha pillanatnyiakat ejtünk, viszont az orrhangokat kevesebb levegővel képezzük, mint az explosívákat, a zöngés spiránsokat, mint a zöngé nélkülieket, az *l*-t, mint az *r*-t stb. Rousselot készülékei pontosan megjelölik a kiejtett szón vagy mondaton végigmenő erősségi hangsúly folytonos változását is.

A hangok időtartamát a másodpercek századrészeivel méri s arra az eredményre jut, hogy az explosívák rövidebbek a spiránsoknál, a zöngések a zöngénélkülieknél s hogy az egyes mássalhangzókat annál rövidebb ideig ejtjük, minél messzebb esnek a szóban. A kettős, illetőleg hosszú mássalhangzók rendszeren még egyszer annyi ideig tartanak, mint a megfelelő rövidek. Ugyanazon magánhangzó hosszúsága is függ helyzetétől; leghosszabb rendszeren, ha magában áll, legrövidebb két mássalhangzó között. A diphthongusok rövidebb ideig tartanak, mint a mennyi ideig az őket alkotó két magánhangzó külön-külön tartana. viszont hosszabb, mint a mekkora egy-egy alkotó része külön. — Az egyes hangok zenei magasságát a rezgések számának közlésével s hangjegyekkel jelöli; s legaprólékosabb pontossággal vizsgálja saját kiejtésében a zenei magasság folytonos változását. Erre nézve is összeállítja megfigyeléseinek eredményét, azonban a hang magasságának változtatása oly egyéni sajátysága minden beszélőnek, hogy abból általánosan érvényes szabályt elvonni nagyon nehéz.

Láthatjuk, mily fontos szerep vár e hangíró készülékekre az élő nyelv tudományos vizsgálata szempontjából, s az egyes nyelvjárások kiejtésének különösségeit csakis az ily készülékek segítségével fogjuk pontosan megismerni. Ma még nagyon megnehezíti az ilyen vizsgáldást e készülékek drágasága; Rousselot rendkívül pontos készüléke 7000 frankba kerül; Hensen hangjelző készülékének ára teljesen felszerelve 1200 márka, a Grützner-Marey-féle készülék is 300 márkába kerül. A legújabb Albrecht-féle készüléket valószínűleg olcsóbban is meg lehet majd szerezni. E készülékek használatának másik akadályja az, hogy a ki használni akarja, annak nemcsak phonetikusnak kell lennie, hanem ném physikai ismeretekkel is kell birnia, már pedig a nyelvészek erre nem igen szoktak törekedni.

BALASSA JÓZSEF.

Finn és magyar csillagnevek.

I.

A. *Petrelius*: Suomalaisia tähtien nimityksiä (Fennia I. No. 10.)

A néprajzi és folklór-kutatás egyik legérdekesebb, de legnehezebb feladata a népies csillagismeret megállapítása. A csillagok nevei, a hozzájuk kötött népies felfogás és a hozzájuk fűzött mondák, mesék összehasonlítása más népek csillagismeretével csak akkor lehetséges, ha a meghatározásban a csillagnevek tudományos — csillagászati — értékét

is megállapítjuk. Hogy egy példával éljek, a magyar ember egy három csillagból álló képet bíró pálczájának hív; a finn embernek van: Áron pálczája, Jakab pálczája, Péter pálczája; melyiknek felel meg e három közül a bíró pálczája, csak akkor tudjuk meg biztosan, ha megállapíthatjuk, hogy e csillagképeken melyik csillagászatilag megjegyzett csillagképeket érti. E tekintetben nálunk csak egyoldalú gyűjtések történtek, a mennyiben a csillagoknak csak neveit és a hozzájuk fűzött mondákat jegyeztük fel. A kis Finnországban is tovább haladt már.

Dr. Krohn finn csillagneveket jegyezt fel, de nem lévén egyúttal szakember a csillagászatban, nem tudta megállapítani, azok mely csillagoknak felelnek meg, ez a körülmény pedig a nemzetközi összehasonlíthatásnak úját vágná. A Petrelius tehát elment a gyűjtés helyére Karstulába (az északi szélesség 63° s a Helsingforstól számított hosszúság 0° -a alatt), s a csillagneveknek megfelelő csillagokat következőkép állapította meg:

- Aaronin sauva* (Áron pálczája) = α, β, γ Aquilæ.
Auringon tähti (Napcsillag) = α Bootis (Arcturus).
Ehtotähti, Iltatähti (esti csillag) = Venus.
Jakopin sauva (Jakab pálczája) = Aaronin sauva.
Kalevan miekka (Kaleva kardja) = δ, ϵ, ζ Orionis.
Kalevan tähti (Kaleva csillaga) = α Canis maj. (Sirius).
Kalevan tähdet (Kaleva csillagai) = ι, ϑ Orionis.
Karhun nousu tähdet (a medve felkelő csillagai) = α, β Cephei.
Kiertotähti (bolygócsillag) = planeta.
Kointähti (hajnalcsillag) = Venus.
Kolmitähti, Kolmoiset (hármás) = δ, ϵ, ζ Orionis.
Korvatähti (fülcillag) = Vega (α Lyrae).
Kukkotähti (kakascillag) = α Bootis (Arcturus), α Tauri (Aldebaran).
Kulkutähti (vándoresillag) = α vagy γ Leonis.
Kuuseuraaajat (holdkiséző) = Regulus, Mars, α Virginis.
Lapin otava (Lapföld medvéje) = Ursa minor.
Leijonan häntä (oroszlán farka) = α, β, γ Arietis.
Lentotähti (repülő csillag) = met. or.
Linnunrata (madár útja) = Via lactea.
Lumitähdet (hócsillagok) = β vagy γ Ursæ minoris.
Luomisen tähti (a teremtés csillaga) = α Aurigæ (Capella).
Luoman tähti (a teremtés csillaga) = Saturnus.
Orjan kynäre (a rabszolga könyöke) = $\epsilon, \vartheta, \iota$ Orionis.
Otava (medve), *Oikea otava* (az igazi medve) = Ursa major.
Otavan häntä (a medve farka) = ?
Otavan sarvet (a medve szarvai) = ι, κ, ϑ Ursæ Majoris vagy σ, λ, τ Ursæ majoris.
Otavan silmät (a medve szemei) = α és β Ursæ majoris.
Otavan seuraajat (a medve kísérei) = α és γ Canum, β és γ Bootis.
Pieni Otava (a kis medve) = Ursa minor.
Pietarin sauva (Péter pálczája) = δ, ϵ, ζ Orionis.

- Päritähti* (körscsillag) = Aurigassa.
Pohjan Otava (észak medvéje) = Ursa major.
Pohjan tähti (észak csillag) = α Ursa minoris (Polaris).
Päivä tähti (nappali csillag) = α Andromedæ.
Rianseula (rigai szita) = Plejades.
Ruotsin Otava (svéd medve) = Ursa minor.
Rysmätähdet (csoportescsillagok) = Plejades.
Ryssän otava (Oroszország medvéje) = Cassiopeia.
Ryssän otava viisarit (az orosz medve mutatója) = Perseus.
Ryönän tähti (a partra dobott tengeri növények csillaga) = Procyon (α Canis minoris).
Seitsen tähtinen (hétescsillagú) = Ursa major.
Seulaiset (a kis szita lyukai) = Plejades.
Silmätähti (szemcsillag) = Vega (α Lyræ).
Suomen Otava (finn medve) = Ursa major.
Taiwaan rukki (az ég rokkája) = Corona borealis.
Venäjän otava (Oroszország medvéje) = Cassiopeja.
Vesitähdet (vízcsillag) = α és β Persei.
Väinämöisen viitake (Väinämöinen kaszája) = ϵ , ϑ , ι Orionis.
Ammäntähti (vén asszony csillaga) = β Cephei.

II.

Kálmány Lajos: A csillagok nyelvhasználatunkban. Néprajzi tanulmány (Felolvasatott a Dugonics-Társaság 1893. évi jan. 8-án tartott ülésében. Szeged, Bába Sándor, 1893. 8-r. f. 26 l.)

A fenti cím alatt derék kis füzetet kaptunk, mely népies csillagászatunkat ismerteti, főleg a szegedi nyelvi hagyományok alapján, de figyelembe véve a magyarság más vidékeit, sőt a nemzetiségeket is. A nyelvhasználatok pontos és lelkiismeretes összegyűjtésén s a külföldi anyaggal való eléggé bőséges összehasonlításon és egybevetésén kívül — a mi természetes, mert hiszen Kálmány legmegbízhatóbb gyűjtőink közé tartozik — nagy érdeme a művecskének az, hogy a népies csillagnevek tudományos definitióját is adja és ez által a nemzetközi összehasonlításnak végre rég nélkülözött alapját teremtette meg. Az alábbiakban összeállítjuk a csillagok neveit és synonymjait a csillagászati meghatározásokkal egyetemben.

Háló (csomói) = Delphin α , β , γ , δ , ϵ , és a Kis ló α , β , γ , δ .

Halászkok = Andromeda β , δ , és Pegazus α , ζ .

Kis-Kereszt = Delphin γ , β , δ , χ .

Ökörcezető = ? — *Ökörkereső* = ? — *Tévejgő juhász* = Atair.

Csirkés tyúk vagy *Fijas tyúk*.

Isten útja, *Jézus útytya*, *Tejút*, *Országútja*, *Tündérek útja*, *-járása*, *-fordulója*, *Szent-Mihály útja*, *Lelkek útja*, *Czigány út*, *Hadak útja* = Via Lactea.

Dönczöl, *Dönczöl szekér*. *Dönczöl szekere*, *Gönczöl szérűje*, *Könczöl*, *Dönczör*, *Dönczöz*, *Krisztus szekere*, *Nagy Dönczöl szekér*, *Magyar-*

országi Dönczöl szekér, Szent Péter szekere = Nagy Medve $\alpha, \beta, \gamma, \delta, \epsilon, \eta, \zeta$. (L. Szarvas magyarázatát Nyr. XVII. 433.)

Czigány = Atair. — Csósz = Vega.

Szérű = a Hattyu orra (az Albireo körül)

Kocsmá = Cassiopea $\alpha, \beta, \gamma, \delta$.

Nyüves kutya = a Cefeus szeme.

Részeg ember = Deneb vagy a Cefeus szeme.

Kis Dönczöl szekér, Törökországi Dönczöl szekér = a Nyilasban látható öt szekér alakú csillag és a Kis-Medve.

Ostoros, Czigány gyerek, Hüvely piczi = Alkor.

Kaszás csillag, Kaszahúgy, Szent Ilona pálcája, Három kaszás,

Kaszások = Orion δ, ϵ, ζ .

Czigány kaszások, Gyűjtők, Marokverők = Orion $c, \delta, 1$.

Rudasok = Orion d, v, e . — Vontatók = Orion β , Nyúl α .

Sánta lány, Sánta Kata = Sirius. — Szép asszony = Scorpio α .

Sánta kiadás = a Nyilas szekerének rudesillaga.

Paradicsom kertje, Krisztus Urunk asztala, Apostolok csillagja, Mária kertyi, Ruzsás kert = a Korona csillagzat.

Koszorú csillag? — Két árva csillag? — Domokos kertje?

Napvezető (nem-e valami napfolt?)? — Hódvezető.

Hajnalcsillag, Hajnalvezető.

JANKÓ JÁNOS DR.

Elvonás általi szóképzés.

Das Verbum LARE. (Eine dritte Reihe dunkle Wörter.) Lexikalisches von J. M. Stowasser. Prag, F. Tempsky. Wien, F. Tempsky. Leipzig, G. Freytag. 1892. — 8-r. 20 l.

A szófejtés módszerére nézve igen érdekes és tanulságos olvasmány Stowasser bécsi tanárnak előttünk fekvő rövid füzeté, melyel harmad rendbeli adalékait nyújtja a szerző a latin nyelv homályos szavainak magyarázatához.¹⁾

Ama siker, melyet a szófejtésnek analógiás módszere a germán és román nyelvészet terén fölmutat, a klasszikus nyelvek buvárlását sem hagyhatja érintetlenül, s szerzőnk meg is kísérti több homályos eredetű latin szónak illetően magyarázatát, az úgynevezett *rückbildung* fölvétele alapján, mely nemét a szóalkotásnak újabban e folyóirat is *visszaképzésnek* kezdi nevezni. A dolgozat főcíme, „a *lare* ige“, mely voltaképen nem mutatható ki a latin nyelvben, rövid foglalata is jelzi egyszersmind szerzőnk ily módszerű szónyomozásainak. E füzetben magyarázott «homályos szavai» ugyanis legnagyobb részt ennek a *lare* igének visszaképzéséből állanak. Azonban bevezetőleg megemlékezik Stangl kutatásai nyomán Vergiliusnak zseniálisan merész szóelvonásairól,²⁾ kit nem nagy kíméllettel *sprachharlekin*-nek nevez, s a költőnek

¹⁾ Az előző két dolgozat címei: *Dunkle Wörter* (1890) és *Eine zweite Reihe dunkle Wörter* (1891), kiadva ugyanazon kiadóknál. E két füzetében is számos figyelemre méltó szófejtést találni, köztük olyan módszerűt is, a melyet a fenti művecske alkalmából itt szóba hozunk.

²⁾ Hogy néhányat közülük megemlítsék, a *bifariam*, *multifariam*

némi menteségtől kimutatja, hogy hasonló elvonások, visszaképzések, illetőleg összetételes alakoknak visszahatásai az alapszókra a régibb, helyes latinságban is észlelhetők. A *gressus* participiumbeli látszólagos hangzólágyulás a *gradior* *ā*-jával szemben szerinte másképp nem magyarázható, mint az összetételes alakokból, melyekben az *ā* helyett a praesentisben is mindig *ē* mutatkozik: *aggredior*, *progredior*, *transgredior* stb. A *tuli* alak a régibb reduplikált *tetuli* helyett szerzőnk szerint csupán az igekötős *contuli*, *detuli* stb. hatására származhatott.

S itt áttér a szerző a kiderítetlen *migro* igének magyarázatára. Ez szerinte nem egyéb, mint egy sémi eredetű, helyfogalmat jelentő kölcsönszónak denominális igésítése, mely szó a görögbe is átszármazott *μῆγαρον* és *μάγαρον* alakokkal és azonos vele *Μέγαρα* városnév is. Az illető szónak pún alakját idézi is Isidorusból: „*magar* Punice *n o v a m v i l l a m* dicunt.»¹⁾ A sémi eredet annyival valószínűbb, mert mint az egész attikai partvidéken, Megara környékén is laktak megtelepedett sémiak. Már most valamint a görögben keletkezett egy *μῆγαρίζειν* („laká-t építeni“) ige az idegen eredetű *μῆγαρον*-ból, úgy támadt a latinban is egy **magrare* denominális ige szerzőnk szerint, még pedig először csak igekötős szerkesztéssel, a mi mindjárt az eredeti *magar* sz. a hangzójának *i* vé gyöngülését is megmagyarázza, úgymint: *e migrare* azaz „a magarból kimenni, kiköltözni“, *im-migrare* „a magar-ba bevonulni, beköltözni“, *de-migrare*, *trans migrare* stb., s csak ezekből fejtett ki utóbb az egyszerű *migrare* is.

Majd Priscianus elvonását fejtegetvén, ki *leo*—*lere* igét következtetett ki a *lino* igének *levi* alakú perfectumából, azt jegyzi meg szerzőnk, hogy ma már nem lehet kétség a felől, hogy a *delere* ige, többi *e* tövű alakjaival együtt, csupán visszaképzés a *delino* igének *delevi* alakú perfectumából (vö. *lino*: *levi*-ből Priscianus *leo*-ját).

A további fejtegetésekből megemlítjük azt az érdekes etymologiai tévedést, melybe szerzőnk szerint Bréal és Bailly jutottak, kik szótárükben (*Dictionnaire étymologique latin*²⁾. Paris, Hachette, 1886) egy **buro* igét vesznek föl a *comburo* (szerintük *com*+*buro*) magyarázatára. Stowasser szerint e szónak alapja a közönséges *uro* ige, melynek decompositumát a *co-(a)mb-uro*=*comburo*-t szófejtőink nyelvérzéke a nagyszámú *con-* praepositíós igék után ekként elemezte: *com-buro*. Fönmarad azonban még a *bustum* „halottégető hely, temető“ szónak a magyarázata, melyet Bréalék szintén ehhez a fölvetett **buro* hoz fognak, de Stowasser e kérdést nem bolygatja.²⁾ Érdekes még az *irritare*ból elvont *ritare* ige is Priscianusnál, mely a szónak ilyen elemzéséből származott: *ir-ritare*, azaz *in ritare*; holott szerzőnk szerint az *irritare* szó, melynek *hirritare* mellékalakja is van, a *hirrire*, *irrire* (morog, ebről) igéből származik, ez

után megalkotja e kifejezését: *uno tantum fario contentum esse*; *festim-et* von el a *confestim*-ből, *opia*-t az *inopia*-ból; sőt deminutivumnak nézve a voltaképen *-erum* képzővel alakult *ferculum*-ot, egy semleges *fer*-t enged meg magának, stb.

¹⁾ Vö. héber *magúr* lakás, időzés.

²⁾ Pott szerint csakugyan itt is összetétel volna: *bustum* = *b-ustum*, s a *b* a gör. *βρό*-nak felelne meg (l. Vaniček: *Griechisch-latein. etymol. Wörterbuch*, 512).

pedig nem egyéb, mint denominális ige az *ira* 'harag' = *hira* 'bél' főnévből. (E két főnév eredeti azonosságára nézve vö. Bréal Bailly id. munk.)

Itt hivatkozik szerzőnk egyéb indogermanisták fejtegetéseire, melyek szerint hasonló visszaképzések pl. *prostrare*, a *prostrernere* igének *prostravi prostratus* alakjaiból; *irari*, *irascor* mellett ennek *iratus*-ából; *contrire*, *conterere* igének *contrivi contritus* alakjaiból.

A dolgozat zömét, mint mondtuk, a most következő *lare* ige visszaképzései teszik. Tudvalevőleg a görög *λα-, τη-* gyökérnek (vö. *ἐ-τη-ν, τη-ναι* stb.) a latinban csak a *latus* (vö. gör. *τη-τός*) igenév, illetőleg *latum* supinum, továbbá a *latio* és *lator* főnevek tartották fenn teljes mását (ezek helyett: **tlatus*, **tlatum* stb.), melyekhez még a frequ. képzésű *latitare* 'hozogat' ige tartozik. Az egyszerű *lo-lare* igének, e származékain kívül, semmi nyoma. Már most Stowa-ser több *-lare* és *-lari* végű igeről azt bizonyítja, hogy olyan összetételes alakokból származtak visszaképzés útján, melyekben a *fero* ige schemáját kiegészítő főntebbi alakoknak valamelyike szolgált alapszóul. A latin nyelvrészeknek egyszerűbb volt e *latum*, *lator* stb. végzetű alakokat *la-* végzetű tövekhez fűzni, mintsem hogy az annyira elütő *fero* tövét használták volna hozzájuk a folyó cselekvés alakjaiban.

Így *circulari* a *circulator* (= *circum-lator*, körülhordozó) főnévből támadt, visszaképzés útján, holott a 'körülhordozás' (s aztán szenvedőleg 'körülhordoztatás, körüljárás') fogalmát különben a *circumferre* ige fejezi ki; — *ustulare* nem valami ki nem mutatható deminutív **ustulum*-ból eredt szerzőnk szerint, hanem a *fero* igének ilyen supinum-os szerkezetéből: *ustu-latus est*, *ustu-laturus est* stb. (vö. *laudatu-iri*) vagyis 'elégetésre vitetett' stb., mely szenvedő kifejezésekből aztán könnyű volt az *ustulare* igét elvonni; — hasonló szerkezetekből vette eredetét a *gratulari* is: ad me venerunt *gratu-latum*, *gratu-laturi* stb.; — *peculari* viszont ilyen összetételekből származott szerzőnk fejtegetése szerint: *pecu-latus*, *pecu-lator*, azaz *pecu(s)-latus*, *pecu(s)-lator* = *pecu(niae ab)-latus*, *pecu(niae ab)lator*. Hasonló módon van még magyarázva a *praestolari* ige is. A *ventilare* igét azonban óvatosságból már nem a *venti-lator*, *venti-latio* összetételekből magyarázza szerzőnk, minthogy e szók csak később kerülnek használatba, hanem a *venti labrum*-ból (szórólapát), ilyen viszony segítségével: *flabrum*: *flare* = *ventilabrum*: *ventilare*. Csak az a baj, hogy magát a *venti-labrum*-ot aztán nem magyarázza meg kellőképpen.

Ezek után még egy pár homályos eredetű szóról ad szerzőnk magyarázatot (*Faustulus*, *fas*, *faustus*, *fastus*, *fanum*), melyeket azonban más úton keletkeztet.

Érdekes füzetkéjének eme bemutatását egy észrevétellel kell bezárnunk, mely a benne rhapsodikusán inkább mint rendszeresen tárgyalt tüneményre vonatkozik.

Nézetünk szerint az úgynevezett *visszaképzés* (*rückbildung*) műfogalmát egy kis megszorítás-al kellene alkalmaznunk. Abban a jelenségben például, hogy *grassus* helyett az összetételes *aggressus*, *progressus* stb. hatása alatt *gressus* keletkezik, mi nem visszaképzést, hanem egyszerű a n a l o g i k u s h a t á s t látunk. Igazi visszaképzések voltaképpen azok az esetek volnának, mikor *delino*-nak *delevi* alakjához *deleo*-t, *pro-*

sterno-nak *prostravi*-jához *prostrare*-t alkot a nyelvszellem, mikor a *-latus*, *-laturus*, *-latio*, *-lator* végzetű összetételek mellé *-lare* végű igék állnak elő. Visszaképzésnek, vagy mint eddig nevezni szoktuk, elvonnásnak tarthatjuk azt is, mikor *immigrare*, *demigrare*, *transmigrare* stb. alapján egyszerű *migrare*-t alkotott meg a latin nyelv.

Ellenben mikor a nyelvérzék az *irrire*-ből származó *irritare* igét *ir-ritare* elemekre bontja s belőle *ritare*-t von el, vagy — hogy nyelvünk-ből is idézzek egy pár érdekes esetet — mikor a *föllebbez* (= *föllebb-ez*), *föltételez* (= *föltétel-ez*) és *kézbesít* (= *kézbe-s-ít*, vö. *semmisít*, *valósít*) igéket a népnyelv *föl* és *lebbez*-re (*lebbezen föl*), *föl* és *tételez*-re (*nem tételeztem volna föl róla*), *kézbe* és *sít* re (*nem sítette kézbe*) bontja szét, mikor a *kisdedővő*—*kisdedő*-ből *dedó* és *dadó* főneveket fejt ki sok vidéken¹⁾: az ezen esetekben mutatkozó nyelvi jelenséget találójában elemző szóalkotásnak nevezhetjük. ZOLNAI GYULA.

A Besztercei Szójegyzék.

A *Besztercei Szószedet*. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szóműtatókat készített hozzá *Finály Henrik*. A nyelvemlék hasonmásával. Ára 2 frt. Budapest, 1892. 8. r. 92 l. és 16 lap igen sikerült fényképi hasonmás. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. XVI. k. I. sz.)

I.

Szivesen megbocsátjuk a kiadónak a kevéssé izléses címet azért a fáradtságért, melyet a becses *Besztercei Szójegyzék* kiadására a magyarzására fordított. Ez a szójegyzék mind a magyar, mind a középkori latin nyelv szókincsére nézve nagyfontosságú s azért megérdemli, hogy nyelvészeink lehetőleg földelítsék a benne foglalt számos kétes olvasatu szónak alakját és jelentését.

Finály már sok ilyen kétes szót megfejtett. Kár, hogy nem vette tekintetbe azokat a megjegyzéseket, melyeket a tavalyi Akadémiai Értesítőben s a NyK.-ben tettem közzé. Az ott mondottakat ezúttal még egy pár helyreigazítással kívánom megtoldani.²⁾

29. sz. «*nepus, fier fiv unaka*» hat soruyi találgatás a helyett, a mi a végén csak kétkedőleg említve s a mi első tekintetre világos: *nepos, férfit unoka*. (Így van a 295. sz. a. 9 soruyi szószaporítás arról, hogy *capito* se Ducangenál, se máshol nem jelent halat s a végén azt mondja: «Egyébiránt még azt találok, hogy *capito*=*cyprinus aspius*.» Ez ugyan csak nem tiszta philologusi munka.)

¹⁾ Vö. Simonyi: Az analogia hatásairól, 14. lap és: A magyar nyelv, I. 20, 21. Az utóbbi helyen tárgyalt *dedó*-ra nézve megjegyezzük, hogy Nagybányán (Szatmár m.) is használatos, s megemlítjük rá a következő érdekes feleletet is, melyet egy enyiczkei (Abauj m.) fiúcska adott e kérdésre: Te is a kisdedőba jársz? — Nem, felelt rá, én már a nagy dedőba járok (értsd: az elemi iskolába).

²⁾ Ezeknek egy részét már az Akad. Értesítőben is közöltem. L. még Tagányi Károly becses értekezését (A BesztSz. kulturtörténeti jelentősége) Századok 1893. és Melich János megjegyzéseit az idej Nyelvörben.

37. sz. *privignus, fiál*. A kiadó azt mondja: «vajjon nem *álfiú*, megfordítva *fiál* alakban?» E szerint mindegy volna magyarul *álhaj* és *hajál*, *álkulcs* és *kulcsál*, *tolvajkulcs* és *kulcsoltovaj*, *vendégoldal* és *oldal-vendég* stb. stb!

125. sz. «hasta *zutha*»; ezt így olvassa: hasta, *dsida*; pedig a *zutha* így igazítandó: *zucha*, s így olvasandó: *szúcza*.

127. sz. «lancea *zulcha*»; F. szerint ez is csak *dsida*; pedig ez *szulcza*, az előbbinek teljesebb formája (ószlov. *sulica*).

224. sz. «canna, *zelep*, azaz *czölöp*» F. Canna az én latin szótáram szerint, kaka, nád', tehát nem lehet 'czölöp'. Minthogy «vallum, *gát*» s más ilyen fogalmak előzik meg, kétségkívül így olvasandó: *canalis, zselép* vagyis *zsilip*.

308. sz. «cancerator *rakozó*, olv. *rakozó*» — olv. *rakazo* vagyis *rákászó*.

590. sz. «canapea, *agler*» — mint már NyK. XXII. 525. említetem, így olvasandó: *aglep* = *ágylep*. Az ott idézett bizonyító adaton kívül találtam még egyet: «*ágylep*: bettgewand» Staut József: Közönséges Levelező 1834. 538. (egy szójegyzékben, mely új szókat s tájszókat foglal magában).

614. és 618. *aranyas* és *feyer fedel*, v. ö. NySz. *Fédel*.

657. és 658. *pedial* és *pedile* fölött bizonyosan összetartozik a két magyar szó *keremheg thekerew* = *körömhegy-tekerő*; v. ö. NySz. *szártekerítő*: *periscelis, knieband*.

686. «*barhanus, velez*» — a kéziratban inkább *velez*-nek olvashatni, a hogy ma is nevezik a barketet (szótárainkban nincs meg). Talán egy evvel az a *veletz* is, melyet Pestinél találunk; l. Nyr. 85—6.

726. *alu* tulajdonkép a következő *plumbum*hoz tartozik, de talán nem *olom*-nak olvasandó, hanem *oln*-nak, a mi az *ón* szó eredetibb formája volna; l. Budenz: MUGSz.

754. «*ascia, zalu* = *gyalu*» F. Nem *gyalu*, hanem *szalu*, l. NyK. XXII. 524.

906. «*tilia, has fa*, olv. *hárs fa*». Ez az értelme, de nem kell így olvasni, mert régente *hás-fának* is mondták. — Ép oly kevéssé kell a *thiuis*-t (919.) *tövis*-nek olvasni, mert *tivis*-nek is mondták.

1017. «*coagulum, thar*» — ezt F. nem tudta megfejteni, pedig világos, hogy *tarh* vagyis *taroh*, *tarhó*, l. NySz. *Tarhó*.

1275. «*muscido, pelezu*» és 1276. «*muscidus, pelezues*». E két szót F. nem tudta megfejteni. Olv. *pelészne* és *pelésznes* = *pilisznye*, *pilisznyes* (Mátyusföldön s a Székelységben, l. Tájsz., v. ö. *penészles*, *penészlédik* (Veszprém) vagyis *penész* és *penészes*. Ószl. *plēsni*, l. Mikl.

1294. «*carenadus, hy kew*» — konyhai szerek közt áll ugyan, de azért alig lesz más, mint az a *hékő*, mely CzF. szerint felső malomkővet jelent (de aligha **hég-kő*-ből lett, mint CzF. magyarázzák, hanem a m. *hiú kő*, vagyis üreges, lyukas; a másik *hékő*-re nézve, mely úgy látszik mennykőt jelent ebben a hegyaljai szólásban: «*hékő üssön meg!*») igaza lehet Kassainak Szókönyve II. 394. lapján, hogy tulajdonkép **hév-kő*, vagyis tüzes kő). A *hékő* előkerül a NySz. egy idézetében is, a *Kő* szó-lásai közt: «A lisztet is csapon veszik [vagyis liszt helyett bort] s *hé kőre felöntvén* csákányosan balul függ a kobzok» (Csúzi: Síp 16 = g a r a t r a felöntvén, v. ö. CzF. *Hékő*.)

SIMONYI ZSIGMOND.

II.

Ez a szócsetet, melyet inkább szójegyzéknek, t. i. nem szövegből és szótárból kiszedett szavaknak, hanem rendszeresen összeállított jegyzéknek lehetne hívni, rendszeres sokoldalúságánál fogva annyiféle részletes ismeretet kíván a magyarázótl, a mennyivel alig rendelkezhetik egy egyes ember. Ennélfogva többeknek kell közreműködni, hogy minden adata világossá legyen. Ez bátorít fel engem, hogy ámbár nagyon kevésel tisztázhatom a homályosságokat, ezt a keveset is nyilvánosságra hozzam. Megjegyzéseim legnagyobb része a nyelvemlék képmásának figyelmes olvasásából származik, a mennyiben néhol más írást látok benne, mint a közlő, néhol pedig talán csak sajtóhibákat igazítottok helyre. Sok helyütt a kiejtés felől is eltér a felfogásom a közlőtől s végül pár magyarázatot is megkoczkáztatok.

A lépésmást példányomban római lapszámokkal láttam el (talán az eredetiben sem lett volna barbarizmus ezt megtenni) s e számokat könnyebb kezelés kedvéért a magyarázó szövegbe is átvittem az arab lapszám alá. Viszont a magyarázat praktikus számozása alapján a képmás lapjain minden ötödik s a legutolsó sor utolsó szavának számát kitétem a lapszámra. A ki tehát fejtegetéseimet össze akarja vetni a képmással, saját kényelmét biztosítja, ha előbb ezen számozást szintén elvégzi. De mivel ez a munka többet emészt fel egy negyed óránál; közlöm itt mind a két számozást: 1. A magyarázatban: a II. lap első szava a 86. szó [ez a lapszám még ki is van téve a magyarázatban, a többi nincs], a III. lapé a 175, IV: 266, V: 354, VI: 464, VII: 563, VIII: 650, IX: 736, X: 808, XI: 886, XII: 984, XIII: 1064, XIV: 1149, XV: 1226, XVI: 1316. -- 2. A képmásban: az I. lapra 5 sronként és az utolsó sor végére ezen számok jönnek: 25, 55, 81, 85, a II. lapra 112, 138, 162, 174; III: 200, 224, 253, 265; IV: 290, 318, 343, 353; V: 381, 412, 444, 463; VI: 495, 518, 550, 562; VII: 588, 609, 638, 649; VIII: 673, 696, 723, 735; IX: 759, 781, 797, 807; X: 834, 855, 880, 885; XI: 916, 939, 969, 983; XII: 1003, 1032, 1052, 1063; XIII: 1089, 1110, 1136, 1148; XIV: 1168, 1197, 1225; XV: 1252, 1279, 1304, 1315.

Ezen számozásra támaszkodnak tehát megjegyzéseim, melyek íme itt következnek.

1. Latin olvasatok:

- II. 113—14. közt [*genic*]ulára van, nem *-re*.
 IV. 303. *sillumis* áll, *silluris* sajtóhiba lesz.
 344. *petrosolium* olvasandó, nem *petrosolinum*.
 VII. 584. *Cervile* a ' jel utólag ki van húzva.
 VIII. 683. *blaneus* van írva, persze tollhibából *blauus* h.
 735. nincs egyszerűen *fantum* írva *ferramentum* helyett, hanem az *f* után megvan az *er* szótag rövidítése, az *m* fölött pedig az *en-*t jelentő vonás.
 756. *trelbellum*: az első *l* ki van húzva.
 784. után: *rad*: a kéziratban világosan *vnd* (*und*) áll.
 X. 824. *parilla* vízszintes vonallal keresztül von húzva.
 XI. 899. *Sodaicus* az *i* ki van húzva.
 914. *expressus* sajtóhiba lesz: a kéziratban világosan *cypres-*
sus áll.

944. (a lapszélen) *comipes* fölött egy *r* jelölő rövidítőjel áll.
 XVI. 1205. *ascedula* is sajtóhiba lesz, az írásban *ascendula* van.
 1211. *stuccime e-je* fölött egy rövidítőjel áll, = *r*?

2. Magyar olvasatok.

- I. 20. *anyak*: világosan *d*-vel van írva=*anyád* személyragos alak.
 25. *row*: *rew*-nek is olvasható.
 74. *yegruha* két szó, mert a *g* szóvégző jellel van írva.
- II. 151. *hod nog* h. *had nag* látszik.
- III. 176. *vizi tolvaly*: az *l* ki van húzva.
 185. *bayiuuag* h. *bayiuunag* áll; a tanuló a főnév helyett annak magyarázatát írhatta: (mikor) *bay*(*t v*)ívnak. A *k*: *g* cserére nézve l.
 I. 36. *ferjeg* = férjek. VIII. 683. *keg* = kék. V. ö. lent 1088.
 193. *záz nog* lehet *zaz nag* is.
 194. világosan *tiz nag* nem: *nog*.
- IV. 308. *rakozó* h. vagy *rakozau* vagy még valószínűbben *rakozow* van írva.
 VI. 503. *var fog resei* h. olv. *var fog rekesci*, csak a második *e* nem látszik, a többi világosan olvasható; a *sz sc*-vel van írva mint több helyt.
 538. *zeloniem* h. *zelomom* van.
 551. *rachka-t ruckha*-nak is nézhetni s akkor rucskának kell ejteni.
- VII. 572. *agfel* két szó: *ag fel*.
 605. *phathyol* h. *phathyal* van írva. V. ö. *unaka bajnak* I. 29.
30. III. 187.
- IX. 773. *farham* az íratban: *forham*.
 790. *nemen yaro* pedig: *nemon yaro*.
 796. *chenk* h. *chench* áll.
- X. 809. *zelew scedeti kor*: a második szóban nincsen *i*, hanem csak egy szóvégi jel, tehát: *z. scedet kor*.
 830. *forbath*: *forboth*.
 846. *kertrel*: íráshibával *keruel* áll.
 849. *godolya*: *godolye*, vagy tán *go dolye* áll.
 878. *zolma* h. *zolmu* van.
- XI. 888. *rekertye* h. *rokertya* v. *-tlya*.
 941. *idem* h. *idem est*.
 960. *almas scine* h. *alma scine*.
 966. *zomar*-ban nincs *o*, hanem *a*, és a végén *r* helyett csak rövidítőjel.
 971. *nereg* h. *nerg*.
- XII. 1003. *jeh*: *yeh*-nek is olvasható.
 1025. *jeh* csakis *yeh*, v. ö. íhász.
 1031—1032. *dizno* és *disno* előbb *g*-vel voltak írva s utólag vannak *d*-vel javítva.
 1033. *emeyzno*: ebben meg is maradt a *g* javítás nélkül, Finály hibásan tekintette *y*-nak. A *g* után látható egy beszorított *i* is, tehát *emegizno* áll. Ejtse: *eme gyiszno*.
 1041. *yeh pazor* h. világosan *yeh p.* van írva. V. ö. 1025.
 1088. *monnok*: olvasható *moimok*-nak is; az *i*-n nincsen ékezet, mint a hogy 1090-ben *menied*-en sincs. Ez esetben többes számú szót

irt a szerző, mint I. 36. ferjeg=férjek, melyben *k* helyett áll a *g*. Melich J. fejtegetése (Ny. XXII. 174.) nem meggyőző.

1090. *menieth*: *menied*-nek van írva.

1137. *zunüg*: az *i-k* pontjel nélkül állnak, s így a szót *zunug*-nak, sőt *zunag*-nak is lehet nézni. Szúnyug v. szúnyag? Én inkább az utóbbit hiszem.

XIV. 1159. *haranga*: a *g* után szóvégző jel áll, tehát lehet, hogy ezzel az *a-t* kitörültnek vette a leíró.

1164. *luptā*: a képmásban az *a* felett inkább csak papiros-szenny, nem írásjel látszik, a *t* pedig *r*-nek is nézhető: *lupra*. Érteni persze így sem tudjuk.

1190. *seregel*: *sseregel* áll.

1193. *zerdal* h. *zordel* áll.

XV. 1254. *pagacha*: *pakacha* áll.

1263. *pohanca*: hatalmas botlás; az írásban *hobarica* áll. Lásd lentebb.

1270. *vakarch* tulajdonkép: *vacharch*.

3. Ejtés, magyarázatok.

I. 29. *fier fiu unaka*: ha itt «férfiu unoká»-t kellene gondolni, akkor utána «asszonyunoka» állna, nem «leány unoka». Tehát vagy megfejtethetlen az első szó, vagy *fia fiu* áll ott, azaz «fiának fia», a második szóban személyrag nélkül, mint a tulajdonnevekben: Pálfi, Gálfi, vagy ebben: madárfi, atyafi. L. 31. *athya fiu*, 17. *hug fiu*, XIV. 1220. *tyk fiu* (tyúk fi). Ebben az esetben itt két kitételrel van lefordítva a latin szó, mint több helyütt: V. 384: *mazala* vag *feier malua*, VIII. 662: *festék* vagy *irha*, IX. 791: *agár* vagy *horth*, XIII. 1083: ez uz (= éz, óz, vagyis kétféle ejtésben kellett a szónak élnie s a leíró mind a kettőt kítette) így gondolom ezt a két helyet is megfejtethetőnek: X. 834: *maza pahar*: német *maasz* és *pohár*; XIV. 1212: *bagul molon* (csakhogy minő nyelvből való a *molon*?).

60. «*canus ez* olv. *ősz*»: inkább *ész*-nek olvasandó.

67. «*sponsus rey* olvasd *vő*»: nézetem szerint: *vej*, mint ebben: *vej-e*.

II. 148. *tarsak*: igazat adok Melichnek, ki Nyr. XXII. 177. tar (azaz tarka) zsáknak olvassa.

IV. 271. «*nauta reviz* olv. *révész*»: én itt oly különbséget találnék, mint édes és ídes közt, tehát a leíró így beszélhetett: *révész*.

294. «*pasar* olv. *pozsár*»: megmaradnék a *pasár* mellett, először mert több szóban van még itt *a* a mai *o* helyén: *unaka* I. 31. *baynac* III. 187., *phathyal* VII. 605., másodszer mert *zs* helyett *s-t* még gyermekkoromban is eleget hallottam felső Erdélyben: *sinór*, *sajtár*.

306. *chuk hal* «hogy az *anguilla* lehetett-e valaha magyarul *csík*, nagy kérdés.» Azt hiszem, ha a *csík* után ki van téve, hogy: *hal*, ez nem *csíkot*, hanem *csíkhöz* hasonló halat, tehát *ángolnát* jelent.

317. *vivarium idem versa*: I. Nyr. XXII. 179. Melich J.

VI. 498. «*murus kufal* olv. *kőfal*»: nem, hanem *kűfal*, ép így IX. 748: *kumyes*: *kűmies*, *v* nélkül.

510. «*kemyn* olv. *kémény*»: *kémíny*, I. IV. 271.

512. *sobam*: *therm*: ha «élénk tudata volt emberünknek, hogy

szoba idegen szó» (és latinnak nézte), akkor alig lehetett idegen nyelvű, nem is látszik annak; a magyar szók közt az írás nehézségei daczára félannyi hiba sincs, mint a latin részben.

VII. 615. «*kezenthew* olv. kőöntyű» «*arantheu* arany tű?»: Én ke-sentő-t, arany tő-t olvasnék, mert az *ő*-t elég buzgón, a *ty*-t pedig majdnem kifogástalanul jelzi a leíró, végül a tűt mai nap is hallhatni tő-nek.

VIII. 661. «*ziuu* olv. szij v. sziju»: legyen *zivu*, a *v*: *j* hangváltozás gyakori, a 711. és XII. 986-ban előforduló *ziw* és 712': *ziu* pedig nem tesz lehetetlenné ezt az ejtést, mert szokás volt egy betűt kettő helyett csak egyszer tenni ki, ha kétféleképp kellett is kiejteni. A *w* mint *F.* maga mondja, itt is számít a latin részben *vu* szótagnak.

XI. 906. «*has fa* olv. hárs» talán még csak *háss*, és a *hárs* ebből oly dissimilatióval keletkezett, mint a *schatz*-ból a *sarcz*, *piazza*-ból *piarcz*. L. még: XV. 1287.

946. *trancator*: töve megvan az oláhban egy származékban: *trancaleu* s innen a magyarban is: tránkáló: ügyetlen, hosszú testű.

950. «*masud fiw* olv. másod fű»: olv. helyett csak azt irtam volna, hogy «értsd», ejteni másod fiv-nek kell. V. ö. «füvek» s ma: füvek.

951. «*feketew* olv. fekete»: ennek a szónak s NySz. számos alakját ismeri *i ü ő* végzettel, tehát itt is *fekető* lesz.

XII. 998. «*yne* olv. ünő»: iné, az *ü* későbbi fejlődés.

1011. «*gepiu* olv. gypaju»: nem maradhatna gypaju? [De NyK. X. 82!]

XIII. 1087. *zeul* Fin. úgy látszik *sül*-nek olvassa, de az *eu*-t e kéziratban mindenütt olvashatjuk *ő*-nek, a *z*-t pedig ezen és az előző lapon egy helyt sem találjuk s helyett, pedig fordul elő *s* is, tehát nincs mért eltérnünk a többi nyelvelmékek ejtésétől, melyek *szöl*-t mutatnak. L. NySz. Előbb a *sz* válik *s*-vé, aztán az *ő ü*-re, a *l* után pedig a *n* olyan fiatal változás, hogy a NySz.-ban nincs is rá példa.

1148. *vlto' mū*: a latin szóban a *t*-t szabad olyan *c*-nek is vennünk, mint 1123—4: *lacerta* és *locusta* szókbán, az *o* pedig annyival kisebb más *o*-knál, hogy bizvást az *us* szótag rövidítésének vehetjük, melynek farkát már elmulasztotta a leíró kitenni; a felső rövidítőjel egy *r*-s szótagot, talán *er*-t jelent: *ulcerus*. Hogy van-e ilyen szó és hol, arról nem szólhatok, csak azt mondom, mit a szemem sejt, mert Du Cange nincs rendelkezésemre. Ha ez a szó valami daganatot jelent (tekintettel arra, hogy méh és darázs előzik meg és a skorpió követi, v. ö. XV. 1278—79.) akkor a magyar szó *növés*-t, kinövést rövidít, ha pedig férget jelentene, akkor tán a *nyū* lappang benne. Egyébiránt a *nyū* előfordul a VIII. 1134. alatt: *ny fereg*.

XV. 1263. *pohanca*: *hobarica* (1. fent). A *habaricza* nem ismeretlen szó, CzF. szerint a. m. «pocsalék, híg sár». De minthogy ez helyünkön, az ételnevek közt, nem talál, hajlandó volna az ember *hobarica*-t olvasni, mely (persze ma már *habarnyicza* alakban) a. m. 4. *polypus* (CzF.) *meerfisch* mit vielen füssen (NySz). — 2. «tejes vagy mézes keverékes étel» (Tsz.), «téljél föleresztett, habart leves» (CzT.). Iratunkban, tekintettel arra, hogy piskóta, béles, (mákos, vagy pedig száraz = bőjtös) csik és szelet-kenyér közt áll, a 2. jelentést, azaz kenyérré mire öntött habarcsot kell értenünk. Ilyet kell értenünk a NySz. utolsó idézetben is («Barassnok az kűfala *podácsából* rakva. Jer ki Kata, ha kell

néked föles habarnica»), hol ez a habarnicza nincs külön választva a «polypus» jelentésüdtől. — Lehet tehát, hogy a leiró, mivel szava még *hobarica*-nak írva is alig fért el a latin *liba* felett. rövidítéssel akart élni, de a jelt elfelejtette kitenni. Azonban az sem lehetetlen, hogy kéziratunkban semmi íráshiba nincs és az ő korában még nem választották külön oly élesen az ehető s ehetetlen habarék nevét. [De l. Mikl. 218.]

1287—9. 1291. mindenütt *nyas* van írva a mássalhangzó hosszúságának elhanyagolásával: *nyáss* lehetett, melyből a nyárs alak származott. V. ö. XI. 906.

1294. *hy kew*: bizvást ellehet a konyhai szerek nevei közt, még ma is találni nagyon szegény házakban is sóórló kézi malmot, melynek szintén van «hé-köve» (l. Akad. Ért. IV. 226. [= itt 231. l.]) felső, tehát lyukasztott órló-köve.

1295. *schartago serpenye*: a latin szó írása mutatja, hogy szó elején magyar *s*-vel ejtette a leiró kora a latin *s* hangot. V. ö. 592. *schatör*, 1020. *schayt*, 1063. *farcasch*.

A képmás befejező soraira hadd jegyezzem meg, miután még nem említették fel, hogy versben vannak írva:

Qui nescit scribere (hoc) nullum putat esse laborem
Tres digiti scribunt totum corpusque laborat.

A két hexaméterre rímes vers következik:

Quis te furetur,
Tribus lignis associetur.

Ismeretes, hogy az ily versek szokása a legújabb időkgig fenmaradt, gyermekkoromban többnyire ezt a verset láttam ócskább könyveken:

Ha szereted Istened, Ne lopd el a könyvemet, Fordíts három levelet, Megkapod a nevemet.

KALMÁR ELEK.

Kisebb közlések.

Francia kormányrendelet a helyesírás ügyében. Egész terjedelmében közöljük itt a francia közokt. miniszternek 1891 ápr. 27-én kiadott rendeletét, nem csak francia professzoraink és nyelvkönyvíróink kedvéért, hanem azért is, mert e rendelet általában is rendkívül érdekes és tanulságos mozzanat a jelenkori helyesírási reformmozgalmak között.

Igazgató Úr! Most, midőn közeledik az elemi és középiskolai vizsgálatok ideje, kötelességemnek tartom fölhívni figyelmét azon szabad-
elví fölfogásra, a melyet a helyesírási dolgozatokra vonatkozólag a különböző bizottságoknak ajánlani czélszerű volna.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a francia nyelv ismerete úgy az iskolákban, valamint a lyceumokban egyik legfőbb czélja az oktatásnak; azon vizsgálatok színvonalát, melyeknek föladata megmutatni, hogy a gyermek helyesen bánik a nyelvvel, megtartja szabályait, átérzi szelle-

mét, bizonyára inkább emelni kellene, mintsem alábbszállítani. De a nyelvet egész mivoltában nem foglalja magában a nyelvtan, sem a nyelvtant a helyesírás. S a közvélemény is csak azon ütődött meg, hogy a vizsgálatokon néha oly túlságos fontosságot tulajdonítanak a helyesírás különösségeinek, aprólékosságainak.

Nem egy alkalommal kifejezte már a *Conseil supérieur* abbeli óhajtatását, hogy szakítani kellene az úgynevezett helyesírási fetisizmus-sal és különösen a hibák gépies taksálásával. Valamennyi pedagógust ugyanez a gondolat vezérli, valamennyi egyhangúan azt kívánja, hogy a hibákat, mint szokás mondani, inkább mérlegeljék, semmint számlálják; valamennyi arra kéri a bizottságokat, melyek a szöveget választják és azokat, melyek a dolgozatokat javítják, hogy ne bajlódjanak a furcsa szókkal, nyelvészeti különösségekkel, bonyolult vagy kétes szabályokkal, az irodalmi szokás következetlenségével, hanem inkább a fölfogás értelmességét s általában a nyelv helyességét vizsgálják.

Mindezen kívánások részint a vizsgálati programoklan és különböző intézetek tanulmányi rendjében, részint hivatalbeli elődeim több rendeleteiben voltak kifejezve. Ezekhez most egy formaszerű meg-hagyást kívánok csatolni, mely a vizsgálóbizottságok elnökeinek szól.

Óhajtanám, hogy Igazgató úr értesse meg velük, hogy nekik van módjukban a helyesírás tanításának kevésbé szűkkeblű irányt biztosítani. Sok iskolában most is azért fordítanak hihetetlen nagy óraszámot a legszörzálhasogatóbb nyelvyakorlatokra, mert félnék, hogy a vizsgáló szigorú lesz a helyesírási dictatum osztályozásában. Fontos tehát az írásbeli dolgozat elbírálását szabályoknak vetni alá, még pedig inkább, hogy a tanulóknak legyen mihez tartaniok magukat, semmint hogy a vizsgálók ítéletét vezéreljék. Nem állíthatok össze a bizottságok használatára hivatalos táblázatot a helyesírásban való azon eltérésekről, melyeket egyaránt meg lehet tűrni a különböző vizsgálatokon; Igazgató urat sem bízhatom meg ilyen táblázatnak a megszerkesztésével. Nyilván tekintetbe kell venni a tanulóknak korát, az írásbeli feladatok természetét s azt, hogy az egyes helyesírási hibák mily különböző fontosságúak lehetnek. Ezek oly kényes és egyszersmind oly változékony szempontok, hogy s:oros értelemben vett szabályzathoz anyagot nem szolgáltathatnak. Maguk a bizottságok ismerhetik csak igazán természetüket. Mi mind-össze azt tehetjük s erre szólítom föl Önt, hogy ismételve figyelmeztessük a bizottságokat, hogy mindezen vizsgálatok, különböző fokozatokban elemi jelleműek, hogy ezentúl az írásbeli nyelvyakorlatoknak nem lehet, nem szabad más céljuknak lenni, mint hogy megmutassak, vajjon helyesen és folyékonyan ír-e a gyermek az ő anyanyelvén, — hogy tehát ki kell ezekből a gyakorlatokból zárni minden olyan fejtegetést, mely csak nyelvtudományi doktori értekezésben volna helyén.

Hogy ez általános útmutatások szabatosabb kifejezést nyerjenek, célszerűnek tartanám, hogy azon utasításokban, melyeket Igazgató úr adni fog a bizottságoknak, kiterjeszkedjék némely részleteire azon újításoknak, melyeket az írásbeli feladat javításában és megítélésében létesíteni kell. És jónak látom, hogy azon enyhébb elbírálásnak, melyet ajánlok, magam is néhány példával meghatározzam mivoltát és indító okait.

Három csoportba foglalhatók azok a pontok, a melyekre nézve elnézésre szólítom föl a bizottságokat.

1. Először is le kell mondani a föltétlen szigorúságról azokban az esetekben, mikor a vélemények kétesek vagy megoszlanak, mikor a szó helyesírása vagy még nincs, vagy csak nem régóta van megállapítva, mikor az irodalmi szokás ingadozó, mikor a szerzők véleményei eltérők s ez ingadozásokat az Akadémia is számba vette. 1878-ig ezt kellett írni: *consonnance*; ma az Akadémia megengedi, hogy a *dissonance* analogiájára így írjuk: *consonance*. 1878-ig ezeket kellett írni: *phtisie* és *rhythme*; azóta az Akadémia mellözi az egyik *h*-t, még pedig a *phtisie* szóban a másodikat, a *rythme* szóban az elsőt. 1878-ig hibának tartották ezt: *collège* és így kellett írni: *collége*; ma fordítva. Ép így jött *excédents* az *excédants* helyébe. *Tout-à-fait* és sok összetett szó kötővonal nélkül íródik. Két tekintélyes nyelvi gyűjteményben ezeket olvassuk: *les enfans*, *les momens* és senki se akad meg rajtuk. Néhány idegen szó többesszáma különböző íróknál különféleképpen képződik, pl. *des solos*, *des solo*, *des soli*. Az Akadémia jónak tartja ezeket: *agendas*, *alineas*, de nem tartja jónak ezt: *duplicatas*. Azonkívül számos szónak helyesírása olyan, hogy csak pedáns ember hiheti, hogy benne csalhatatlan. Maga az Akadémia megengedi, hogy egyaránt lehet írni ezeket: *clef* és *clé*, *sopha* és *sofa*, *des entre-sol* és *des entresols*, *dévoüement* és *dévoüment*, *gaieté* és *gaîté*, *paiement*, *payment* és *paiment*. Mindezekben és minden hasonló esetekben, bármicsoda a javítónak magának a nézete, nem kívánhatja, hogy a tanuló jobban megállja helyét, mint maguk a tanítók.

2. A gyermekkel szemben ép ily elnézést kívánok akkor is, ha a logika mellette szól a nyelv szokás ellenére, és a mikor a hiba, melyet elkövet, mutatja, hogy jobban megtartja az analogia természetes törvényeit, mint maga a nyelv. «Egyik legelső dolog,» — mond egy tanár — «melyre a nyelvészetből megtanítják a gyereket, az a hét *ou* végű szó, mely nem *s*-et, hanem *x*-et kap a többesben. De hogy micsoda titkos okból nem hajolnak meg ezek az általános szabály előtt, azt senki kielégítőleg meg nem fejthette.» Hasonlóképen ne vegyük nagyon rossz néven a tanulóknak, ha ezeket találná írni: *contreindre* mint *êtreindre* és *restreindre*, *cantonier* mint *timonier* és *cantonai*; *entrouvrir* mint *entrelacer*; *dans l'entretemps* mint *sur les entrefaits*; *contrecoup* mint *contretemps*.

Vajjon igazságos dolog-e mindmegannyi hibául tudni be a helyesírás ellen való azon vétségeket, melyek éppen a tanulóknak figyelméről tesznek tanúságot? Nem szelességből, nem tudatlanságból, hanem épen mert gondolkodik, írja a tanuló pl. ezt: *dizième* a *dizaine* után, vagy fordítva a *dixième* után ezt: *dixaine*. Mert gondolkodik, azért hiszi, hogy meg kell tartani a kötővonalakat ezekben: *chemin-de-fer*, *porte-manteau*, ha kiteszszük az olyanokban, mint: *arc-en-ciel*, *porte-monnaie*; ezért tartja helyesnek a *charrette*, *charrier*, *charroi* szók példájára ezt is: *charriot*, vagy viszont elhagyja a második *r*-et valamennyiből, mert nem ejtődik ki. A logika nem engedi, hogy egyaránt elfogadjja ezeket: *imbécile* és *imbécillité*; *siffler* és *persifler*. Analogia szerint fog írni *assoir*-t, bár a *séance* *a*-ja előtt ott van az *e*, mert mindenki *déchoir*-t ír, holott a megfelelő *déchéance*-ban szintén *e* van.

Lehet-e okolni efféle ingadozásokért a gyermeket, mikor a nyelv úgy látszik, maga mond magának ellent, mikor előbb arra tanítják, hogy *prétention*, *contention*, *attention*, *obtention*-t írjon, azután meg ezt íratják vele: *extension*? Mit szóljunk, mikor a tanuló *déciller*-t akar írni a

cils szó miatt, az *une lieue et demie* mintájára *une demie lieue*-t, *foršené*-t és nem *forčené*-t, mert hisz azt teszi, hogy *hors sens* és semmi köze a *force* szóhoz. Melyik tanító tudta igazán megfejteni, miért térnek el egymástól *apercevoir* és *apparaitre*, *alourdir* és *allonger*, *abatage* és *abbatteur*, *abatis* és *abattoir*, *agrégation* és *agglomération*?

A helyett, hogy ilyen esetben egy általános, meg nem sérthető szabály eszméjét szorítsuk a tanuló elméjébe, nem volna-e jobb vele megértetni, hogy a helyesírás folyton változó valami? Nem nagyon valószínű-e, hogy a következő vagy a második nemzedék korában a legtöbb efféle furcsaság meg se lesz már, hanem helyettük olyanforma egyszerűsített alakok lesznek használatosak, a milyeneket már a jelen században az Akadémia szótárának egymásután következő kiadásai szemünk láttára létesítettek?

3. Végre századunk eleje óta életbe léptettek a francia helyesírás terén több szabályt; ezen szabályok oly megkülönböztetéseken alapulnak, melyek döntők voltak a nyelvészek szemében; de a modern nyelvtudomány, mely jobban tekintetbe veszi magának a nyelvnek történetét, csak nagy megszorításokkal hagyja helyben ezen szabályokat és teljesen tartózkodik azon *b a b o n á s t i s z t e l e t t ő l*, melyvel őket illetni szokták. — Föl kellene szólítani a vizsgálokat és a tanítókat, hogy a világért se bajlódjanak ezekkel sokat; jobb lesz amúgy könnyedén átsiklani rajtuk. Különösen ebben a tekintetben kell megkönnyíteni a tanuló fáradtságát. Magukban az elemi iskolákban mennyi órát fordítottak arra, hogy alaposan megtanítsák a *tout, même, vingt, cinq, nu, demi* szabályait, meg arra, hogy fejteggessék az összetett szavak állítólagos helyesírásának számtalan kivételeit, meg a kivételek kivételeit; pedig az egész nem más, mint egy örökös változásnak a története; a reá fordított órák pedig az elme nevelésére teljesen haszontalanok.

Nem egyszer már a sajtó is utalt azon végtelen vitatkozások hiabavalóságára, melyekhez az írásbeli feladatokban előforduló bizonyos szólások szolgáltattak alkalmat, pl. *des habits d'homme* vagy *des habits d'hommes*; *la gelée de groseille* vagy *de groseilles*, *de pomme* vagy *de pommes*, *des moines en bonnet carré* vagy *en bonnets carrés*.

Föltéve, hogy igazolni is lehetne a helyesírás egyik vagy másik ilyen kényes dolgát, nem nyilvánvaló-e, hogy a gyermekek túlnyomó többségének okosabb dolga is akadhatna, mint hogy ezekre vesztegessen idejét?

Hogy csak magáról a francia nyelvről szóljak, ennek ismeretére nem volna-e sokszorta hasznosabb, hogy a tanító a tanulóknak az osztályban fölolvassa vagy velük fölolvastassa, sőt az iskolán kívül is olvastassa velük klasszikus íróink szebb lapjait, a helyett, hogy elméjük élet olyan grammatikai szörszálhasogatásokon edzik, miket alig lehet megfogni, nem is szólva arról, hogy néha épenséggel haszontalanságok. A helyesírással való túlságos bibelődés nem kelti föl a tanulóknak a szép érzetét, nem kedveltetni meg velük az olvasmányt és kritikai észjárást sem ébreszt bennük. Mindössze holmi szörszálhasogató akadémikodáshoz szoktatja őket. Ha annyit vesződnek a szókkal, könnyen elvesztik szem elől a gondolatot és ha hozzá nem szoknak ahhoz, hogy a szók burka alatt legelőbb is a gondolatot keressék, mely a beszéd lelke, úgy sohasem fognak írni tudni.

Nem kételkedem, Igazgató úr, hogy fejtegetéseimet, ha majd a bizottságoknak, melyeket ki fog nevezni és vezetni, tudtúl adja és megmagyarázza, meg fogják hallgatni és követni. Elismeréssel fog találok, ha beszámol nekem azon intézkedésekről, melyeket tenni fog jelen rendeletem megvalósítására.

LÉON BOURGEOIS,

a közoktatás és művészetek minisztere.

A «töves» declinációról. Érdekes folyományok következnek Galentz nézeteiből az egynyelvi nyelvtan feladatáról. Ő azt tanítja, hogy «az egynyelvi grammatikus a benszült álláspontján áll, a mi a benszült nyelvtudatában megvan, azt a grammatikus is meglévőnek tekintheti» (94. l.). «Az egynyelvi buvárlatnak, mint ilyennek a nyelvet csak úgy, de egyúttal egészen úgy kell magyaráznia, mint éppen az idő szerint a nyelvszellemben mutatkozik» (60. l.). A grammatikusra nézve «tisza tény-kérdés, hogy a nyelvérzék mennyiben tekinti e vagy amaz eltérést megengedhetőnek, hogy pl. egy régiességet kihaltnak jelent-e ki, vagy elaggult tengést enged neki. Bármily szeszélyesek a nyelvérzék határozatai, a nyelvbuvárlatnak ellentmondás nélkül engedelmességre kell nekik» (133. l.).

Ilyeténképen pl. a latin nyelvtannak nem szabad a-s e-s o-s töveket tanítani, mert ezt a kérdést nem tekinthetjük csak annyinak, hogy vele a mi korunk felülmúlja a latin grammatikusok tudását, hanem a latin nyelvszellemmel jutunk ellenkezésbe általa. A latin nyelv pl. a *rivo* és *rivos* o-ját ragnak érezte, vagy legalább is nem a tő részének, s a *rivorum*-ban két szótagot szakított el a tőtől, mint ezt a *domus* ablativusa: *domo* és *domorum* meg *domos* alakjai bizonyítják.*) S mint tudjuk, a népnek és grammatikusoknak nyelvérzéke mégsem tévedett annyira, mint a töves ragozás idejének elején gondolták, mert az illető hangzók mégsem a tő eredeti részei, hanem elavult képzők, s így abban a nyelvérzékben helyesen élt a tőnek tudata, csak a végzetek részei homályosodtak el.

KALMÁR ELEK.

*) Ugyanezt a kérdést tárgyaltam én, mikor kifejtettem, hogy a tő nem csak nyelvészeti abstractio, hanem a nyelvérzékben élő szóelem, s hogy pl. a *házam házunk*-féle alakokban ma már nem *háza*-, *házu*- a tő, hanem csak *ház*. L. Nyr. X. 370. v. A magyar szótók 29. S. Zs.

A M. T. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK.** Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál, I—XIV. köt.; szerkeszti Budenz József, XV—XXII. köt. 1862—1892. Ára kötetenként II—X-ig 1 frt 50 kr., XI-től fogva 3 frt.
- NYELVEMLÉKTÁR.** Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok. Kiadja a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. 1874—90. 8-adrét.
- I. kötet. Bécsi Codex. Münchener Codex. Közzéteszi: Volf Gy.
- II. kötet. Wespriemi C. Peer C. Winkler C. Sándor C. Gyöngyösi C. Thewrewk C. Kriza C. Bod C. Közzéteszi: Volf Gy.
- III. kötet. Nagyszombati C. Szent Domonkos C. Virginia C. Közzéteszik: Komáromy L. és Király P.
- IV. V. kötet. Érdy C. — VI. kötet. Tihanyi C. Kazinczy Codex. Horvát Codex. — VII. kötet. Ehrenfeld C. Simor C. Cornides C. Sz. Krisztina élete. Vitkovics C. Lányi C. — VIII. kötet. Sz. Margit élete. Példák könyve. A sz. apostoloknak méltóságáról. Apor C. Kulcsár C. — IX—X. kötet. Érsekújvári C. — XI. kötet. Debreczeni C. Gömör C. — XII. kötet. Döbrentei C. Teleki C. — XIII. kötet. Festetics C. Pozsonyi C. Keszthelyi C. Miskolci töredék. — XIV. köt. Lobkowitz C. Batthyányi C. Czech C. — Közzéteszi Volf Gy. Ára kötetenként 2 frt.
- RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK.** V. kötet: A Jordánszky-codex bibliofordítása. Kinyomatta Toldy; a Csesesz-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf Gy. 1888. Ára 6 frt.
- RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA.** (Corpus poetarum.) Szerkeszti Szilárdy Áron. I. kötet: Középkori magyar költői maradványok 1877. II.—V. kötet: XVI. századbeli magyar költők 1880—86. Ára kötetenként 2 frt.
- CODEX CUMANICUS** bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Jegyzetekkel s glossariumokkal kiadta gr. Kun Géza. 1880. N. 8-rét. Ára 5 frt.
- UGOR FÜZETEK.** Adalékok az ugor nyelvek ismeretéhez és összehasonlításához. (Különnyomatok a Nyelvtudományi Közleményekből.)
- I. szám. Genetz A. Orosz-lapp nyelvmutatványok. 1879. Ára 60 kr.
- II. sz. Zúrjén nyelvmutatványok. Közl. Budenz J. s Halász I. 1880. Ára 60 kr.
- III. szám. Halász I. Svéd-lapp nyelv- és olvasmányok 1881. Ára 60 kr.
- IV. szám. Máté evangélioma moksá-mordvin nyelven. Tyumenyev fordításából közölte Budenz J. 1881. Ára 60 kr.
- V. szám. Munkácsi Bernát. Votják nyelvmutatványok és nyelv- tanulmányok I. 1884. Ára 60 kr.
- VII. szám. Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv. I. Lule- és Pite-lappmarki nyelvmutatványok és szótár 1885. Ára 1 frt 20 kr.
- VIII. szám. Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv. II. Jemtilandi lapp nyelv- mutatványok. 1886. Ára 60 kr.
- IX. szám. Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv. III. Ume- és Tornio-lappmarki nyelvmutatványok. 1887 Ára 1 frt 20 kr

Felhívás előfizetésre.

A régi magyar nyelv emlékei a mohácsi vész előtti korból.

A M. Tud. Akadémia elhatározta, hogy a régi magyar nyelvnek a mohácsi vész előtti korból fönmaradt fontosabb emlékeit teljesen hí photographiai másolatokkal, mutatványokkal, nyelvi és történeti magyarázatokkal közre fogja bocsátani. Alkalmat ad ezzel arra, hogy a nagyobb közönség is megismerkedhessék nyelvünk régi állapotával: miként beszéltek és írtak eleink az Árpádi és vegyes házakbeli királyok korában; s másfelől módot nyújt, hogy az iskolák és tanulók az eredetivel teljesen megegyező hasonmásokat a magyar nyelv és irodalom tanításában és tanulásában fölhasználhassák.

Mintegy *húsz* régi nyelvemléket vesz föl e kiadásba, elkezdve az 1225. év táján írt Halotti Beszéd s végezve az 1530-ból származó Katalin-legendán. A rövidebbek (Halotti Beszéd, Königsbergi töredék, Szabács viadala, Sajószentpéteri végzés s néhány érdekesebb magánlevél) teljes szövegeről, a nagyobb terjedelműeknek egyes érdekesebb részleteiről készített photolithographiai másolatot; adni fogja mindeniknek palaeographiai olvasását, s mindeniket föl fogja világosítani nyelvi és történeti magyarázatokkal.

E kiadás gondozását a Nyelvtudományi bizottság felügyelete mellett és megbízottjának közreműködésével a M. Tud. Akadémia főttkári hivatala fogja intézni. Tájékozni akarván magát a készítendő példányok száma felől, *A régi magyar nyelv emlékei* photographiai kiadására ezennel aláírást hirdet.

Egy-egy bekötött példány aláírási ára 4 frt; iskoláknak legalább 10 példány együttes megrendelésénél és a Könyvkiadó Vállalat pártolói részére 25% engedménnyel, tehát 4 frt helyett 3 frt. Az összeg, előleges értesítés után, a jelen év szeptember havában, a példány átvételekor lesz fizetendő. *Iskolák, ha tiz példányt rendelnek, a fizetést 3—4 évre eloszthatják.* — A bolti ár tetemesen magasabb lesz.

Az aláírási nyilatkozatok f. évi április hó 15-ig a M. Tud. Akadémia főttkári hivatalához küldendők be.

E fölhívást melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe s különösen azt a pontot, mely az iskolai *együttes megrendelésekről* szól. Nem annyira a professzorokra gondolunk itt; — a kik tudományos irodalmunknak amúgy is áldozatra-kész pártfogói, — hanem inkább a felső osztályok *ifjuságára*. Tanáraink nagyon hasznos dolgot művelnének, ha a gimnáziumok és reáliskolák két-három legfelső osztályában gyűjtenének aláírásokat. Nem áldozatot kérünk itt az ifjuságtól, mint sok más esetben; mert olyan díszes, tanulságos és hazafias érdekű könyvet fognak kapni a három forintért, hogy valóban félig ajándék számba mehet. Az iskolai könyvtáraknak okvetetlen meg kellene szerezni e munkát, még pedig nem csak a tanáriaknak, hanem az ifjuságiaknak is. A professzorok pedig szintén e közös megrendelésekhez csatlakozzanak, hogy a 25%-nyi kedvezményben részesüljenek. Az iskolai ifjuság nemeslelkű pártfogói is nagy jót tennének, ha tíz-tíz példányt megrendelve jutalomkönyvül osztanák ki a kitünő növendékek közt.

Ha így a tömeges megrendelésekkel lehetővé tesszük a vállalat létrejöttét, olyan segédeszközt nyerünk, mely kitünően tájékoztat nyelvemlékeink s nyelvtörténetünk felől s nagyban előmozdíthatja a régiség iránti érdeklődést.